

**Нусрат
РАҲМАТ**

ЖАДИД

(Бехбудийга бахшида
хикоялар)

**«NOSHIRLIK YOG'DUSI»
TO'SHKENT -- 2020**

УЎК: 821.512.13(098)Ж

КБК: 83.3г(8Ў)

Ҳ 81

Нусрат РАҲМАТ. Жадид (Беҳбудийга баҳшида ҳикоялар), “Noshirlik yog’dusi” нашриёти, Тошкент 2020 йил, 296 бет.

ТАҚРИЗЧИЛАР:

Сирожиддин АҲМАД,

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, санъатшунослик фанлари номзоди.

Абдурайим СОЛИЕВ,

филология фанлари доктори, профессор

Аслида, тарихни ўрганишнинг ўзи кифоя эмас, уни ҳимоя ҳам қила билиш керак. Бу сиймолар ҳар қандай тазйиқларга қарамасдан уни бало–қазолардан муҳофаза қилабидилар.

Асар «Жадид» (“Беҳбудийга баҳшида ҳикоялар”) деб номланган. Бу ҳикоялар фақат Беҳбудий ёки жадидлар ҳақидагина эмас, маориф ва маънавият учун жонини тикканлар, тамаддуни баланд ёки ночор бўлганлар, улар орасидаги тифовутлар, зиддиятлар ҳақида ҳамдир.

ISBN 978-9943-6090-3-7

© Нусрат РАҲМАТ, 2020й.

© “Noshirlik yog’dusi” нашриёти, 2020й.

ДЕБОЧА ЎРНИДА

Эътибор берганмисиз:

– одамлар бой бўлишни исташади, аммо бойларни ёмон кўришади;

– амалдор бўлишни исташади, аммо бошлиқларни ёқтиришмайди;

– “Яшасин, демократия!” дейишади, аммо демократлардан хавфсирашади;

– олдинги сафда бўлишни хоҳлашади, аммо олдинлаб кетганларни тартибга чақиривади.

Маҳмудхўжа Беҳбудий ва унинг сафдошлари анчайин олдинлаб кетган кишилар эдилар.

Уларни шунчаки тартибга чақиривади, балки аксариятини тузумнинг Сибирда қурдирган машъум авахтаоналарида чиритишди, нокас ғаддорлар!

“Инсон боласига қулоқ солмайдиган, қулоқ солишни истамайдиган ҳукуматдан, замондан Худонинг ўзи асраган бўлсин!” (Чингиз Айтматов)

Жафокаш халқини билим ва маърифатга давлат этгани учун шундай қаттол қисматга мустаҳик этишди бечораларни. Бу бахти қаро боболаримизни чоризм ҳам, большевизм ҳам, ўзимизнинг уламо-ю, катта-кичик замон зўрлари ҳам, “душ-

ман”, “кофир” деб эълон қилишдан чарчашмади...

“Ўқи! Болаларингни ҳам ўқит!” дейишгани учун жадидларни отишди, осишди, тошбўрон қилишди, қамоқхоналарда чиритишди.

Бехбудий ҳазратларини қирқ тўрт ёшларида вахшийларча сўйишди. Бу ҳам етмаганидек, йиллар ўтиб, тақсирга “халқ душмани” деган тавқи лаънат тақишди. У кишининг сафдошларини ҳам...

Қисса кўтоҳ, тақдир уларнинг барига узлуксиз чап қўлини чўзди.

Лекин улар эътиқодларидан тонмадилар. Бехбудий ўлими олдидан **“Туркистон болаларини илм-сиз қўймангизлар!”** деб нидо этди. Жонини сақлашни, яқинларини ўйламади...

Шакурий домла Тошкент қамоқхоналарида жон бердилар. Шўрликнинг қабрлари йўқ.

Саидризо Ализода Россиянинг Владимир шаҳри қамоқхонасида оламдан ўтди. Набираси – Фарҳод Ализода бобосининг хокини келтириб, Самарқандда дафн эттирди.

Ҳожи Муин Россия ўрмонларида нобуд бўлди.

Ҳамза, Сиддиқий Ажзий...

Нима учун? Нима учун?

Айтинг, айтинг, дунёда бундан ҳам мустабидроқ адолатсизлик, шафқатсизлик бўлиши мумкинми?!

Начора, инсоннинг энг катта хатоси – ўз хатоларини такрорлаб туришида экан. Ҳақиқат ва маърифат машъалини кўтарганларнинг қўлларини унинг олови куйдираркан. Азал–азалдан шундай бўлиб келган.

Бу – жаҳолат! Жаҳолатга қарши эса, жадидлар айт-

гандай, фақат маърифатни қалқон қилиш мумкин.

Беҳбудий инсонни фақат зиёга эмас, Худога ҳам яқинлаштирадиган, том маънодаги назаркарда инсон эди.

Минг йиллик тарихимиз давомида жадидлар ҳаракати атиги бир бор рўй берди, холос. Миллат эса бир умр уларга интиқ, интизор бўлиб яшади, яшаябди!

Гоҳида фикрга чўмади киши. Инсон асрлар давомида бағоят муҳташам масжидлар, синагоглар, церковлар бино этиб, Яратганга сажда қилган ва қилаётган экан, бу дунёда атеист бўлиш гумроҳлик эмасми?!

Тараққийпарвар инсонлар азал-азалдан ватандошларини илм-маърифатга чорлаб, бу ҳаёт ва мамот масаласи эканлигини, зиёга интилмаган миллат охир-оқибат нест бўлиб кетишини ҳайқириб айтишаётган, бошларини кундага қўйиб бўлса ҳам курашишаётган экан, ушбу дунёда мутаассиб бўлиш ҳам имонсизлик эмасми?!

Жадидлар жасорат кўрсатишди, аммо ўша, шўролар замонидаёқ уларни қайта тирилтирган маърифатпарвар олимларимизнинг ҳам журъати ҳазилакам бўлмади. Раҳматли Иброҳим Мўминов, Солиҳ Қосимов, Аҳмад Алиев, Бегали Қосимов, Абдумўмин Фаттоевларга Оллоҳ жаннатидан жой берган бўлсин!

Аслида, тарихни ўрганишнинг ўзи кифоя эмас, уни ҳимоя ҳам қила билиш керак. Бу сиймолар ҳар қандай тазйиқларга қарамасдан уни бало-қазолардан муҳофаза қилабилдилар.

Бугун ҳам ана шу эзгу ишта камарбаста бўлган Наим Каримов, Шоҳруххон Беҳбудий, Ингеборг Балдауф, Сирожиддин Аҳмедов, Шерали Турдиев, Бойбўта Дўстқораев, Ҳалим Сайид, Зебо Аҳророва, Дилором Алимова, Шухрат Очилов, Нилуфар Намозова, Сайди Умиров ва бошқа жонқуярларнинг остоналари осуда, умрлари узоқ бўлсин.

**“Ҳаволанма муганний,
Сен телбага сон қайда” –**

деб хониш–у, нолиш қилади ҳофиз. Мен ҳам ушбу рўйхатга илиниб қолишни орзу қилганман. Қўлингиздаги китоб шу йўлдаги қадамлардан биридир.

Дарвоқе, бу асарни ўн йиллар илгари бошлаган эдим. Аммо Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг (ул зотни қавмлари “Маҳмудхон”, бошқалар “Муфти жаноблари”, “Афандим”, “Ходимул миллат”, “Тақсир”, “Устод”, “Муаллими калон” деб ҳам мурожаат этишган. Биз ҳам, ўрни келганда, бу эпитетлардан фойдаланамиз) «Саёҳат хотиралари», аниқроғи “Қасди сафар” асарини кенгроқ шарҳлаш учун у киши кезган йўллардан ўтиш, яъни ўша мамлакатларга бориш, одамлар ва воқеъликни бугунги кунга таққослаш зарур, деган хулосага келгандим. Аммо орадан йиллар ўтиб, бунинг имкони бўлмади. Ҳозир мазкур мамлакатларга бориш Муаллимнинг замонидан кўра яқчанд даража мураккаблиги каминани бот-бот андишаларга солди. Ёш эса ўтиб бораябди...

Америкалик машҳур шоира Эмили Диккенсон ёзади: **“Мен Бреск майдонини кўрмаганман, бироқ у ерда гуллар қандай очилишини биладим; мен**

денгизда бўлмаганман, бироқ унинг мавжлари юрагимнинг тўлқинларига менгзашидан хабардорман; мен Тангрини кўрмаганман, ammo унинг меҳрибонлигини биламан...”

Аслида устоз саёҳат қилган юртлар ва шаҳарлар камина учун унчалик бегона эмас. Иттифоқ даврида Каспийдан ўтиб, Бокуга борганман. У киши таърифлаган Кавказ ҳамда Россиядаги шаҳарларнинг бир қисмини кўришга муяссар бўлганман. Мустақиллигимиз эълон қилингандан кейин, Истанбул ва айрим араб мамлакатларида, жумладан Қуддусда ҳам бўлдим. Ҳозир эса Интернет сайтларида ўзингиз истаган шаҳар ёки юрт ҳақида ёзма маълумотлардан ташқари, талай фототасвирлар, видеолавҳалар борки, киши ўзини ўша жойларда кезиб юргандай ҳис этади.

Лекин ўтган йиллар давомида бу эзгу йўлда бекор турганим йўқ. Жумладан, елиб–югуриб бўлса ҳамки, 2006 йилда ҳукуматдан у кишига бюст ўрнатиш учун рухсат олдик ва ўрнатдик. Ҳар йили устоз туғилган – 19 январда анжуманлар ўтказябмиз, руҳларига Қуръони Каримдан тиловат қиябмиз, бюст пойи эса гулларга тўлиб кетябди.

Тарихий даҳолар ҳақида асар ёзишнинг мураккаблиги шундаки, жилла бадий фантазияга берилиб кетсанг, қаҳрамонингни таржимаи ҳоли ва фаолиятдан чекиниш хавфи пайдо бўлади. Факт, рақамларга кўпроқ ўрин ажратсанг, асаринг газета мақоласига ўхшаб қолишидан андиша қила бошлайсан. Руслар ибораси билан айтганда, “золотая

середина”, яъни олтинга тенг ўрталиқни топиш ҳамиша ҳам осон кечмайди.

Адабиёт жамиятнинг кайфиятини белгилайдиган, уни ўзгартира оладиган куч, дейишади. Аммо бугунги китобхонни ишонтириш, ҳайратга тушириш нақадар қийинлашганини билганингизда эди!

Аслида буюк шахслар ҳақидаги асарни ўқигандан кўра, уларнинг ўзлари ёзган китобларни ўқиш афзалроқдир. Амир Темури ҳақида ёзилган роман, қисса ва ҳикояларнинг ҳеч бири “Темур тузуклари”га; Бобур ҳақидагилари “Бобурнома”га тенглашолмайди. Менинг китобимни ўқигандан кўра, устознинг қаламларига мансуб “Қасди сафар”ни ўқиш самаралироқ бўлур эди. Аммо камина ҳам, шу баҳонада қаламим учиди турган гапларни коғозга (аниқроғи, компьютерга) туширмаслигимнинг иложи йўқ эди.

Беҳбудий – бағоят серқирра, сермахсул ижодкор ва сиёсатчи арбоб. Ул зоти олийнинг тўлақонли образини яратмоқ мушкул вазифа. Биз устоз чашмасидан бир неча ҳовуч обиҳаёт олдик, холос.

Бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, биз Беҳбудий афандини драматургиямиз ва театримиз асосчиси деймиз. Бу салоҳиятли ва зукко инсон “Саёҳат хотиралари” ва долзарб мақолалари билан уйғониш даври деб аталадиган долғали замонда янги ўзбек публицистикасига ҳам асос солди. **Мадомики шундай экан, ул зоти мукаррамни миллий қаҳрамонимиз, уйғониш даври адабиётининг сардафтари дейишга тўла асосимиз бор.**

Қўлингиздаги асар анъанавий қисса ёки роман жанрига унчалик мос келмаслигини тан олишим керак. Аммо бутунги Ғарб ва Европанинг номдор ёзувчилари эски қолипларни бузиб, саргузаштлар, афсоналар, детективлар, публицистикага йўғрилган асарлар ёзишаётганлигини ҳам эътибордан четда қолдириш ўринли бўлмас. Мазкур романларда, биз ибрат олишимиз зарур бўлган бош қаҳрамон, сюжет чизиғи, салбий, ижобий персонажлар, муаллиф позицияси ҳам йўқ ҳисоби. Аммо, шунга қарамай, уларнинг ўқувчилари кўп. Ҳозирги рақобатли замонда эса бунинг аҳамияти озмунча эмас. Ўзимизда ҳам қалин китобларни кам ўқийдиган бўлишди. Адабиётга қаламини чархлаб, бадиий–публицистик руҳдаги асарлар кириб кела бошлади. Улар ҳозиржавоб, сиқик. Зеро, “вақт – пул” деган ақида бизни ҳам четлаб ўтмайдиганга ўхшайди.

Асаримизни «Жадид» (“Беҳбудийга бахшида ҳикоялар”) деб номладик. Зеро, бу ҳикоялар фақат Беҳбудий ёки жадидлар ҳақидагина эмас, маориф ва маънавият учун жонини тикканлар, тамаддуни баланд ёки ночор бўлганлар, улар орасидаги тафовутлар, зиддиятлар ҳақида ҳамдир.

Асарни “Жадид” деб атадик. Беҳбудийшунос Сирожиддин Аҳмад таъкидлаганидек, аслида “янги” маъносини берадиган бу сўз миссионерлар ва мутаассиблар томонидан таҳқирлаш мақсадида қўлланган. Аммо замонлар ўтиб, у илк маъносига эришганга ўхшайди.

Китоб ҳақидаги фикрингизни сўрамоқчи эмасман. Турфа иштибоҳларга борманг. Ҳар қандай ижодкор ҳам, мен зўр асар ёздим, деган фикрда бўлади. Буни худбинлик дейсизми, оптимизм дейсизми – ихтиёр ўзингизда, аммо–лекин асарнинг ютуқ ва камчиликларини унинг муаллифидан кўра теранроқ англайдиган киши бўлмаса керак! Камина ҳам бундан мустасно эмас.

Буни калондимоғликка йўймайсиз, деб умид қиламан.

Остонангизга боқий осойишталик тилайман!

Ҳаётингиз узлуксиз қувончга айлансин!

Биринчи боб

МАҲВ БЎЛГАН ШАҲАР

Душман маҳв этган шаҳар ор-номуси топталган қизга ўхшайди.

Лев Толстой

Урушни ҳамиша ёмон одамлар бошлашади, аммо унда асл инсонлар нобуд бўлади.

Эрнест Хемингуэй

1868 йилнинг айни тут пишиғи маҳали, нақ сахар чоғи кекса Самарқанд қаттол душман кўланкасидан сесканиб тушди; аниқроғи, титраб кетди. Манфур ёғий ҳарбийларининг бир қисми алақачон Зарафшон дарёсидан ўтган, Чўпонота ёнбағирларида чодир тиккан эди. Ўзгалар қатори сокингина рўзгузаронлик қилиб келаётган аҳли Самарқанд дилига ғулғула-ю ваҳима солган ҳолда, ғайридинлар гармон чалишар, қийқириб рақсга тушишарди.

Илло, кўнгилхушлик ҳамда қон тўкиш истаги бир-бирига батамом зид, ғайри-ғайри тушунча бўлса ҳамки, бундай нохуш арафа, таассуфлар бўлғайким, рўй бериб бўлган эди.

Қочган ҳам худо дейди, қувган ҳам. Ўрислар гоҳ-гоҳида чўқиниб, Исо Масих алайҳиссаломдан, Ярат-

ганнинг ўзидан ҳидоят, мадад сўрашар; минглаб чақирим ўрмонлар, саҳроларни не–не умидлар биланбосибкелган,ўзибораларибиланайтганда:содиқ православларни бенасиб қолдирмаслигини илтижо қилиб сўрашар, бу серҳосил замин, илиқ дарёлар, шовуллаган боғлар ўзлариники бўлишини иташар, император ва қўмондонлари, ўт очар замбараклари, чапдаст қиличвоз казаклари билан зоҳиран фахрланишарди, албатта. Шу билан бирга ҳар бир жангчига талош қилишга рухсат бериладими, йўқми, барибир, уйга куруқ қўл билан қайтмаслик, бирор нимарсалик бўлиб боришдек ботиний истак ҳам йўқ эмасди. Сартлар олтин тақинчоқларга, қимматбаҳо буюмларга ўч бўлишини кўпроқ тилга олишиб, шу мавзуда эзмалик билан ҳазиллашишлари, латифа тўқишларининг боиси ҳам ана шу очкўз хирснинг намоён бўлишидан ўзга нарсаси эмас эди.

Рус зиёлиларининг катта бир қисми эса, инчунин, бу ердаги командирлар мазкур урушни тарихий зарурат деб билишар, бунга ўзгаларни ҳам ишонтирмоқчи бўлишарди. Боиси, мусулмонлар қолоқ, оми одамлар – уларга кимдир тамаддун эшигини очиши керак, бу миссияни худо биз – русларга раво кўрган, деган тушунчада эдилар. Шу билан бирга уларнинг айрим нописандларида: **“Сартлар ҳозиргидай илмсиз, маърифатсиз бўлиб қолгани маъқул”**, деган мужмал менсимаслик ҳам йўқ эмасди. Самарқанд денгизга чиқишимиздаги бир бекат бўлиб қолади, деб ўйлашарди бундай тоифадагилар.

Хуллас, сабаб, моҳиятини ўша замон одами ҳам, ҳозиргилар ҳам тушунавериши қийин бўлган, мазмунан инсоннинг бир томчи қонига арзимайдиган, лекин минглаб бегуноҳларнинг хуни дарё бўлиб оқишига олиб келадиган мешчан фалсафалар, чучмал фикрлар, муносабатлар, мақсадлар, режалар...

Йўқ, фотиҳларнинг шаҳар остонасига келиб қолиши дафъатан рўй берган ёхуд кутилмаган тасодиф эмасди: Самарқанд бозорларида олтин буюмлар, қурол-аслаҳа, от-арава қимматлашиб, ҳовлижой, рўзғор ашёлари, кийим-кечак арзонлашганига бир неча ойлар чамаси бўлганди. Буларнинг бари эл-улуснинг анчайин нотинчлигидан далолат берарди.

Руслар йўл-йўлакай шаҳар-қишлоқларни хароб этиб келишаётганлиги, оламни даҳшатга соладиган замбараклари билан қалъалар, қадимий обидаларни хоки-туроб қилиб, қаршиларида чикқан кишини – у болами, аёлми, чолми – аёвсиз қириб, олға силжишаётганидан шаҳар аҳли бохабар эди, албатта. Чунки бу халқ турфа ижтимоий-иқтисодий зилзилалардан, айниқса, низо-ю урушлардан, жудажуда зада бўлиб кетган эди.

Густох ёғий бостириб келаётган шаҳарнинг руҳиятини тасаввур қилиш қийин эмас. Ноҳақликдан ўпкаси тўлиб турган қизболага ўхшайди у. Бундай маҳзун дамларда киндик қонинг томган тупроқ, ватан тушунчаси теранлашади: ёвга, энг аввало, унинг подшоси, қўмондонига ўлим тилашади, ор-номуси бўлган эркак қўлига қурол олади, шу билан бирга хотин, бола-чақа тақдирини хавотирона ўйлашади, уларни қутқариш ташвишида бўлишади.

Ёмини маҳалласи масжиди имом–хатиби Беҳбудхўжа чандон хавотир тортди: душман Панжакент йўлини тўсиб қўйса, хотини ва бола–чақани Бахши-тепага – қайнонасиникига қочириш нияти рўёбга чиқмай қоларди. Бунинг эса оқибати жуда нохуш, рутубатли бўлиб туюларди унинг назарида.

Анчайин таҳликали пешин намозидан кейин у амри маъруф қилмади, ўрнига Парвардигорга илтижо этди: ***“Ё Халлоқи Карим! Раҳм–шафқатингни дариғ тутма! Авф эт, биз, инсонларни, ҳидоят эт. Золимларни қаҳр эт, маҳв бўлсин зулм! Кофирлар дин–у диёнатимизни, азизу авлиёларимизни оёқ ости қилмоқчи. Ишончимизни комил эт, токи кофирларни тупроғимизга оёқ бостирмайлик! Душман оёғимиз остига йиқилсин! Омин!”***

Ногаҳонда Беҳбудхўжа намозхонлар ва муллаваччалар нигоҳидаги мўминлик зоҳирий интиқом руҳи билан алмашганини ҳис этди, бир неча дақиқалик каловланишдан кейин уларни беихтиёр Чўпонотага даъват этди. Одамлар йўл–йўлакай ўроқ, болта, пичоқ хуллас, қўлга илинганини олдилар.

Самарқанднинг тошфарш кўчалари ҳам, тупроқ йўллари ҳам биз ҳозир “қочоқлар” деб атайдиган муслим–у муслималарга тўлиб кетган эди. Кўқон араваларнинг тақир–туқури, отларнинг безовта кишнаши, муйсафидларнинг нигоҳларидаги серғусса саросималик, аёлларнинг мунгли йиғлашлари, улар кўтариб олган болакайларнинг кўзларида гилтиллаб турган ёш жуда–жуда нохуш фалокат содир бўлаётганидан далолат берарди.

Булар, беихтиёр тинчлик деб аталадиган маънавий неъмат ҳувайдо бўлган жойларни: кимдир Боғдод ёки Балхни; тагин кимдир Шаҳрисабз ёхуд Термиздаги қариндошларни ёки шунчаки, инсон–инсонга тиф кўтармайдиган тоғу тошлар қўйинини мўлжаллаб, йўлга отлангандилар.

Чумолининг инини сув босса, энг аввало, болаларини тишида кўтариб қочганидек, булар ҳам зурриётни сақлаб қолиш инстинкти билан йўл босардилар.

“Сен она эмассан – жаллодсан, ҳаёт!” деб ҳайқиргиси келади кишининг бундай ҳолатда.

Хайр, алвидо, Ватан!

Сени қайтиб кўроламизми йўқми – Худо билади.

Аммо шу билан бирга бир тоифа одамлар, гўёки шарққа отланганларга қасдма–қасд ўларок, тескари томон шошилардилар. Булар, асосан, йигит ёшидаги эркаклар, суворийлар, муллаваччалар... Муштини тутиб олган бу одамларнинг нигоҳларида қасос, интиқом ўти ёнарди. Аслида булар ҳам тинчлик учун қўлга қурол олишганди. Юрт осойишта бўлиши, аёллар, болалар мусофирликдан қайтиб келиши учун душманни йўқ қилиш талаб этиларди.

Чўпонотадаги қирларнинг ёнбағирлари одамга тўлиб кетган эди. Фақат сарбозлар эмас, турли тоифа ва ёшдаги кишилар, ҳатто аёллар ҳам бор эди бу ерда. Айримларда пилта милтиқ, қилич, найза ҳам кўринарди.

Олдинги қаторда Амир Музаффарнинг қуролланган сарбозлари жангга шай эдилар. Тагин нарироқда эса шаҳар ҳокими ва қозикалонига қарашли

жангчилар тизилишганди. Бу азаматларни кўриб, оломоннинг дили жила таскин топарди.

Бехбудхўжа бир амаллаб тепаликка чиқди – ю, кўзи қамашиб кетди: дарёнинг икки соҳилидаги душман сон – саноксиз эди. Суворийлар, тўп ортилган арава-лар, ёппасига бир хил оқ либос кийиб, саф тортган отрядлар тартиб билан турар, фармон кутишарди.

– Даюслар! – дилидагиси тилига чиқди унинг.

– Эй, Оллоҳи азим, – илтижо қиларди бир муй-сафид, – муте бандаларингдан лутфу – карамингни аяма! Тараххум айла! Эй, нажоткори олам, эй табора-рак ва таоло! Бизга музаффарият ато эт! Эй, азизу-авлиёлар, ўзингиз қўлланг!

– Шумо дар кужо, – зорланарди бир аёл, – эй соҳибқирони олам?!... (Сиз қайдасиз, олам соҳибқирони?!)

Ха, бундан таҳликали лаҳзаларда Амир Темурнинг ҳам ёдга олиниши бежиз эмасди. Ахир, Жаҳонгир севган шаҳарга, унинг пойтахтига ҳужум қилиш шаккоклик эмасми?! Амир Темур тириклигида шундай бўлармиди?! Ҳеч ҳам!

Ўз раиятининг осойишталигини сақлаган, уларга тинчлик ато этган юрт эгаларига Худодан раҳматлар ёғилсин!

Дурбин билан бу ҳолатни синчков кузатаётган генерал фон Кауфман зоҳирий хавотир аралаш мам-нунлигини яширмай, адъютанти – офицер казакка юзланди.

Фома, қара, сартлар кўпайишяпти, – деди соф рус тилида.

– Кузатаяпман, Константин Петрович, уюшмаган, тарқоқдек, – деди у казак лаҳжасида ва қўшиб қўйди: – замбараклари ҳам кўринмайди.

Гарчанд озроқ ва эскироқ бўлса–да, тўплар бор эди. Адъютант бу гапни душманнинг анчайин ожизлигидан мамнунлигини изҳор этиш учун айтганди. Зеро, хожасига қанақа гаплар ёқишини биларди у.

Генерал фон Кауфман бунгача Туркистон генерал губернатори эди ва расмий жиҳатдан Бухоро амирлигига тобе бўлган бу шаҳарни буйсундиришдан олдин талайгина маълумот тўплаганди. Жумладан, шаҳар ҳокими Шерали Иноқ амирга бўйсунмай қўйганлиги, ораларида ихтилоф борлиги, қозикалон ҳам шу кайфиятда эканлигини биларди. У шаҳарга атайин мусулмон айғоқчиларни йўллаб, рақибнинг ҳарбий салоҳияти ҳақида маълумот тўплаганди ва уларнинг ҳисоботини тинглагач, беихтиёр: **“Ҳар ернинг тулкисини ўша жойнинг тозиси билан овлаш керак. Магарам, ўша тозилар ҳам тулкига айланиб улгурмаган бўлса...”** деганди. Зеро, душман ҳамиша қалъанинг омонат жойларини излаган.

– Аъло ҳазратлари, командирлар дилтанг бўлишяпти, эҳтимол команда берилар, – сўради адъютантлардан бири.

Генерал жавоб бермади. Унинг назарида, рақиб томондан оқ байроқ кўтариб, элчи келадигандай, шаҳарни жангсиз топширишга рози бўлишадигандай эди. Бундай тахмин асоссиз эмасди: унинг тасаввурича, рус империясига қарши турадиган куч йўқлигини ҳамда тузукроқ қуrol–аслаҳага

эга бўлмаган армия, ёхуд чўмич, ўроқ кўтариб чиққан оломон тўпга ем бўлишдан ўзгасига ярамаслигини, мантиқни мададга чақириб, бу дунёда ким зўр бўлса, ўша ҳақ бўлиб чиқишини юрт эгалари идрок этишлари зарур, деб биларди!

Шу билан бирга, генерал ўзини яхши тарбия кўрган киши, деб ҳисобларди ва магарам, шаҳар қаршиликсиз таслим бўлса, камроқ қон тўкиларди, деган мужмал ниятда эди. Тағин, Инжилда ёзилган – **“Сенга нафрат билан қарайдиганни, ҳатто душманингни ҳам сев”**, деган фатводан хабардор эди. Бу ҳалқнинг ҳам урф–одатлари, диний эътиқодлари, асрий обидаларини эътирофу эҳтиром қилишимиз зарур, деган унчалик қатъий бўлмаган зоҳирий фикрдан узоқ эмасди.

– Аъло ҳазратлари, талошга рухсат берилар?– сўраб қолди кимдир, – жангчилар анча йўлни босиб келишди ...

– Йўқ! – кескин жавоб берди Кауфман. – Буюк рус шаънига доғ туширманглар! Қадларингни тик тутинглар!

Эртаси ҳам оқ байроқ кўтарган элчидан дарак бўлмади, жангчилар ва оломоннинг сони ҳамда ғазаби ошиб борарди.

“Майли, ўзларидан кўришсин. Модомики, сулҳга унашмас экан, рус замбаракларининг қудратини кўриб қўйишсин!”, – надомат ила кўнглидан ўтказди у. Надомат чекканининг боиси шундаки, унинг ботиний тактикасига кўра, бу шаҳар таслим бўлса, навбатда турган Қўқон хонлиги, Хоразм давлатида-

гилар ҳам ўйлаб кўришарди – самарқандликлардан ибрат олишарди.

Хадемай, бир неча чақиримга чўзилган тўплар олдида ҳаракатлар тезлашди; кўп ўтмай сарҳадлар оша команда янгради:

– Огонь! Огонь! Огонь!

Замбараклар нилидан бирин–кетин, аввал оппок тутун чиқар, сўнг қарсиллаган овоз қулоқни қоматга келтирарди, ловуллаб ёнаётган ўқлар дуч келган жойни хоку туробга айлантларди.

Жавобан, аввал амир жангчилари тўп, милтиқларини ишга солдилар, сўнг шаҳар ҳокимига қарашли кучлар душманни мўлжалга ола бошладилар.

Уруш бошланди!

Уруш! Инсоният бунёд бўлибдики, уни қоралайди. Лекин барибир, одамлар бир–бирларининг қонларини тўкаверади. Руслар, ўз иборалари билан айтганда, сартлар ёки мусулмонларни ўлдириш учун бир неча минг чақирим масофани отда ёки пиёда босиб келганликлари боисини тушуниш, изоҳлаш мушкул.

Уруш! Нима у? Очкўзликми, табиий эҳтиёжми, тарихий заруратми? Эҳтимол, моҳиятан, биз баримиз тарих қўлидаги қуролдирмиз ва унинг йўригидан чиқолмаганимиз учун жанг қилармиз?!

Эгилган бошни қилич кесмайди, дейишади. Уруш шу даражада шафқатсиз ва адолатсизки, эгилган бошни ҳам танасидан жудо қилаверади.

Йўқ, йўқ, менимча, уруш энг аввало, маърифат ва жаҳолатнинг тўқнашуви, аниқроғи, чап елкада-

ги юк (жаҳолат) вазнининг нисбатан ошиб кетиши оқибатидир.

Жамидинлар одам ўлдиришни қоралашади, аммо черковда чўқиниб олган насроний ҳам, масжидда саждага бош қўйган мусулмон ҳам қон тўкишдан ўзини тиёлмайди. Адолатсизлик устига адолатсизлик: арзимас жинойтга қўл урган киши қамоққа тушади, аммо урушни бошлаб, минглаб кишиларнинг ўлимига, ногирон, ватангадо бўлишига сабаб бўладиган жинойтчининг номи кўпинча тарихда қолади.

Ҳа, майли... Нима бўлса ҳамки, урушни ҳеч қачон яхши одамлар бошлашмаган!

Зум ўтмай қиличларини ўйнатиб, казаклар ҳам етиб келишди. Фронт чизигидан (таъбир жоиз бўлса) ўтган рус жангчиларининг бир қисми ўнг қанотдаги сарбозлар билан қиличбозликни бошлаб юборди, оломон устига от солганлари эса ночор одамларнинг бошлари, қўлларини худди полиздаги карамни чопиб олаётгандай кесиб ташлай бошлашди. Атрофни отларнинг безовта кишнаши, ўқ ва шамшир овозлари, ярадорларнинг фарёди қоплади. Чанг ва тўзон аралашмаси нафасларни бўға бошладди. Оломон нима қилишини, қаёққа қочишини ҳам билмай қолди.

Беҳбудхўжа беихтиёр орқага чекина туриб, узала тушиб ётган отни кўрди. Унинг ичак-човоғи чиқиб ётар, илтижоли инграрди. Ахир, Беҳбудхўжа энг аввало, мударрис яъни муаллим эди: у фақат болаларнигина эмас, жониворларни ҳам яхши кўрарди.

Урушнинг бу илк қурбони русларга тегишли эканлигини унинг ғайриоддий эгаридан билди. Шу қисматни деб минг чақирим масофа босиб келганлигидан надомат чеқди.

Буниси ҳолва экан: сал нарироқда ҳарбийча сипо кийинган рус жангчиси чалқанча ётар, унда жон асорати кўринмасди. Бир мусулмон эса уни ҳимоя қилаётгандай устида кўндаланг ҳолда йиқилганди, бечора беҳол инграрди. “Шу иккаласининг ҳам ота-онаси бордир, Яратганга илтижо қилиб, уларнинг соғ-саломат қайтиб келишини сўрашаётгандир”, ўйлади Беҳбудхон.

Бир маҳал у нарироқда беҳуш ётган кишини таниб қолди: у ўз ҳамкасби – қўшни масжидда ишлайдиган мударрис бўлиб, бағоят мўмин, ҳалол одам эди. Замбарак ўқими, ногаҳоний қиличми бир оёғини тиззасидан батамом узиб ташлаганди. Узилган оёқ нарироқда ётар, ҳамон қон сизарди. Беҳбудхўжа ёрдам бериш илинжида ўша томонга интилган эди, аммо қўй подасига ўхшаб, бу даҳшатдан қочаётган оломон уни анча нарига суриб кетди. Бояги чанг-тўзон, тутун ҳидига қон ҳиди ҳам қўшилиб, нафаси қисилди ва ўзини бир чеккага оламан деб инсон хуни қалқиб турган бир чуқурликда мурдалар айқашиб ётганини кўрди...

Кўп ўтмай бу мудҳишликларнинг бари уни қарахт бир ҳолатга туширди: Беҳбудхўжа атрофдаги воқеаларни кўрар, эшитар, аммо нима бўлаётганини обдон идрок этолмай қолганди. Зеро қон кечган кишининг девонавор ҳолатини тасаввур қилиб кўриш

унча жўн иш эмас. Назарида Азроилнинг нохуш нигоҳи унга бот–бот қадалаётгандай ва бу табиийдай, аҳамиятсиздай эди. Негадир чекингиси ҳам келмас, ҳаётнинг мазмуни пучга айлангандай эди. Кимдир “Таксир, қочинг!” – деди (талабалардан бирортаси бўлса керак). Ҳалиги овоз унинг ёдига ўзи билан келган талаба намозхонларни солди: “Нима бўлди экан шўрликларга?”

Бехбудхўжа боши оққан томонга кетавериб, Чўпонотага туташ бўлган Работиғозиён қишлоғига келиб қолди. Бу ерда кўпгина уйлар ёнар, аммо ҳеч ким ўчирай демасди. Одамлар қочардилар – уй–жойдан, мол–мулкдан ҳам азизроқ бўлган тинчлик томонга шошардилар.

Уруш тақдири кечгача ҳал бўлди. Амир Музаффарнинг ишонган лашкарбошиси чекиниш ҳақида буйруқ беришга мажбур эди. Улар Бухоро йўлини олдилар. Лашкарбоши бир томондан қўлдан кетган Самарқанд учун изтироб чекар, Бухорои шарифда хушхабар кутиб ўтирган амир бу ҳолдан қаҳр отига минишини билар ва шу билан бирга ўзини овуларди: “Самарқандликлар яхшиликларимизни билишмади – энди жазоларини тортишсин! Биз она шахримиз –Бухорони ҳимоя қиламиз – душманни Зирабулоқдан нарига ўтказмаймиз!”

Казакларнинг собиқ атамани Кауфман кутган ташриф эртаси амалга ошди: шаҳар ҳокими ва қозикалонидан элчи келди. Номада қон тўкишнинг ҳожати йўқлиги баён этилиб, анча нисбий шартлар ҳам қўйилганди. Жумладан, Самарқандда азиз–

авлиёлар кўплиги, шунинг учун шаҳарга киришда отдан тушиб, пиёда юриш кераклиги, шундай қилинганда, бу юрт аҳли руснинг буюк подшоси Александр ҳазрат олийларига ҳамда уларнинг ботир саркардаси Константин Петрович Кауфман жанобларига садоқатли бўлиб қолиши узундан-узун, анчайин ғалча забонда, ғализ, кўтара носамимий тарзда ёзилганди.

Генерал мийиғида киборона кулди. Таржимонга истеҳзо билан буюрди:

– Элчига тушунтир ва ёзиб бер – биз сулҳга розимиз! Аммо бизнинг ҳам шартларимиз бор: ҳоким билан қозикалон бизни рус таомилига кўра нон, туз билан пешвоз олиши керак. Чунки бу юртга яхши ният билан келганмиз. Подшоҳ ҳазратлари сартларга маърифат ва тинчлик ато этишга бел боғлаганлар. Мактаблар, касалхоналар очамиз, бу тупроққа бирорта душманни йўлатмаймиз ва ҳақозо.

Шундан кейин ҳам сиёсатнинг ғирром ўйинлигига ишонмасангиз, ихтиёр ўзингизда. Маърифат ва тинчлик каби буюк маънавий неъматлар номидан жиноят қилиш мунофиқлик, жаҳолатдан ўзга нарса эмас! Зеро, бу неъматлар замбаракларга ортиб келинмайди!

Хўжаи Хизир масжиди олдида душман нон ва туз билан пешвоз олинганига Беҳбудхўжанинг ўзи гувоҳ бўлди.

Биз сиёсатни ғирромлик деймиз. Агар дин ҳам сиёсатлашса, алдам-қалдамга айланиб қолади. Шунинг учун кўпгина мамлакатларнинг конституция-

ларидан дин сиёсатдан айри эканлиги алоҳида таъкидланади. Инсоният сиёсатлашган дин анархияга олиб келганига бот-бот гувоҳ бўлган.

Аммо Беҳбудхўжа батамом ўзига келолмагани учун бу гапларнинг моҳиятига унча эътибор беролмади, мушоҳада қилолмади. Фақат русларнинг байроғидаги икки бошли бургут ва уларнинг халақиб чиққан беўхшов тилларини кўрди. Тилини ўйнаётган икки бошли илонга ўхшаб кетди улар назарида. Кўп ўтмай, Темурбек қурдирган ҳашаматли арк дарвозасига ҳам байроқ ўрнатилди. Бургутнинг бир боши ҳақиқатан ҳам Бўстонсаройга, иккинчиси Кўксаройга қараб турарди.

Байроқ дегани шунчаки ёғочга илинтирилган латта эмас, у зафар ва тобелик; гурур ва ўксиклик ва яна алланималардан дарак берадиган рамз ҳам.

Генерал Кауфман Бухоро амирини ҳам бўйсиндириш учун армияни Зирабулоқ томонга йўллаганда, Самарқандда кўзғолон бўлганлиги ва рус жаллодлари қайтиб келиб, ҳатто қишлоқлардаги бегуноҳ мусулмонларни ҳам қиличдан ўтказганлиги – хунхўрликнинг мислсиз кўриниши эди. Кауфманнинг: “Стрелять! Стрелять! Стрелять! деган буйруғи ҳамон акс- садо бериб тургандай эди.

Эй, таҳқирланган ватан!

Эй, топталган қадрият!

Қайдасиз Спитаменлар, Темурмаликлар, Сарбадорлар?!

Русларнинг мазкур зафари ҳақида ўша давр зиёлилари ҳам, бугунги сиёсатчи-ю тарихчилар ҳам

турфа фикр–мулоҳазаларни айтишади ва табиийки, бундай мубоҳасалар келажакда ҳам давом этади. Агар амир Музаффар билан Шерали Иноқ иноқ бўлишганда ёхуд Бухоро амирлиги билан Қўқон, Хива хонлиги кучларни бирлаштирганда ё душманга қарши Сирдарё бўйларида жанг олиб борилганда, бу ҳол рўй бермасди, дейишади. Бир гуруҳ равшанфикрлар (ҳа, айнан улар) қозикалон билан ҳоким ортиқча қон тўкмаслик учун тўғри йўлни тутишди, деган фикрлардан қайтишмасди.

Модомики вазиятни ўзгартиролмасанг, ўша вазиятга муносабатингни ўзгартиришинг керак–ку. Зеро, яшаш учун кураш қонуни ҳам шуни тақозо этади.

Ўзи шундай бўлади: у ёки бу тарихий жараёнга, ижтимоий воқеликка баҳо беришда, кўп ҳолларда шахсий манфаатлар юзага қалқийди. Аммо тарих ва тақдир дейиладиган барҳақ бир қудрат борки, уни инкор этиб бўлмайди!

Яшириб нима қилдик: бир замонлар бизнинг саркардаларимиз ҳам ўзга юртлар, шаҳарларни худди шу тариқа маҳв этишмаганми, беғуноҳ бандаларнинг қонини тўкишмаганми, ўша юрт бойликларини ташиб келишмаганми, фотиҳлик қилишмаганми?! Зеро, жамики қилмишлар учун, ҳатто ногаҳоний шухрат, зафар учун ҳам у дунёдагина эмас, шу ернинг ўзидаёқ жавоб беришга тўғри келади. Ота-си оламдан ўтса, ўғли унинг қарзини тўлаши шарт қилиб қўйилгани сингари ўтган авлодлар учун фарзандларнинг товон тўлагани шу эмасми?!

Боболаримиз инкор этган салтанатни бешафқат тарих ва тақдир инкор этгани, эҳтимол шудир!

Буни тан олиш учун майда манфаатлардан андак устун бўлишимиз талаб этилади.

Магарам инкорни инкор этиш қонунига таянадиган бўлсак, бу оламда бошланган ҳамма нарса: кун, тун, ой, йил, аср, тузум, салтанат тугашига иқрор бўлсак, **қачонлардир рус империяси ҳам барбод бўлишига ишонмоғимиз лозим эди.**

Хўш, бу мантиққа ишониб яшадикми?

Йўқ, аслида менинг ҳам хулосаларим нисбий. “Илдизига қара”, дейди Арасту. Мен буни ўзгача талқин этардим: ҳар қандай ижтимоий воқеликнинг сабабигагина эмас, сабабининг сабабига қараш тақозо этилади. Бунга эса менинг ҳам қувваи ҳофизам қосирлик қилади. Чунки бу илдизлар жуда чуқурликда.

Фақатгина, арқон ҳамиша ингичка жойидан узилишини идрок эта оламан, холос.

Душман маҳв этган шаҳар ор–номуси топталган қизга ўхшайди, деб ёзгандик.

1868 йилнинг саврида Самарқанд шу кўйга тушди. Бу ибтидо эди!

Унинг интиҳоси қачон келишини ёлғиз Яратувчининг ўзи биларди.

Асаларичиликда “оилани кучайтириш”, деган ибора бор. Бирор уяда подшоҳ нобуд бўлса, ношуд чикса, ёхуд кексайиб, раҳнамолик қуввати сусайса, асаларичи уни кучлироқ оила билан бирлаштиради. Аммо бу жараён осон кечмайди. Асалари-

чи қатор тадбирларни кўришига қарамай, жанжал бошланади: икки томондан ҳам анча–мунча ари нобуд бўлади. Бундай пайтда ожиз оилада тирик қолганлар олдида уч йўл бўлади: ўлиш, оиладан чиқиб кетиш ёки янги подшоҳга хизмат қилиш. Самарқандликлар ҳам шу ҳолатда қолдилар. Кимдир қурбон бўлди, кимдир келгиндиларга қараб, юзига табассум суртди, талай кишилар эса бошқа юртларга бош олиб кетдилар. Беҳбудхўжа тўртинчи йўлни танлади – узоқроқ қишлоққа, аниқроғи, Бахшитепага бориб яшашни афзал билди. Бобокалони Хўжа Аҳмад Яссавийнинг: **“Ватанидан ажралган ҳамма нарсасидан жудо бўлади”**, деган насиҳатини отасидан бир неча бор эшитганди.

Беҳбудхўжанинг бу қарорини эшитиб, Ҳайдар девкор ҳам унга эргашадиган бўлди.

– Сиз билан бораман: дастурхонингиздан ушоқ те-риб, тирикчилик қиламан, – деди у хокисорлик билан.

– Майли, – деди Беҳбудхўжа, – ёнимда бўлсанг, елкангга бош қўйиш мумкин.

Ҳайдар девкор деганимиз аслида шаҳарга туташ Бадал қишлоғидан. Унинг отаси масжиднинг на-мозхонларидан эди.

– Таксир, – деди у бир куни намоздан олдин, – ар-зим бор: бизнинг авлоддан ҳам бирорта хат–савод-ли киши чиқса дегандим... Дадам болалигимда му-даррисга олиб борган эдилар, аммо уруш бошланиб кетди, бесавод бўлиб қолдим. Шунинг учун ўғлимни олиб келдим: гўшти сизники, суяги бизники. Аммо– лекин зеҳни жуда тез.

Миттигина бола келиб, таъзим бажо келтирди.

Бунинг оти Ҳайдар девкор, – деди отаси.

Аммо у зеҳнли бўлиб чиқмади. Болага ўтин ёриш, ер ағдаришни буюрсангиз, завқ-шавқ билан ишларди-ю, имло ўрганишга келганда... Ҳар ҳолда у завқли, одобли эди. Аммо тасодифни қарангки, тақдири отасиникига менгзаб кетди: саводи чиқмай, уруш бошланди.

Бахшитепаликлар бир ёғи Жомбойга улашиб кетган ва Дарёвот деб атайдиган бу қияликлар дарёга яқин бўлса ҳамки, сувдан бенасиб эди. Бунинг устига қайроқтош мўллигидан кетмон уриб бўлмасди. Шунга қарамай, аҳли деҳа шу қаттол заминни тирнаб рўзгузаронлик қиларди. Беҳбудхўжа ҳам Ҳайдар девкор билан бу қаровсиз заминда боғ қилишга киришдилар.

Вақт – буюк ҳакамгина эмас, доно ҳаким ҳам. Фурсат ўтиши билан бошқа зиёлилар сингари Беҳбудхўжанинг дилидаги яралар ҳам биринкетин бита бошлади. Ўшанда, гарчанд Самарқандга қайтиб келмаслик – кофирлар юзини кўрмасликка аҳд қилган бўлса-да, бундай қилолмади. Ёмини, Тошканди маҳалласидаги қавмлар, дўстлар дийдори тортди уни. Ҳар гал шаҳарга тушганда, рўй бераётган ўзгаришлар билан ҳам қизикди у. Урушда кўплаб яхши одамларнинг нобуд бўлганлиги ёки ватанни тарк этганлиги, Амир Темур аркининг, аниқроғи Кўксарой билан Бўстонсаройнинг вайрон этилганлиги изтиробли дард эди, албатта. Аммо дилафрўз муждалар ҳам йўқ эмасди. Самарқандда

рус–тузем мактаблари очиб, жумладан мусулмон болаларини ҳам ўқитишаётганлиги, уларга жаҳоний фанлардан ҳам сабоқ берилаётганлиги қувончли эди. Шунингдек, шифохоналар, кутубхоналар очишаётганлиги, шаҳарга забардаст олимлар, муаллимлар келишаётганлиги ҳар қандай равшан фикрли кишини мамнун этарди.

Тўғри, уларнинг янги шаҳарда фоҳишахона очишгани ҳақида ҳам гап–сўз юрарди. Аммо начора...

Аниқроғи, руслар ҳашаматли ибодатхоналар билан бирга улкан ва мустаҳкам қамоқхоналар ҳам қураётган эдилар!

Бехбудхўжа боғда қолиб кетмади. Дарёвотдаги юмушларни Ҳайдар девкорга юклаб, Дорами масжидида мударрис бўлди. Болакайларга аввалгидек “Ҳафтияк”, “Чоркитоб”, “Қуръони Карим”дан сабоқ беришга киришди.

Руслар босқинидан нақ етти йил ўтиб, қиш чилласининг қуёшли кунларидан бирида Худо Бехбудхўжага ўғил берди.

Бу беназир болага Маҳмудхўжа деб ном бердилар.

Бола ашраф, диловар эди! Теран кўзларида закийлик нури мунаввар эди. Чақалоқнинг қулоғига азон айтган ота Яратганга шундай илтижо қилди: “Эй, Тангри таоло! Сен мағфиратингни дариг тутмайдиган меҳрибонимизсан! Авф эт бизни, ҳидоят эт! Ер юзинда сулҳ ва силоҳи умум ато айла! Уни ногаҳоний тухматлардан асра! Ўғлимиз улғайиб, ҳақ сўз билан одамларни маърифат ва нажот йўлига чорлайдиган аллома бўлсин!”

Ёз кунларининг бирида Ҳайдар девкор болани отга миндирди. От қимирламай, жим турди. “Демак, бола қобил–мўмин бўлади”, деди отаси. Кўп ўтмай, саман бир тепсиниб олди–ю, олдинги оёғи билан ерга бир маромда чизик торта бошлади. Бу ҳол анча давом этгандан кейин девкор қувончини яширолмади.

– Маҳмудхўжа соҳиби қалам бўладиганга ўхшаяпти.

Беҳбудхўжа ички бир қониқиш билан, мамнун бош силкиди ва қўшиб қўйди: “Дадам дер эдиларки: “Илм Чинда бўлса ҳамки, бориб ўқи!”

Бу орада талай сувлар оқиб ўтди, анча–мунча гаплар бўлди. Аммо бу гапларнинг воқеалар ривожига, аниқроғи, асаримизга алоқаси бўлмагани сабаб эътибордан соқит қилиб, қаҳрамонимиз Маҳмудхўжа ибн Беҳбудийнинг мўйлови эндигина сабза урган кезларда тоғаси, нуфузли қози Муҳаммад Сиддиқ билан отаси Беҳбудхўжа ораларида бўлиб ўтган эмин ва устивор суҳбатдан воқиф этамиз сизни.

– Муллопочча, – деди қози истиҳола, эҳтиром ила, – Маҳмудхонни ихтиёримга берсангиз – мирзо қилиб олур эдим. Бир мирзомиз бор эди, саводи тумтоқ бўлгани устига андак таъмагир чиқиб қолди. Биласиз, бунақа тоифа каминага тўғри келмайди.

Ота тамкинлик ила сукут сақлади.

– Мирзоликни удда қилурму? Наврасида...

– Ақл ёшдаму? Куръони Каримни туширди, туркий, форсий, арабийни шаррос билур, ўрисчага ҳам фаҳми етур. Зеҳну заковати қозиликни ҳам

олиб кетадурғон. Ахир, ўрнимга жонишин ҳам тайёрламоғим керак–ку!

– Дуруст, аммо орзу этиб эдимки, ўғлим мударрис бўлса, аҳли муслимга илму–урфон ўргатса, маърифат, адолатдан дарс берса...

– Зарур келганда мударрислик ҳам қилур – имкон яратурман. Зеро қозихона ҳам маърифат, адолат уйидир, –деди тоға иштиёқ билан.

Шундай қилиб, ёш Маҳмудхўжа ўз фаолиятини қозихонада мирзолик қилишдан бошлаб юборди.

Ота Қуръон тиловат қилиб, дуолар ила ўғлининг ишига кушойишлар тилади.

Илоҳо, дуолар мустажоб бўлсин!

Иккинчи боб

САМАРҚАНДДАН ҚУДДУСГАЧА

Менинг номим “тирикдир”, “бедор”-нинг ўғлиман. Жаҳон асрорларидан воқиф бўлмоқ учун саёҳат қилмоғим, олам бўйлаб юрмоғим керак.

Абу Али ибн Сино

Маҳмудхўжа Беҳбудий XX аср бўсағасидаги Туркистоннинг орзу–армонларидан бири сифатида майдонга келди.

Бегали ҚОСИМОВ

I

1914 йилнинг 29 май санаси, эрталаб Самарқанддан йўлга тушган маҳобатли (ўша давр учун) поезд тобора кўтарилаётган ҳароратдан қочиб қолмоқчи бўлгандек, тезлик маромини ошириб, олдинга қараб интиларди. Бир–бирига ўхшамайдиган тўрт вагонни судраб кетаётган бесўнақай паровознинг бурун қисмидан буғнинг ўқтин–ўқтин, аммо бир маромда отилиб туриши, пойгадаги отнинг ҳансираб нафас олишини эслатарди. Орқага шиддат билан чекинаётган дарахт ва буталар ўрнини гоҳида чорва моллари ўтлаб юрган яйловлар, гоҳида яккам–дуккам дарахтлар эгалларди.

1-класс вагони купесидаги қирқ ёшнинг нари берисида бўлган, хушбичим, замоннинг пешқадам зиёлиларига монанд ихчам салла ўраган, оқ оралаган соч-соқоли қисқа қилиб олинган, сокин ва латиф чехрасида зукколик аломатлари мана-ман деб турган, ўткир кўзларида меҳр-у истехзо ёлқинланган ёлғиз йўловчи билан лутфан танишиб қўйинг. Бу мухтарам зот ўз асрининг том маънодаги зиёлиси, уйғониш даврининг яловбардори, ходимул миллат, жадидлар ҳаракатининг сардори, ўзбек драматургияси ва публицистикасининг асосчиси Маҳмудхўжа Беҳбудий (Маҳмудхўжа бин Беҳбудхўжа бин Солиххўжа бин Ниёзхўжа) дирлар.

Бундан юз йил илгари яшаган боболаримизнинг ташқи қиёфалари, кийган либослари батамом ўзгача бўлган, албатта. У пайтда мазкур ёшдаги аксар эркаклар кўкраги очик кўйлак устидан ёзда узун яктак, қиш фасли пахтали чопон кийишган. Шу билан бирга анчайин серсоқол бўлишган, каттагина салла ўрашган. Гоҳида элликка кирмай, қўлга асо олишган.

Биз таърифламоқчи бўлган солих зиёли эса юқорида айтганимиздек, анчайин замонавий кийинишни одат қилган; гарчанд андак кибор ва нопи-санд бўлиб кўринса-да, хушфеъл, зукко, ҳазилкаш суҳбатдош; гапирганда, товушидаги бағоят дилкаш оҳанг сезилиб туради. “Худо хоҳласа”, “Мантиқ қани”, “Меъёрни бузмайлик” каби ибораларни хуш кўради ва бот-бот такрорлаб туради.

Давралар, машваратлар ва матбуотда бу киши ҳақида гап кетганда “лар” қўшимчасини қўшмас-

лик одобсизлик ҳисобланади. “Устоз дедилар”, “Маҳмудхон келдилар” ва ҳакозо. Бу назаркарда бандада валиларга ўхшаш сир-у синоат бор деб ҳисоблашади; отларининг жиловини тутишни кўплар шараф деб билади. Уезд, волост бошлиқлари бу киши ҳақида зинҳор ва зинҳор ноўрин гап қилишмайди. Ҳатто, Тошкентдан келадиган генерал губернатор, аввало ана шу беназир зотни ёнига таклиф этиб, суҳбат қуриши; жинойтчиларни дорга осиш, қўлини кесишга қарши чиқиши; жоҳил падаркушни шарманда қилганлиги ва ҳоказо-ҳоказолар бунга сабаб бўлганди, албатта.

Бу киши ҳаммани “сиз-сиз”лаб гапирадилар, суҳбатдошнинг нутқини бўлмай, одоб билан тинглашни кифтини келтирадилар, саранжом-саришталикни, интизомни хуш кўрадилар.

Устозни учратганда, кўпларни зоҳирий салобат босади ва бу ҳолдан у кишининг ўзи хижолат тортади. Чунки бундай суҳбатдош очилиб гаплашолмайди, ноўнғайлик юзага келади.

Бу галги қасди сафардан муддао Кавказ, Туркия, араб мамлакатларида бўлиш, азиз саждагоҳларни зиёрат қилиш билан бирга янги кутубхона учун китоблар; газета ва журнал учун суратлар, мақолалар келтириш; дунё янгиликларидан воқиф бўлиш, айниқса, ўша юртлардаги мактаблар, жаридаларни кўриш, ўрганиш сингари нажиб мақсадлар ҳам эди.

Ҳозир эса хаёллари, боя вокзалда кўз ёши билан хайрлашган фарзандда – Масъудхўжада эди. Онаси вафотидан сўнг дадасига суяниб қолган ўсмирни

ўзлари билан сафарга олишга ваъда ҳам бергандилар. Аммо гимназияда фақат аъло баҳолар билан ўқиётган толиби илми дурс ва имтиҳонлардан қолиб кетишини ўйлаб, бу фикрдан қайтдилар. Масъудхўжа иккинчи курсдаёқ рус, француз, немис тилларини анчайин яхши ўзлаштиргани, бошқа фанларга ҳам иштиёқи баландлиги талабчан отани мамнун этарди.

Йигитча бўй баста, феъл атвори билан муфти жанобларининг тоғалари беназир инсон қози Муҳаммадга жуда-жуда ўхшаш эди. Тўғри, қози Муҳаммад анчайин пакана, аммо серзарда, чуқур мулоҳазали инсон эди. Унинг катта ҳовлисига кирган киши саранжом-саришталикни кўриб, бу даргоҳда қаттиққўл хўжайин яшабини дарҳол сезарди. Дарахт ва экинлар баргларининг тозаллиги, намчил су-палар, картдаги оҳорли кўрпачаларни бошқа жойда учратиш қийин эди. Қози Муҳаммад заминдор ҳам эди. У кишининг Сиёб ариғи бўйларидаги мулкларига ғўза, шоли экишарди. Магарам, ер давлат ҳисобида бўлса-да, амирлик замонида ҳам, Россияга тобе бўлгандан сўнг ҳам у кишига бировнинг иши бўлмади. Солиқни эса вақтида тўлаб қўядиган одати бор эди.

Қози, жумладан боғдорчилик илмини ҳам су-қилиб ичганлардан эди. Зарафшон қирғоғидан то-шиб, жар қилиб кетган жойларда дарахтзор, токзор-лар барпо этганди.

Маҳмудхўжанинг ёдидан кўтарилмайди: пахта пайкалларидан жуда кечпишар бўлган миср ғўзаси

кўрақларини қишли–қировли кунларга бориб, юлиб олишарди. Кейин ишбоши (Ҳайдар девкор) уларни аравага ортиб, хонама–хона тарқатиб чиқарди. Одамлар сандал атрофида ўтириб, кўрак чувишарди. Шолининг бир қисмини обжувозга, қолганини эса Жомбойга олиб боришарди. У ерда немисларнинг шоли оқлайдиган фабрикаси бор эди, маълум миқдорда улуш олиш шарти билан тозалаб беришарди.

Одамлар қозидан зоҳиран ҳайиқиб туришарди. Бу инсонда аллақандай сирми, сеҳрми бор деб ўйлашарди. Маҳмудхўжанинг ўзи ҳам шундай фикрда эди. Қозининг айвонидаги немисларнинг батамом ўзгача шамойилдаги думила милтиғи, туркийни тушунмайдиган, серилтифот яҳудий файтунчиси ва энг муҳими, қози кароматларининг бот–бот тўғри чиқиши, саховатпешалиги бошқалар қатори унда ҳам ҳайрат ва меҳр ўйғотарди.

Бу музофотда тоғасидан яхшилик кўрмаган кишини топиш қийин эди. Шу боис ёшу қари эҳтиром кўрсатарди

Маҳмудхоннинг дуоғўй отаси ҳам ўқимишли киши эдилар, қишлоқ масжидида имом–хатиблик қилардилар. Аммо уни Самарқанддаги Мир Алишер Навоий таҳсил олган Фазлуллоҳ Абу Лайсий мадрасасига илк бор ана шу тоғалари олиб борган эдилар. Мадраса таълимидан кейин эса ўзларига мирзо қилиб олди. Мирзолик эса у кишининг ҳаётидаги энг катта мактаб бўлиб қолди.

Раҳматли тоғани охирги бор касал кўргани бор-

ганлари ёддан кўтарилмайди. У киши ёғоч каравот-да ётар, ориқлаб, бемажол бўлиб қолганди. Шундай кесиб гапирадиган, жиддий инсоннинг, афтодаҳол ҳолатга тушиши ачинарли эди. “Сизни русларнинг шифохонасига элтурман”, – дедилар Беҳбудий.

Гап шундаки, шаҳарда госпитал очишганди ва у ерга фақат русларни даволашарди. Аммо шаҳар ҳокими ва бошқа чиновниклар Беҳбудийни ҳурмат қилишар ва муаллимнинг айтганини ерда қолдир-ишмасди.

Тоғаси жавобан сарак–сарак бош тебратди.

Орадан ҳафта ўтмай жаноза хабари келди. Жуда кўп одам тўпланганди. “Тўрков ҳам йиғлаб–йиғлаб тўр қазиди” дейишди қариндошлар.

* * *

Поезд, ногаҳонда борлиқни сескантириб қичқирди. У навбатдаги бекатга яқинлашиб қолган-лигидан далолат эди. Чап томондаги чексиз ғаллазорларда арпа ўрими давом этарди. Узоқдан худди қизалоқлардай бўлиб кўринадиган аёллар чўккалаб олиб, бир маромда ўроқ тортишар ва салмоғи мўлжалга етган бошоқпояни чаққонлик билан боғлаб, ортда қолдиришарди. Икки ўсмир уларни эшак аравага ортиб, хирмонга таширди. Хирмонда ориқ ва нимжон саманга миниб олган бола ҳўп ҳайдар, отдан ташқари тўрт ночор ҳўкиз ҳам болага итоат қилиб, давра айланарди.

Зум ўтмай, буларнинг бари ортда қолди ва Маҳмудхўжанинг ёдларига Хайдар девкор (унинг

ўзидан ҳам, саман отидан ҳам, негадир пичан ҳиди келиб турарди) ҳўп ҳайдашга, обжувозга олиб боргани тушди. От ҳам, ҳўкизлар ҳам ориқ, ўта итоатгўй эдилар ўшанда ҳам. “Мана бу ердан маҳкам ушлаб олинг”, деди у ўсмир ҳўжайинни отга миндирар экан, эгар қошига ишора қилиб. У йиқилиб кетишдан қўрқиб, икки қўли билан эгарни маҳкам ушлади. Кейин отни астагина ниқтаган эди, у бир маромда юриб кетди. Ёндаги ҳўкизлар ҳам мўмингина давра айлана бошлади. Завқли ва ҳаяжонли эди буларнинг бари. Кейин ҳўкизларга дам берадиган бўлишди ва ечиб юборишди. Жониворлар саркашлик қилмай, узоқлашмай, шу атрофда ўтлаб юришди. Нариди юрган ғунажинлар, сигирлар улар билан қизиққанда, келиб ҳидлаганда ҳам пинакларини бузишмади. Бу шўрпешоналар ахта қилингани, яъни бичилганини ёш Маҳмудхон ҳам, ғунажинлар ҳам билмасдилар, албатта.

Обжувоздаги манзара ҳам мароқли эди. Баландликдан отилган сув зарб билан урилиб, бесўнақай парракларни айлантирар, мосламалар эса тўсиндай келадиган, учи болғага ўхшаб ясалган икки улкан ёғочни даст кўтариб, сўнг ташлаб юборарди. Катта келига ўхшаган идишда оқланмаган шоли бўларди. Ҳалиги болғалар бир маромдаги зарблар билан уларни қипиғидан ажратарди. Сувнинг бир маромда шалдираши, ёғоч мосламаларнинг ғалати оҳангларда ғичирлаши қизиқ эди. Аммо обжувознинг эгаси хушфеъл эмасди. Ямоқларга тўлиб кетган тўн кийиб, белини каноп билан боғлаб олган

бу бадқовоқ одам ҳар гал Ҳайдар девкорга ҳам, унга ҳам аллақандай нохуш нигоҳ билан боқарди. Бошқа жойларда ўзини чинакамига хўжайиндай тутадиган девкор бу ерда анча мўмин, қобил бўлиб қоларди. Бу ҳол ёш Маҳмудхўжанинг ҳам дилига хавотир соларди. “Рамазонда етти қоп шоиларингни оқлаб бердим, бир сиқим ҳам ҳақ қолдирмадинг” деди бадфеъл амаки бир куни девкорга тик боқиб. “Хўжайин...” У айбни хўжасига юкламоқчи бўлди-ю, тагин фикридан қайтди. “Маили, – деди обжувозчи, – Худонинг золим бойларга ҳам олиб қўйган жазолари бордир, ахир...”

Поезд тагин бир бор қичқирди ва тормоз берди, вагонлар силкиниб кетди. Бекатда кимлардир тушди, тагин кимлардир минди. Купега тўладан келган, ўрта ёшдаги киши ва тахминан ўн ёшдаги болани эргаштириб олган паранжили аёл кирди. Кўзлари қизариб, шишиб кетган бола ҳамон овоз чиқармай дард билан ўксиб йиғлар, аёл эса оналарга хос меҳрибонлик ила зўр бериб уни овутарди. “Айтдимку, холангникида турасан, ҳеч ким сени хўрламайди, деб. Опанг тузалса, ўзим ҳам бораман. Ёнингда бўламан...” Аёл шоша-пиша болани овутиб, юзидан ўпди ва жудоликдан ўксиганича тушиб кетди, вагонлар тагин ҳаракатга кирди.

Маҳмудхўжа ҳамсуҳбат топилганидан мамнун бўлсалар-да, мабодо дилгир вайсақи ёки ўта мижғов бўлса қандай қиламан, деган хавотирда ҳам эдилар. Бу одамнинг енгилгина салла ўрагани, ичкаридан боғланган кумуш тўғали камари унинг анчайин зи-

ёли эканлигидан далолат берарди. Янги шерикнинг салом-алигидан, аниқроғи шевасидан унинг барлос эканлиги, савдогарлик билан шуғулланишини тахминладилар. Кейинроқ эса, янги ҳамроҳ ўзини Тоғошар барлос эканлиги, савдо-сотик билан банд бўлишини айтиб, бу фикрни тасдиқлади ҳам. Янги ҳамроҳ ҳақида тағин нималар дейиш мумкин? У вазиятга, яъни одамига қараб муомала қиладиган, банди мўминларни табақага бўлишни хуш кўрадиганлардан ва гапириш олдидан қўлларини бир-бирига ишқалаб оладиган одати бор эди.

Улар, аввал икковлашиб, ҳавонинг иссиқлигидан нолиган бўлдилар; кейин эҳтиёткорлик билан суҳбатлашиб кетишди. У ўзини банкда ишлашини, баъзан судхўрлик билан ҳам шуғулланишини, Бухорога бир савдогардан қарзини ундиришга бораётганлигини яширмади. Ўша савдогарни роса лаънатлади, сўкди. Ножўя каломидан хижолат бўлди, шекилли, вазиятни ўзгартириб, ҳамон пиқиллаб йиғлаётган болани койишга киришди.

– Ҳали ҳам йиғлаябсанми, каллаварам. Ўғил бола ҳам шунақа бўладими? Тағин йиғлайверсанг, поезддан тушириб юбораман! Бас қил!

Сўнг Беҳбудий томон ўтирилиб, изоҳ берган бўлди:

– Бу қоқвош синглимнинг ўғли, жияним. “Бухорога бораётган бўлсангиз, шуни мадрасага беринг”, деганди. “У ерда муллаваччалар савод чиқармайди, сув сотади, тиланчилик қилади,” десам ҳам кўнмади.

– Илло, шундай, – илиб кетдилар Беҳбудий, – аммо

Бухорои шарифдан кўра Самарқанд яқин. Боз мадрасадан кўра янги мактаблар афзалроқ деб билурман. Амирликда аҳвол анчайин ночор деб эшитурман...

– Самарқандни қўйинг, – деди у норози оҳангда, – кўнглим қолган. Катта ўғлимни ўрисларнинг тузем мактабига қўйгандим. Имом–хатибимиз: “Болани кофирларга яқинлаштирманг” деганди, қулоқ илмадим. Ўғлим ўрис болалар билан жўрачилик қилди, улар билан майнўшлик қиладурғон бўлди. Кейин Москов, Петербургга қуруқ мева элтди. Ўша ёқларда ҳам бетайин дўст зиёда қилди ва майнўшликка берилиб кетди. Бола тамом бўлди. Ичмаса турулмади, мени хонавайрон қилди, даюс. Уришсам: “Энди оғзимга олсам, бетимга туф денг, дада”, дейди, аммо боз ўша гап.

У дил тўла дард билан гапирар, надоматлар чекарди.

– Манасиз кўпни кўрган, ўқиган кишига ўхшайсиз. Айтинг, нима қилай, нима қилай?! Тирикчилигимни дўзахга айлантирди, падарлаънат!

– Айб ўрисчани билганида эмас...

– Нимада бўлмаса, нимада, айтинг?!

Беҳбудий сукут сақладилар. Бироздан кейин, ҳалиги одам жила тинчлангач, мавзуга қайтдилар.

– Бу балани ўрис мактабига бермасангиз, Самарқанд атрофинда “усули жадид” мактаби бор. Ажзий, Шакурый, Ализода, Ҳожи Муъин...

– Худо сақласин! Жадидлар мактабига яқин йўламайман. Имом–хатибимиз уларни ўрисдан ҳам батарроқ, – дедилар.

Орага тагин жимлик чўқди. Устоз чаламулла имом–хатибларга ишониб яшайдиганчала зиёилирга ачиндилар, жаҳолатни лаънатладилар.

Бола дераза олдига келиб, бир–бирига туташиб кетган қирларни томоша қила бошлади. Ёнбағирдаги ўт–ўланлар қовжираб, қирлар сариқлибос кийишга улгурган эдилар. Баҳор ўзининг ранго–ранг гуллари, ям–яшил гиёҳлари, хушчақчақ оҳанглари ва бошқа сарполарини йиғиштириб, келаси йилгача яшириб қўйганга ўхшарди. Қўй боқиб юрган болакайлар, кизиқиш билан поездни томоша қилишар, вагонларни санашарди. Боқийлик сингари чексиз ана шу даштлар, уларнинг сарғайган гуллари, бир–бирига мингашган тепаликлари, соғлом ва хушчақчақ болакайлар Беҳбудийнинг дилида ногаҳоний ва мавҳум ифтихор ўйғотарди.

– Ундоқ бўлса, Жомбойга – Беҳбудий мактабига элтишингизни маслаҳат берур эдим, – деди у киши, “жадид” сўзини атайин ишлатмади. Аммо бир қўнимга келмаган суҳбатдош мавзуни батамом бошқа томонга буриб юборди.

– Ана шулар – ўзбаклар, – деди у, лой, пастак уйлар ва ночоргина ўтовлар атрофида уймалашиб юрган чорвадорлар томон нописанд имлаб, Шайбоний авлодлари, кўчманчилар...

Бу гапни у фақат нописандлик билан эмас, анчайин қаҳр ва нафрат аралаш гапирди. Дарҳақиқат, сўнгги асрларда собиқ Олтин ўрда ва қозоқ чўлларида яйлов излаб, кўплаб ўзбеклар кўчиб келдилар. Бу ҳол Шайбоний ғалабасидан кейин бошлан-

ди ва ҳозиргача давом этаётган эди. Илиқ дарёлар соҳилларидаги серўт яйловлар улар учун айна муддао эди, албатта.

Маълумки, ҳокимиятга Шайбоний ўзбеклари келгач, Темурий авлодларни бешафқат қиличдан ўтказдилар. Барлос уруғи жон сақлаш учун тоғларга қочиб кетишди. Улар ўзларининг барлос эканликларини яширишга ҳаракат қилишарди. Аммо Тоғошар деганлари унақа бўлиб чиқмади: барлослиги билан зоҳиран фахрланиб, бошқаларни паст табақа эканликларига мунофиқона урғу беришда давом этди. Лекин бошқа давраларда, айниқса ўзбеклар бўлган жойларда батамом ўзгача оҳангда гапиришини, уларга ҳамду сано ўқишини тахминлаш қийин эмасди.

– Алар илму маърифатдан йироқ бўлган, жоҳил одамлар. Бисёр нарсаларга фаҳму фаросотлари қосирлик қилур. Алар билан қўл бериб кўришиш, бир дастурхонда ўтиришдан ор қиламен, – давом этарди у ўзига хос нописандлик ва бадбинлик билан.

– Ман ундоқ қилолмасман, – дедилар Бехбудий босиқ овозда.

– Нечун? – сўради бу ғийбатнинг узоқ давом этишидан умидвор бўлган янги ҳамхона.

– Боиси, маним ўзим, ўзбакдурман.

Тоғошар барлос деганлари қизарди, алланима деб жўясиз дудуқланди ва бирдан жимиб қолди. Унинг кўзлари ва қиёфасида аллақандай кўркув, хавотирланиш зоҳир бўлди. Кейин, ноўнғай вазиятдан чиқиш учун бўлса керак, осмонда учиб кетаётган кафтарлар галасига томон имлаб, анчайин мунгли хотираларни эслашга киришди.

– Бобом катта савдогар бўлганлар. Араб, ўрис, форсийда равон гапирардилар, кафтарни бисёр дўст тутардилар. Муҳобат эмасу, бир том кафтарлари бор эди. Бирор шаҳарга борадурғон бўлсалар, тўрт бештасини олиб кетардилар ва ҳафта ўтмай, алардан икки учтаси қайтиб келарди. Қолганлари йўлда қирғийга ем бўлганини ёки чарчаб нобуд бўлганлигини фаҳмлаб олардик. Биз ҳалиги жониворларни беозоргина тутиб, оёғига боғланган қоғозни ечиб олардик. Аввал соғ–саломат етиб келганликларини ёзиб, у шаҳардаги нархларни битган бўлардилар. Бухородан келган нома ёдимдан чиқмайди: “Кўй 3 сўм, қул 7 сўм; туршак, майизнинг бир пуди 2 сўм; жун, тери арзон.” Дадам зудлик билан карвон жиҳозлаб, қуруқ мева жўнатардилар. Тошкандга ўнта кафтар олиб кетган эдилар, фақат биттаси қайтиб келди. Карвон у ерга жун, чарм, парварда олиб кетган эди. Кейин телеграф, телефон чиқди, поезд юрадурғон бўлди. Хат ташийдурғон кафтарга ҳожат қолмади. Душманлар бобомни хор қилдилар. Бор будини тортиб олишди, биз тоққа кўчиб кетдик. Тирикчилигимизни дўзахга айлан-тиришди. Сиз мени ирқ, уруғ ажратар экан деб ўйламанг, тақсир. Худо сақласин!

Тоғошар барлоснинг овози титраб кетди, ўша оғир кунларними эслаб, ғамгингина хаёлга чўмди.

Аммо бу сукунат қаҳрамонимизга маъқул эмасди. Нималар ҳақидадир гаплашиб, янги ҳамроҳининг ички дунёсидан бохабар бўлгилари келарди ул зотнинг. Унинг дилидаги ҳасрат, надоматлари, саргузаштлари эса бисёр эди.

– Камина муфтидурман. Ўзимни даштлик ўзбак атадим, амалан хўжалардандурман. Бир умр Қуръони карим ва фикҳ қоидаларига бош эгиб, амал этдим. Бу муқаддас китобларда эса бор мардумлар худонинг бандаси эканлиги қайд этилғон; мўминларни табақа, миллатга бўлиш уволи азимлиги битилғон. Туркнинг қисмати шундадурким, эки эшик аросиндаги кўтоҳ умрни ғийбат, жанжол, хунрезлик бирла ўтказур. Ана шу кўчманчилар бир замонлар ғолиб эрдилар ва дерларким, фотехлар ҳамиша ҳақ бўлур. Воқеан, алар эмди ўтроқ бўлдилар; зироаткорлик бирла бандлар. Шудгор тимдалаб сочган донлари тамаддун уруғи ҳамдир. Демакки, фарзандларини мактабга қўюрлар. Боз устига алар бисёр тиришқоқ, бисёр серуруғдирлар. Келгуси замон шаксиз, аларникидур. Ва зарури, бу бандаи мўминлар ўзимизнинг туркий элатимиз, ватандошларимиз, жигарларимиздурлар. Аҳил бўлиб яшамоқдин ўзга йўлимиз йўқдир.

Беҳбудий миллий, ирқий масалалар ҳамма замонларда ҳам мураккаб бўлиб келганлиги ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолажagini кўп таъкидлардилар. Шунинг учун ҳеч кимни заррача камситмаслик, мураса йўлини танлаш шартлигини уқдиришдан чарчамасдилар. “Ойна” журналини илк сонларини тайёрлашда, унинг ярми туркий, ярми форсий бўлиши керак, деган талаб қўйилди. “Биродарлар, деди бош муҳаррир, турк бирла тожик – бир халқ. Аёндурким, уруғ авлодларим Яссавий хазратларига бориб тақалади. Локинда, уйда

форсийда мулоқот килурмиз. Шаҳримизда Зомини, Тошканди, Хавоси деган маҳаллалар, атрофда Андижони, Ўзбеккент деган деҳалар бор. Аталмоғидан аёнки, бу фуқаролар мазкур жойлардан келгон туркийлардурлар ва аср давомида шаҳар таъсирида тожиклашган. Тағин бир ибрат: Мирзо Бобур Марғилонда фақат форсийзабонлар умргурзонлик этмоғини битибдурлар. Ҳозир ул шаҳри мукаррамда тожикни топмоқ амримаҳол. Баски шундоқ экан, ақл, заковат бирла иш тутайлик, яъниким, айни замонда туркийлар бисёр экан, кўпроқ шу забонда мақолалар эълон этайлук. Ҳазрат Алишер Навоий тушуниб етгон ҳақиқатни тўрт аср ўтуб ҳис этмаслик ножоиздир. Биз туркистонийларға туркий, форсий бирла арабий ва русий ҳам билмоқ лозимдур. Туркий, яъни ўзбекини сабаби шулки, Туркистон халқининг аксари ўзбакий сўйлашур. Форсий бўлса, мадраса ва идора тилидур... Туркистоннинг Самарқанд ва Фарғона вилоятларинда форсийда сўйлайдургон бир неча шаҳар ва қишлоқлар бордур. Бухоро ҳукуматининг тили форсийдур... Арабий тил дин учун на даража лозим бўлса, русий ҳам тириклик ва дунё учун лозимдур. Бизға лозимки, ўз нафъимиз учун русча билайлук, ҳукумат мактабларинда ўқуйлук. Давлат мансаблариға кирайлук. Ватанимизға ва ўз динимизға хизмат этайлук..."

Тоғошар барлос очилмай, сукут сақлашда давом этарди, чунки қаршисида матлаб, мартабаси анчайин ғани инсон турганлигини ҳис этганди. Муфти ҳазратлари бу гал уни гапга солмоқчи

бўлдилар, аммо ҳамроҳининг салобати босиб, бояги оғзиботирликдан нишон қолмади, савол берилганда, қисқа жавоб берарди, холос.

– Самарқандга бориб турурсизми?

– Ўзимизнинг хўжазода оқсуяклардан бўлуб, ўзбакман дедингиз, – деди у гинаомуз ва ундан кейин саволга жавоб қайтарди. Қиш фасли боргандим: театруга киргани.

– Кирдингизму?

– Ҳа, ўқимаган, ноқобил бала падари бузрукворига пичоқ урди. Мардум оҳлаб юбордилар. Ўзим ҳам баъд аз он ўғулни мактабга қўйдум.

Бехбудий бу одам “Падаркуш”ни кўрганига ишонч ҳосил қилган ва таассуротларини эшитишни истаётган бўлсалар–да, савол бермай турдилар.

– Бала пайтим онаизорим бошимни силаб қўйсалар, беихтиёр ҳаловат топардим, – дедилар у киши, ҳозир сиз ҳам шундоқ қилдингиз.

Сухбатдош бу гапнинг туб моҳиятини тушунмади ва сукут сақлади.

Бехбудий “Падаркуш”ни ёзиб, уни сахнага олиб чиқиш учун чеккан уқубатларини ўйлаб, зоҳиран изтироб чекдилар. Цензурадан ўтказиш учун асарни Тифлисга олиб боришга мажбур эдилар. У ердаги ходим эса ҳафсаласизлик билан варақлаб чиқиб, аввал рус тилига таржима қилиш зарурлигини айтди. Анча маблағ ва вақт сарфлаб, русчага ҳам ағдартирдилар, аммо шунга қарамай, уларнинг сирли тортмаларида бир йил ётди. Чоп этишга рухсат берилгандан кейин, сахнага қўйиш ҳам қийин

кечди. Ролларни ижро этадиган кишиларни топиш, тайёрлаш осон эмасди. Аммо томошабинлар ҳаддан ташқари кўп бўлди. Саҳна асари учун йўл очилган эди. Шундан кейин Абдулла Авлони, Абдулла Қодирий, Ҳожи Муъин, Ҳамза Ҳакимзода ҳам талай саҳна асарлари ёздилар. Тошкентда цензура идораси иш бошлади. Ҳаваскор труппалар кўпайди. Беҳбудий “Ойна” журнали ва “Самарқанд” газетасини чиқариш билан банд бўлдилар. Аммо шунга қарамай каттарок асар ёзиш нияти у кишини тарк этмаган эди.

– Театруни сифатладингиз, хўш неси қизиқ экан? – қитиклаб қўйгилари келди ҳамроҳларини.

– Болаларни ўқитмоқ лозим, – деди у энгил оҳ тортиб.

– Аммо, аввал айтганимдек, Бухоро мадрасасида эмас, янги мактабларда...

У инкор этмади, аммо бу фикрга қўшилганини ҳам англаш мушкул эди. Узоқ мулоҳазалардан кейин деди:

– Ўзим ҳам бир куни Мир Арабга кириб, мулловачаларнинг ҳолига раҳм этдим. Аҳволлари забун эди. Эмди синглим жони ҳолимга қўймагани боис... Жомбойдаги мактаб борасида ҳам эшитган эрдим. Аммо Беҳбудий жанобларини бисёр калондимоғ дедилар...

– Нодуруст гап. Ул зот яқин бародарим бўладилар.

Тоға–жиян навбатдаги бекатга тушиб қоладиган бўлдилар. Бу ерда ҳам андак юмушлари борлигини айтди у. Паровоз сигнал бергач, ҳалиги киши Беҳбудийга илтимос қилиб қолди.

– Беҳбудий бирла бародарлигим бор, дедингиз,

бир энлик хат ёзиб берурсизми, жиянимни ул зотга элтурга қарор қилдим.

Беҳбудий қўлларига қалам олдилар.

– Сизни Худонинг паноҳига топширурман, насиб этган бўлса, боз учрашурмиз, – деди ҳалиги киши.

Улар тушиб, янги ҳамхоналар ташриф буюрдилар. Янги шериклардан бири, ўттиз ёшлар атрофидаги бўлиб, нимсариқ соч–соқоли ўсган, елкалари анчайин тор, кўзларининг ранги ноаниқ, бошига ёзлик шляпа кийган, сергап, новча рус; иккинчиси эса, ўн олти–ўн етти ёшлардаги қизини етаклаб олган, ҳаво иссиқ бўлишига қарамай, костюм кийиб, галстук боғлаган, қўнғиз мўйловли, хушқомат ва хушқилиқ яҳудий эди. У анчайин руслашган бўлишига қарамай, тавозе ва эҳтиромларни жойига қўйиб салом берди. Сўнг қизига мурожаат қилди.

– Анна, юқорига чиқиб, дамингни олиб ёт, – деди русчалаб, анча қатъиятлик билан.

Кизалокнинг сулувлиги, дафъатан ҳамманинг эътиборини тортди. У ҳадемай очиладиган атиргулга ўхшарди. Табиат бор эҳтироси, ҳунарини ишга солиб, бунёд этгандай эди бу мўъжизани. Муфти жаноблари ҳам, ҳалиги рус кишиси ҳам қизнинг бекиёс гўзаллигини ҳис этишди, аммо улардан бирортаси ҳам бу сулувликни таърифлаб беришдан ожиз эдилар. Қоп–қора қош, оппоқ пешона ва бўйин, ҳали етилиб улгурмаган кўкрак, барча симметрия ва табиийликнинг жобажолиги, мукамаллиги намоён эди унда. Ҳавонинг қайноқлиги юмшаб, баҳор насими эсгандек бўлди.

Наврасида Анна семиз ҳам, ориқ ҳам эмас, қадди–қомати баланд ҳам, паст ҳам эмасди. Ҳатто шу стандарт (таъбир жоиз бўлса) ҳолат ҳам унинг жозибасига жозоба қўшгандай бўлиб туюларди. Қизнинг чиннидай ақиқ, юпқа лаблари туйғулари тошга айланган кишининг ҳам эътиборини тортмай қолмасди. Либослари оддий матодан бўлса ҳамки, нафис баданига чипиллаб ёпишган эди.

Эҳ, гўзал эди у! Кўпчиликнинг ёдига ўсмирлиги, йигитлик чоғи, илк муҳаббати тушган бўлса ажабмасди. Новча унга икки бор қараб, тамшаниб қўйди.

Тақсиримиз ҳам, беихтиёр, ҳамма “акои Миша” деб мурожаат қиладиган тоғасининг яҳудий файтунчисини ва унинг соҳибжамол қизини эсга олдилар. Навқирон Маҳмудхўжа тоғасига мирзолик қилган пайтлари акои Миша унга “мулло” деб мурожаат қилар, керагидан ортиқроқ тавозе кўрсатар, файтунига минишни таклиф этарди. Ўша куни бозорга боришганди. Акои Миша ҳам ўзига нималардир харид қилди ва уларни уйига ташлаб ўтмоқчи бўлди. Жухутон маҳалласининг фақатгина бир файтун сиғадиган жин кўчасидан анчагина юриб, хароба ва тор ҳовли олдида тўхташди ва акои Миша ёш мирзони ичкарига таклиф этди. Ичкарида эса кенг кўйлак кийган аёл тиззаларига уриб, мусулмонларни лаънатларди. “Мусурмон мури биёд, мусурмон мури биёд!” (Мусулмонларга қирон келсин) Акои Миша бу ҳолдан хижолат бўлибми, қўрқибми хотинининг оғзига кафтини кўйди. Кейин, ўғлидан таҳдид билан алланарсаларни сўраб, уни уришиб

берди. Маълум бўлишича, ўсмир бозорга бораётганда, қўшни маҳалладаги тожик болалар уни ўртага олиб, калима қайтаришини талаб қилишибди. Калима қайтариш эса яҳудий учун – уволи азим.

Маҳмудхўжа яҳудийларнинг камситилганлиги, хўрланганига кўп бор гувоҳ бўлгандилар, улар энг паст юмушларни бажаришарди. Дилда инсон ҳуқуқини оёқости қилишга қарши зоҳирий исён ҳам шулар сабаб шаклланган бўлса ажабмасди.

Шунда Маҳмудхўжа айвоннинг бир чеккасида қовоғини уйиб турган балоғат ёшидаги рангпар қизга эътибор берди. Худди Аннадек унинг ҳам сочлари, қошлари қоп-қора эди. Ҳатто қовоғини солиб туриши ҳам унга зеб бергандек бўлиб туюлса-да, маюс кўзлари жовдираб турарди. Акои Миша ҳам нимадандир хавотир тортди, шекилли, қизини ичкари киритиб юборди.

Худди шунга ўхшаб, янги ҳамроҳлари ҳам қизининг гўзаллигини ҳис қилгани учун бўлса керак, уни ёт кўзлардан узоқроқ сақлаш ташвишида бўлар, ўша ерда ўранибгина ётишини қайта-қайта тайинларди. Аммо “Бўйи мушк пинҳон намомонад”, яъни мушкнинг ҳиди пинҳон қолмайди, деганларидек, унга бот-бот кўз қирини ташлаш имкони бор эди.

Муаллим бу қизга беихтиёр, хавотирона назар ташладилар. Беқиёс гўзал ҳусн кўп ҳолларда унинг соҳибаларига дилсиёҳликлар, нохуш кўргиликлар, қисматлар келтиришини; тақдир уларга усма-уст чап қўлини чўзишига гувоҳ бўлган, кўрган эдилар.

Тоғаси – қози Муҳаммад Сиддиқнинг Малика исмли ёлғиз қизи бор эди. (Бошқа фарзандлари чақалоқлигидаёқ nobуд бўлишган). Бу музофотда ана шу хушгуфтор ва хушрафтор нозанинни Маликаи хубон, гоҳида, қисқа қилиб, “хубон” ҳам дейишарди. Маҳмудхўжа эса ўз шевалари билан “ойти” дерди. Унинг қош–кўзлари, дудоқлари худди Аннаникидек бўлса ҳамки, ўзи анчайин гавдали, хушқомат эди. Малика деганларидан ҳамиша мушки анбарнинг дилни қитиқловчи хиди келиб турарди; озода кийинарди, саранжом–саришталикни хуш кўрар, сочларини оройиш бериб тарар, хуллас сулув, истараси иссиқ эди. Маҳмудхон унинг шоҳисталигини, хандон отиб кулиши ва ўшанда кўзлари ҳам ёниб кетишини; момикдай дудоқлари, узун киприкларини яхши кўрар, идроки, хушсуханлигидан завқланарди. Бу қиз биби халифадан таълим олган бўлиб, арабини равон ўқирди. “Девонаи Адҳам” қиссасини бошдан–оёқ ёд билар, баъзи давраларда маъшуқа (Маликаи хубон)нинг қабрдаги муножотини ўзига хос киборона навозиш этганда, аёллар хувиллаб йиғлардилар. Шунда қизнинг ўзи ҳам юз, кўзларига таърифлаб бўлмайдиган, изтиробли тус берар, овозлари қалтираб кетар, ўз муножотидан лаззат топаётганлиги юзидан кўриниб турар ва аёлларнинг йиғи овозлари баландроқ пардаларга кўтариларди.

Бедилнинг ноёб қўлёзмасини илк бор опасининг қўлида кўрган эди.

Эҳ, ғаройиб эди буларнинг бари!

У замонлар, қишли қировли кунларда шаҳарда яшашар, баҳор келиши билан тағин қишлоққа кўчиб кетишарди. Шундай кунларнинг бирида шаҳардаги гузарга Афғонистондан бир доктор ҳовли олиб, онаси билан кўчиб келди. Оила аслида самарқандлик бўлиб, бир замонлар, нону насиба, деганларидек, Ҳиротга кўчиб кетишганлиги, раҳматли дадаси қурол–яроқ савдоси билан шуғулланган бадавлат киши бўлганлиги (уни кечаси уйида отиб кетишган экан) докторнинг ўзи Лондонда бир неча йил докторлик курсидан таълим олганлиги аён бўлди. Ота вафотидан кейин эса онаси ватанга қайтишни, бу дунёдан кўз юмса, қавмлар ётган Шоҳи Зиндага қўйишларини истабди. Докторнинг ўзини эса русларнинг шаҳардаги ягона ва нуфузли шифохонасига ишга таклиф этишди.

Кунлардан бирида, гузардаги масжид билан чойхонада, доктор Маликаи хубонга совчи қўйганлиги ҳақида гап шип–шиплаб қолади. Илло, миш–мишлар рост экан, қози ҳам кўп хархаша қилмай, рози бўладилар. Бўлажак куёвнинг қиздан ўн беш ёш катталиги, ўтмиш кечмишининг мавҳумлиги, шундай донишманд ва обрўманд Муҳаммад Сиддиқни ташвишга солмаганлиги Маҳмудхўжани ҳозиргача ажаблантириб келади.

Тўйдан кейин Маликаи хубоннинг руҳиятида айрим ўзгаришлар содир бўла бошлади: киборона хушчақчақлик ўрнини аллақандай хавотирона ташвишлар эгаллади ва бу ҳолни зийрак ота сезмасли-

ги мумкин эмас эди. Аммо Хубон ҳам анойилардан эмас: рўзғоридаги гапни дастурхон қилиб ёйиш бешфойдалигини обдон биладиганлардан эди.

Чойхона билан масжид ҳам жим турмайди: доктор ҳақида рост ёки ғийбатлигини аниқлаб бўлмайдиган гаплар тарқата бошлайди. “Доктор носни чекмай, хидлар экан”, “Шиа экан, намоз ўқиши бошқача эмиш”. Қози Муҳаммад Сиддиқ синчковлик билан бу гапларни охирига етиш ташвишида бўлади. Дарҳақиқат, куёви носни хидлаб кайф қилар экан, аммо бунинг нимаси ёмон? Намоз ўқишида ҳам фарқ бор экан, амо шиа эмас, ислом динининг аллақандай оқимига риоя қиларкан ва бунинг учун ваҳима қилиш чикора. Шу орада докторнинг онаси бандаликни бажо келтириб қўяди. Туппа–тузук юрган экан, ногаҳонда йўтал тутиб, нафаси ичига урибди. Қози Муҳаммад маъракаларга бош–қош бўлиб турди ва аён бўлдики, аёлнинг узлуксиз йўтал тутадиган касаллиги бор экан. Эри уни даволатиш учун Парижга олиб борганда, улар роса текшириб томоқ, ўпкада бирор иллат йўқ, бу мия билан боғлиқ ирсий дард, шунинг учун асабни бузмай юриши керак, дейишибди.

Йил ўтмай, Малика ўғил кўрди, ҳаёти батамом изга тушгандай эди, аммо шу орада, чойхона билан масжидда янги гап чиқиб қолади. “Докторни Афғонистонда хотини бўлган экан, талоғини бермай келган эмиш”.

У вақтларда Маҳмудхўжа ўсмир ёшида эди. Аммо шунга қарамай, доктор поччасининг руҳиятидаги

бир–бирига зид бўлган икки қутбни англаганди. Бу одамнинг факат шеваси, ўзини тутишига эмас, кутилмаганда ўта саховатли, хушфеъл бўлганидек, дафъатан носамимий, мунофиқлик қилиши ҳам ҳеч гап эмас эди. Маҳмудхон уларникига бориб турар, чунки Маликаи хубонни соғинар, уни кўргиси келаверарди. Кунлардан бирида икковлон гаплашиб турганда, доктор ишдан келиб қолди ва Маҳмудхон унинг нигоҳида аввалги меҳрни эмас, қандайдир рашкка ўхшаган бегона нигоҳни пайқаб қолди. Кейин уларникидан оёғини узди.

Хуллас, нотавон доктор Ҳиротдан хотинини олиб келди. Шундай сулув Маликаи хубон ҳафта ичида ориқлаб, ранги униқиб, тундлашиб, таровати анчайин йўқолиб қолди. Маҳмудхон ойтисига раҳми келиб, изтироб чекиб юрди. Бу ҳам етмагандек, кўп ўтмай, доктор уни уч талоқ қўйди. Малика ўғилчасини ота уйига олиб кетишдан олдин бир энлик хат (қарғиш) ёзиб, докторнинг хонасига қолдирган экан: **“Илоҳим жувонмарг бўл, сан фосиқ, кўрнамак! Худди онангдай нафасинг тиқилиб ўл! Оғзи–бурнингдан қон келсин!”** Доктор уйга келиб, хатни ўқибди–ю, бирдан йўтал тутибди. Кейин нафасини ростлаб ололмабди. Тўғри, оғзи–бурнидан қон келгани йўқ, аммо жон келиб, (аниқроғи, кетиб) тўғридан–тўғри дорулбақога равона бўлибди...

Кози Муҳаммад жаноза кунлари бел боғлади, ҳамма маъракаларни ўтказиб, учинчи куни халққа ош берди. Ахир, набирасининг – ягона меросхўрининг отаси эди доктор. Аммо, ҳалиги қарғиш

ҳақидаги гапни зўр бериб инкор этди. “Бизнинг авлодда қарғиш умуман йўқ, худога ташлаб келганмиз” деб туриб олди. Аммо қизига: “Минбад бирор бандани қарғама, авлодимизнинг қарғиши ёмон. Бувинг бир миробни: “Сувга чўкиб ўл,” деганди, ҳафта ўтмай жасадини Зарафшондан олиб чиқишди”, деди.

Йиллар ўтиб, Маҳмудхўжани уйлантиришганда, ёш келинчақдан (Унинг номи ҳам Малика, аниқроғи, Маликабону эди) интиқлик билан Маликаи хубондаги хислат ва жозибаларни излайдиган бўлди. Хотини ҳам билимли эди, арабчани тутилмай ўқирди, художўй оилада тарбияланган, саранжом–сариштали бўлиб, эрининг ҳурматини жойига қўярди. Аммо унда аллақандай кемтикликлар бордай эди. Биринчи фарзандлари – Масъудхўжа дунёга келгач, бу мавҳум қусурлар ўз–ўзидан йўқолди. У хотинига, самаркандликлар одати бўйича, ўғлининг номи билан ва албатта, “сиз–сиз”лаб мурожаат этарди ва аёли айниқса, намоз ўқиётганда, меҳмоннавозлик қилаётганда кўзига фариштадай бўлиб кўринадиган бўлди. Кейин Мақсудхон, Парвина дунёга келишди ва бу ёруғ оламда бир бирларидан айро яшашни тасаввур қилолмай қолдилар. Аммо тақдир ногаҳонда уларга чап қўлини чўзди: бечора аёл уйқусида бандачиликни бажо келтириб қўйди.

Тағин бир соҳибжамолнинг қисматини эслаб қолди Бехбудий.

Маҳалладаги сандиқсоз устанинг Зебузар деган шаддод ва сулув қизини никоҳ маросимидан

қайтаётган пайтда олиб қочишгани ёдида. Бирор ҳафтадан кейин қўшни маҳалладаги бир безори, ўғри бола ана шу номаъқулчиликка қўл урганлиги аён бўлди. Ота-она йиғлаб-сихтаб наврасида қизларини ўша ярамасга тўй қилиб беришга мажбур бўлишди.

Бу орада ёш Маҳмудхўжа акои Мишанинг қизини тагин бир-икки бор кўрди, аммо унга етишиш учун на дин, на ота-она ва жамият рози бўлмаслигини ҳис этиб, илк муҳаббатидан, аниқроғи, ҳавасидан воз кечди.

* * *

Янги йўловчилар сабаб, ўзаро мулоқотлар, беихтиёр рус тилида давом этадиган бўлди. Ҳалиги рус кишиси ҳеч ким сўрамаса ҳамки, очиқлик билан ўзини Фома деб таништирди ва Петербургдан келганлигини, “пролетар”лигини, Самарқанд босмаҳонасида бошланғич ташкилотлари борлигини, Каттақўрғонда ҳам бу иш жонланганини айтди. Энди Кармана билан Когонга бориб, ишчи социаллар, яъни большевиклар сафини кенгайтириш ниятида экан. Беҳбудийга унинг беғубор бир самимият билан очилиб гаплашиши, болаларга ўхшаб ишонувчан эканлиги маъқул бўлди.

Аммо яҳудийга ёш большевикнинг турқими, тилими ёқмади, шекилли, унинг иштиёқ тўла монологини бўлиб, баланд овоз билан қизига юзланди.

– Анна, чой ичасанми?

У инкор жавобини берди. Шунга қарамай, отаси чиқиб кетди ва кўп ўтмай икки қалайи кружкада чой олиб келди, улардан бирини Беҳбудийга узатди.

– Таксир, сизга чой келтирдим.

– Куллуқ, – деди у киши ҳам жавобан ва қўлни куйдиришдан чўчиб, эҳтиёткорлик билан олдилар. Шу билан бирга яхудийга эҳтирому, эътиқодларини изҳор этиш илинжида давом этдилар.

– У йили Қуддусда бўлиб эдим. Бисёр қадимий обидаларни кўрдим. Дедиларки, Парвардигор Тавротни анда Мусо пайғамбарга нозил қилибдур. Бисёр бой ибронийлар бу шаҳарда мулкдор бўлибдурлар...

Яхудий беҳад қониқиш билан, мамнун жилмайиб қўйди ва негадир бу мавзуга алоқаси бўлмаган гапларни гапирди. Илтифотлардан икковлари ҳам дилхушлик сездилар. Шундан сўнг бу одам ўзи ҳақида андак очилиброқ гапирди: Мари шаҳрида ошхонаси борлигини, қизи Самарқанддаги гимназияда ўқишини маълум қилди.

Шу пайт кондуктор ўттиз ёшлардаги, тўладан келган, кўринишиданоқ анча бепарво кишини эргаштириб келди ва суҳбат узилиб қолди. Бир қарашдаёқ бу одам анчайин тўқликда вояга етганини, бойваччалигини англаб олиш қийин эмасди.

– Шу кишилар билан кетасиз, – деди.

Менга барибир, – деди у.

Шу тариқа ҳамхоналар кўпайиб қолишди.

Янги ҳамроҳлар Беҳбудийни илк бор кўраётган бўлишса–да, қаршиларида анчайин салоҳиятли инсон турганлигини ҳис этиб бўлгандилар. Яхудий эса таксирга бот–бот илтифот кўрсатишдан чарчамас, бошқаларга ҳам енгилгина таъзим қилиб, сиҳатлари, кайфиятларини сўраб қоларди. Қизининг наздида

бирор киши яҳудийлигини юзига солиб, камситишидан хавотир тортаётганлигини англаш қийин эмасди.

Фома деганимиз эса ҳеч ким сўрамаса ҳам Россия ва Туркистоннинг келажакдаги ҳаёти, ёрқин истиқболлари ҳақида, рўй берадиган ўзгаришлар ҳақида гапирар, Бухородаги режалари борасида сўзларди.

– Амирлик ҳудудида большевикларни тарғиб қилиш андак хавотирли, – дедилар Беҳбудий пролетарга юзланиб. – Олимхон қўрқувга тушган деб эшитурмиз, манғитлар сулоласининг поёнига етишидан хавфи бор, дейишади. Шу боис рақиб излайдур, ҳар қандай номақбул одамларни ўлдиришга фармон берадур. Меъёрни бузмоқ ножоиз...

– Биз эса ўлимдан қўрқмаймиз! Шунинг учун ғалабага ишонамиз, – деди пролетар, тантанали оҳангда, – бизда буюк мақсад бор, баланд руҳ бор! Худо ҳаммани тенг қилиб яратган, демак, биров дворян, бошқа бировнинг батрак бўлиб қолиши адолатдан эмас. Қонимизга ташна қилишди–ку, бу бойлар!

Фомани тинглаш мароқли ва андак хавотирли ҳам эди.

– Подшоҳларни ҳурмат қилиш керак, – дедилар Маҳмудхўжа нотик бир зум тин олгач.

– Халқ қонини ичадиган подшоҳларни ҳамми? – истехзоли савол берди у. – Худди ана шунинг учун ҳам сизлар қолоқ ўлка бўлиб қолябсизлар! Дунёни ўзгартириш керак! Бошқа йўл йўқ! Туркистон мусулмонлари ҳам бизга қўшилишларига ишонаман!

Устоз мунозараларга мойил бўлган бу саркаш билан баҳсга киришишни хушламадилар. Лекин фурсат топиб, ён дафтарга: **“Бу тоифага қўшулмоқ биз мусулмонлар учун ниҳоятда зарарликдур”**, деб ёзиб қўйдилар.

* * *

Туркистон халқларининг боши асрлар давомида уруш ва низолардан чиқмай келгани Бехбудийга сир эмас. Ана шу нотинчликлар халқнинг тинчасини қуритганди. Аммо руслар келгандан кейин хунрезликлар ва вайронагарчиликлар жилла бўлса—да барҳам топди. Аслида, халққа тинчлик таъминлаб берилса бас, қолганини ўзи яратади, деган қарорга келиб қўйган эдилар муфти ҳазратлари. Россиядек қудратли мамлакатга эса ҳужум қилишга ҳамма ҳам журъат этолмайди.

Аммо янги шерикнинг монологидан хавотирга тушдилар. Ҳукумат большевикларни тинчитмаса, халқ бошига тағин кулфатлар тушишини ўйлаб қолдилар.

Фоманинг бир кўзи ҳамон Анна томонда эди. Унга бот—бот қарашдан тап тортмас, қизнинг латофатидан тўйишга ошиқарди.

Ҳамма суҳбатга киришиб кетган бўлса—да, биз “Бойвачча” деб атаган киши индамайгина, лоқайд ўтирар, ҳатто Аннанинг жозибалари ҳам унинг эътиборини тортмаганлиги ғалати эди. Аммо Фома, келажақда одамлар жуда бахтиёр бўлиши ҳақида сўзлаётганда лоқайдгина қилиб: “Бўлмағур гаплар.

Ўладиган дунёда ташвиш орттириш шартми, барибир ўлиб кетамиз”, – деб қўйди.

Ўзаро мулоқотлардан тағин шу нарса равшанлашдики, унинг отаси қоракўл тери савдоси билан шуғулланаркан ва падари бузрукворига эргашиб, Петербург, Ростов, Одесса сингари шаҳарларда бир неча бор бўлган экан. Айтганлари рост бўлса, Россияда бир муддат ўқиган, адабиёт, фалсафани дўст тутаркан. Суҳбат пайтида чўнтагидан қарта чиқариб, атрофдагиларга “ўйнаимизми” дегандай кўз ташлади, аммо шерикларда хоҳиш кўрмагач, жойига солиб қўйди ва беихтиёр суҳбатга қўшилиб кетди. Маълум бўлишича, у ҳозиргача уйланмаган ва болачақа орттириш ҳам ортиқча дахмаза деган хулосага келиб қўйганлардан экан. Бойваччанинг қадимги юнон донишмандлари, рус адабиёти ҳақидаги мулоҳазалари ҳам унинг ҳазилакам одам эмаслигидан далолат берарди. Аммо шунга қарамай ва шу ёшдаёқ лоқайд, ҳаётга бепарво қарайдиган бўлиб қолганлиги, сизга қараб худди “Мен бахтли, тўқ ва соғломман, бошқаларга ишим йўқ” дегандай туриши, ҳамма нарсага кесатиш, киноя билан қараши, ғийбатга мойиллиги Беҳбудий ҳазратларига ўтиришмади. У Фома билан ҳаётнинг бебақолиги ҳақида баҳслашаётганда, сўзини бўлдилар.

– Бундай фикрлар одамнинг ўзига ҳам, атрофдагиларга ҳам зарарли, – дедилар.

– Нимаси зарарли? – сўради у.

– Худо берган мана шу тирикчилик, авлодлар яратган бойликлар, улар ёзган китоблар бари беҳуда

наrsa эмас. Инсонга жуда катта мақсад керак. Ва ана шу мақсад учун курашмоғи лозим. Бу дунёда ҳамма ўткинчи, бефойда деган хулоса ноўриндир, – дедилар устоз. – Айниқса сизнинг ёшингизда киши шундай фикр билан заҳарланиб қолса қўли боғланади, бундай кишилар пастки зиналарни босмай нарвоннинг учига чиққанга ўхшашади. Рухсиз яшаб бўлмайди! Камина, ўзини осган кишиларни биламан: уларнинг бари умидсизлик ботқоғига ботиб, руҳи тушган одамлар эди.

Сиз китоб кўрган одамга ўхшайсиз. Хўш, мен ҳам мана бунга ўхшаб (у Фома томон ишора қилди) дунёни ағдар–тўнтар қилишим керакми? Худо берганига қаноат қилмаслигим лозимми?

– Инсон ҳаётнинг беҳудалиги, пучлиги ҳақидаги тўхтамга келдим, у шу ерда тин олади. Ўқимайди, ишламайди. Буларнинг бари беҳуда, деган фикр калласига ураверади. Бундай кишилар ўзгаларни ҳам заҳарлайдилар. Тушкунликка тушган одамдан кўра, кетмон урган, ариқ қазиган, мол боққан инсон чандон устун, бахтлидур.

– Бу – қирқ ёшга етмай, қариб қолган киборлар жамияти арзандаларининг фалсафаси, – суҳбатга қўшилди Фома, – хаттоки дорга осигна ҳукм қилинган одам ҳам ҳаётдан умидини узмайди. Мен шахтада ишладим, каторгага тушдим, аммо келажакдан умидимни узганим йўқ: ҳамма наrsa инсон учун, инсоннинг бахт саодати учун бўлмоғи керак! Шунинг учун курашаман! Бу қандай бедодлик: биров худонинг бандаси, биров бировнинг бандаси.

Икки ҳолат ҳам мантиққа ва бизнинг ғояларга зид. Ваҳоланки, одамлар худони ноиложликдан ўйлаб топишган ва мавжуд бўлмаган илоҳий куч инсониятни бахтиёр этиши мумкин эмас!

– Қирол билан қуролнинг фарқи битта ҳарф, – жим ўтирмади суҳбатдоши ҳам. – Сиздан аввал ҳам одамларни бахтли қиламиз, камбағалларни бойга айлантирамиз, деганлар бўлган. Улар ҳам: **“Йўқолсин бойлар, яшасин йўқсиллар!”** деб бакиришган. Аммо бу мантиққа зид-ку! Ўша йўқсил бахтли бўлиши учун худога сиғиниши ва қулоғини қимирлатмай, бойнинг хизматини қилишга мажбур. Бошқа йўл йўқ! Булар – беҳуда гаплар!

– Маним назаримда, ҳаётнинг беҳудалиги, бебақолигига урғу берадиғонлар, ўзларининг эрта қариб қолганликлари, дангасаликларини хаспўшлаш учун шундоқ йўл тутишса керак, – дедилар Беҳбудий бигизвозликка чек қўйиш учун, бойваччага кўз ташлаб, – тирик одамнинг жисмоний уринишлардан, ҳаёт ва табиат олдида курашдан қўрқмоғи худога ҳам, бандасига ҳам хуш келмайди. Зоҳидлик, таркидунёчиликни пайғамбаримиз ҳам хуш кўрмаганлар. Зеро, аксар пайғамбарлар бирор касби-кор билан банд бўлган, уйланган, бола-чақа орттирган. Муддатидан анча олдин иссиқ чопонга ўралиб олмоқ мардликдан эмас. Арқон ҳамиша ингичка жойидан узилади, душман қўрғоннинг омонат жойини излайди. Бундай кишилар алал оқибат, ҳаёт зарбаларига тоб беролмай хор бўладилар. Рух керак, рух! Баланд рух! Ўзини отган, оingan киши-

ларни биламан – улар руҳлари тушиб, умидсизликдан қўллари осилиб қолган, толеи паст бандалар эдилар!

Сўнг нигоҳларини Фомага қададилар: “Бойларни йўқотиб, ҳаммани йўқсилга айлантириб қўйишдан худонинг ўзи асраган бўлсин! Модомики миллионлаб одамлар минг йиллардан бери худога сиғинар, ундан нажот кутар эканлар, ана шу эътиқодга нописанд бўлиш ярамайди”.

Поезд ҳамон иссиқдан қочиб, пишқирганича олдинга интилар, аммо тағин ҳам дим ва кайноқ иқлим қўйнига кириб борарди. Купедагилар безовталаниб, ойналарни каттароқ очишар, қўлларига тушган дафтар, китобни елпуғич қилиб олишганди.

Темир йўл ёқаларида руслар яшайдиган қишлоқлар пайдо бўлганлиги янгилик эди, албатта. Рус хотинлар кир ёйишар, овқат пиширишар ва ўзларига хос рафторлар қилишарди.

Ҳадемай Чўли Малик бошланди. Маҳмудхўжа бу саҳродан аввал ҳам ўтганларини хотирладилар. Биринчи бор Бухоро мадрасасига йўл олганда, тоғаси билан дадаси туя карвони билан жўнатишганди. Таниш савдогарга қайта–қайта илтимос қилиб, мадрасага элтиб, фалон мударриснинг қўлига топширишни сўрашганди. Карвон ўрнидан жилганда, ҳали ўсмир Маҳмудхўжа йиғлаганини эслади. Ҳалиги савдогар амаки буни сезиб қолиб, насиҳат қилганди. “Хафа бўлма, чироғим, худога шукур қил. Ўқиган одам хор бўлмайди. Ҳадисларда ҳам шундай деб ёзилган”. Туялар узоқ йўл босгандан кей-

ин қакроқ саҳродаги сардоба олдида тўхташгани ёдида. Одамлар ҳам, туялар ҳам шовқин солиб сарғайиб кетган сувни ичишар, чўллаган паррандалар кўлмакчаларга ёпирилишарди. “Келиб қолдик, ҳов ана Вобкент минораси”, – деди туякашлардан бири. Жуда узоқда минора мезанаси элас–элас кўзга ташланганди. Шундан кейин Маҳмудхўжа ҳар бор ўтганда ташна нигоҳлари билан Вобкент минорасини излайдиган ва унга кўзлари тушиши билан дилда қониқиш пайдо бўлганини ҳис этадиган бўлгандилар.

Кейинлари бир неча бор поезд билан Тбилисига бориб келдилар: “Ойна” журнаlinesи шу ердаги цензурадан ўтказиб туриш талаб этиларди. Ҳар гал Вобкентга тушиб, минорани томоша қилгилари келар, аммо имкон, вақт тополмасдилар.

Саҳрони иккига бўлиб, олдинга интилаётган поезд чийиллаб давомли ва андак таҳликали ҳуштак чалди. Кейин юриши секинлашиб, охир–оқибат тўхтади. Йўловчилар бир–бирларига савол назари билан қарашар ва жавобан елка қисишарди. Бу қакроқ ва қайноқ саҳрода тўхташ талай йўловчилар дилида зоҳирий хавотир ҳам уйғотганди. Биринкетин вагондан тушишди, бошқа купедагилар ҳам кўзга ташландилар. Улар орасида башанг кийинган рус зиёлилари, арманлар, ҳатто ўзига зеб берган хонимлар билан бирга бир–ярим мусулмонларни ҳам кўриш мумкин эди.

– Йўл берк, – деди ҳаммадан олдин пастга тушган саркаш большевик, сайғоқлар ўтяпти...

Дарҳақиқат, темир йўлни кесиб, сайғоқлар подаси ўтаётган эди. Беҳбудий бу саҳродан ўтишда сайғоқдан ташқари оҳу, буғу, кийик галаларини ҳам кўргандилар, аммо бундай улкан тўдани учратмагандилар. Улар бир-бирларини уриб-суриб, темир йўл устидан сакрашар ва сурувнинг охири узоқ-узоқларга чўзилганди.

Устидан бостириб ҳайдаш керак, – деди кимдир андак жаҳл билан.

– Бўлмайди, поезд ағдарилиб кетиши мумкин, – деди бошқаси.

– Бизнинг томонларда тўнғиз билан ёввойи эчки кўпайиб кетган, – давом этди, тағин суҳбатдоши, – уларнинг дастидан экин қилиб бўлмайди, деворларни ҳам бузиб, бир кечада барини хоку туроб қилиб кетябди, савил қолгурлар. Ҳукумат тўнғизни ҳам, ёввойи эчкини ҳам, мана бу сайғоқларни ҳам камайтириш чорасини кўрмаса бўлмайди. Шу йилларга келиб, бўри ҳам кўпайди. Қизталоқлар, мана бу зараркунандаларни овламай, қўйларимизни бўғизлаб кетяпти.

Беҳбудийнинг диққат-эътиборлари эса боядан бери бошқа томонда эди: у киши уфқларга диққат билан термулиб, интиқ бир нигоҳ ила Вобкент минорасини излардилар. Иссиқдан ҳаво жимирлаб, еру осмон орасида денгизга ўхшаш манзара (эҳтимол саробдир) яратилганлиги сабаб ҳеч нима-ни кўриб бўлмасди.

Поездга қайтишда Фома эҳтиром билан у кишининг қўлидан тутиб, мадад кўрсатган бўлди ва савол берди.

-
- Сиз ҳам дворянлардан, шекилли а, ҳурматли зот?
- Ҳа. Мен ҳам ўзимга тўқ кишиман. Дарё бўйида мулким, ерларим бор. Аммо сиз назарда тутган бойлардан фарқим шундаки, топганимни мактаб-маорифга сарфлайман. Болаларга таълим бераман.
- Бепулми?
- Албатта, бепул.
- Бизнинг уездда ҳам бир савдогар ўз ҳисобидан черков қурган эди. Муштипар онам билан бориб, шам ёқиб келган эдик.
- Онангиз ҳаётми?
- Билмайман. Каторгадан чиққандан кейин қайғиб бормадим. Илтимос, мени “сен” денг. Ноқучлай...
- Сабабини билсак бўладими?
- Нимани? Қамоққа тушганимними?
- Ҳаммасини..
- Мен Фролов деган бойнинг отларини боқардим. У княз авлодларидан эди. Отлари, асосан орлов йўрғалари зотидан бўлиб, кундузи уларга ем берардим, навбатма-навбат совутиб келардим, суғорардим. Кечаси шу отхонада ётардим.
- Хўш, кейинчи, – тергаб қўйдилар тақсир.
- Менинг қўлимдан кўп нарсa келади. Михайловкамизда отни мендан яхши тақалайдиганни топиш мушкул эди. Шундай отнинг оёғини икки оёғим орасига олиб, тақалаб ташлардим, жониворнинг ўзи ҳам билмай қоларди. Бундан ташқари, буқаларни бичаман, дарахт пайвандлайман, чўт қоқишнинг ҳам кифтини келтираман.
-

– Бисёр хўп.

– Бир кун отхонага ўзим тенги бола келиб қолди. “Менга тақалашни ўргат, истаганингча арақ олиб келаман” деди. Мен кўндим. Иккинчи куни роса ичдик. Мен ўчиб қолибман. Эрталаб турсам, отхона бўм–бўш на отлар бор ва на ҳалиги бола. Маълум бўлдики, у от ўғриларининг шериги экан. Кечаси ярим тунда занжирни очиб, шерикларини киритибди. Ишбоши билан Фролов мени роса сўкишди, дарахтга боғлаб қамчилашди, аммо ҳарчанд қилишсада, отларнинг дарагини топишолмади. Суд мени ўн йилга каторгага сургун қилди. У ерда дарахт кесди м, қурилишда ишладим.

– Кейинчи...

– Дилимда бир орзу пайдо бўлди. Биз ҳар куни соқчилар қуршовида ўрмонга кетишда бир қишлоқдан ўтардик. Мусулмон оиласи яшайдиган бир хонадонга суқ билан қараб ўтардим. Эрталаб бутун оила рўзғор ишларига ёпишган: эркаклар ўтин ёрган, олов ёққан, сув ташиган; аёллар эшик олдини супурган, сигир соққан, стол беаган бўлишарди. Кечқурун қайтишимизда ўзгача манзарани кўрардим: иссиқ, ёруғ уйда эр–хотин, болалар билан бирга стол атрофида чол–кампир ҳам мамнунгина бўлиб ўтиришарди. Худо ҳақи, уларга ҳавасим келарди. Шундай уй–жойим бўлса, болаларимни яхши ўқитсам, кийинтирсам, хотиним билан меҳрибон бўлсам, ота–онамни тўрга ўтқазиб қўйиб, баримиз уларнинг ўғитларини тингласак, риоя қилсак, дердим. Кексайиб қолганимда эса, шу чол–

кампирдай ёруғ, иссиқ хоналарда беармон яшашни орзу қилардим. Эҳ, нимасини айтасиз, совуқ ва сассиқ баракларда ётсанг, кейин соқчиларнинг дўқ-пўписаси остида, тиззагача қор ёки лой кечиб, дарахт ағанатсанг... Тунда, зим–зиё қоронғида пароходга кўмир юклатишарди. Кейин бизни Сахалинга кўчиришди. Эҳ, у жойларнинг совуқ бўронларини тасаввур ҳам қилолмайсиз. Ҳайвонларча қўрс муомала, нодонлик, бераҳмлик, жаҳолат... Инсонни эзиб юборадиган бундай ҳаётдан безмай бўладими?! Барига бойлар сабаб, дейишарди. Кейин, ўзим ҳам шунга ишонч ҳосил қилдим.

Аммо у ердан чиққанимдан кейин Россия бўйлаб сарсон–саргардонликда кезиб, бир парча замин тополмадим. Очофат бойлар барини эгаллаб олган эдилар. Кейин меҳрибон, ҳамфикр дўстларни эса қовоқхоналардан, ертўлалардаги клублардан топдим. Ишчи социал–демократлар мен ўз сафларига қабул қилишди. “Помещикларни йўқотамиз, ерларни ҳаммага баравар тақсимлаб берамиз” дейишди. Улар кўзимни очишди. Дарҳақиқат, қаёққа қараманг, ҳамма жойда қашшоқлик, мунофиқлик, мастлик. Лекин худди шундай бўлиши керакдек, бунга ҳамма лоқайд қарайди, ана шу тубанликнинг иштирокчисига айланади. Бир ҳовуч бойлар фароғатда яшаши учун, бахтсиз кимсалар лой, қор кечиб, оч яланғоч яшашлари таомилга айланиб қолганга ўхшайди. Ақлимни таниганимдан буён уларнинг давомли уқубатидан бошқа нарсга кўрмадим. Бунга қарши ким курашади? Нега энди менинг умрим совурил-

ди, аммо ҳозиргача бир парча ерим, кулбам йўқ?! Бунга ким жавоб беради? Худо ҳам, подшо ҳам бунга гувоҳ–ку...

Орага мавҳум жимлик чўкди. Уни Беҳбудий буздилар.

– Биласизми, Фома! Ҳозир сизга бир гап айтаман. Дарров жавоб қайтарманг. Аввал ўйлаб олинг.

– Эшитаман.

– Сизга ер бераман. Дарё соҳилидан. Ана шу бекорчи жойдан бир неча кишига ер берганман, уй–жой қилишди. Бу уйларда бола–чақадан тортиб, чол–кампиргача бахтли яшашмоқда. Уларнинг ҳам бирови тақа уради, бошқаси ниҳол пайвандлайди ва ҳакозо. Сиз ҳам келинг, бўталоғим. Уй қуришга ҳам, уйланишга ҳам кўмаклашаман. Сизга ҳеч кимнинг иши бўлмайдиган, бунга қафолат бераман. Йўқ, деманг. Кексайганда набираларга насиҳат бериб ўтирасиз...

– Йўқ, – дарҳол жавоб берди у. – Эътиқодимдан, буюк мақсадимдан ҳеч қачон қайтмайман! Қасам ичганман!

Орага тағин жимлик чўкди. Фома бу гал жилла хижолатомуз оҳангда давом этди.

– Сиз яхши одам экансиз. Сиздай хушфеъл кишини учратмаган эдим. Аммо фақат ўзимни ўйласам, худбинлик бўлади–ку. Бошқаларчи?!

– Афсус! Ундай бўлса, ихтиёр ўзингизда! Зоримиз бор, зўримиз йўқ.

Сайғоқлар подаси охирлаб қолиши билан йўловчилар яна аллақандай хавотир, саросима аралаш ва-

гонлар томон шошилдилар ва уларнинг бир қисми дафъатан қадамларини сусайтириб, ниманидир томоша қила бошлашди. Йўловчиларнинг қаршисида эса, ўзи билмаган ҳолда бутун табиий тароватини намойиш қилиб, ўша нозанин Анна турган эди. Шуниси ғалатики, бу сулув мўъжизага ташналик билан боқаётганлар орасида кексалар, аёллар ҳам бор эди.

– Анна, ичкарига кир, тез бўл, -койиб берди дадаси. Поезд ўрнидан жилди.

Улар алламаҳалгача сукут сақлаб кетишди, бу сукунатни фақат релсларнинг бир маромда тақирлаши бузарди. Сухбатга камдан–кам араллашиб келаётган яҳудий ногаҳонда купедагиларга пулнинг қадри тушиб кетаётганидан шикоят қилди ва бундай шароитда сармояни ҳукумат банкларида сақламоқ энг маъқул восита эканлигига урғу берди. Аниқроғи, ана шу фикрга атрофдагиларнинг муносабатини билмоқчи бўлди. Бойвачча эътироз билдирди.

– Давлат тўнтарилишига ўхшаш ҳол рўй берса, бутун умр давомида йиққанинг кўкка совурилади.

– Россиядек қудратли мамлакатда ундай ҳол рўй бериши мумкин эмас!

– Жуда ҳам мумкин, – қўшилмади пролетар. Биз кўпчиликмиз, мустаҳкам эътиқодга эгамиз.

Бу кескин жавоб вазиятни чигаллаштирди. Бойвачча деганимиз гап ўзанини бошқа томонга бурди: аниқроғи, ногаҳонда яҳудийга мурожаат қилди.

– Сизнинг халқингиз жуда доно. Улар умрлари давомида орттирган пулларига тилло олиб қўядилар, “қизилча” эса ҳамма замонларда ҳам кадр–қийма-

тини йўқотмаган. Ҳатто давлат тўнтарилиши, уруш бўлганда ҳам олтиннинг қадри пастга тушмайди. Тагин иккинчи йўли: судхўрлик қилиш. Биринг икки бўлиб қайтиши аниқ.

Шундай мулоҳазаларни гапириб, у Маҳмудхўжага юзланди.

У киши бир дақиқалик сукутдан кейин дедилар: “Мани назаримда сармояни фарзандлар истиқ-болига сарфлаш жоиз. Уларни яхши мактабларда ўқитмоқ, таҳсил бермоқ учун доно муаллимларни ёлламоқ ва маблағни шу мақсадда сарфламоқ лозим. Шунда сарф харажатингиз катта фоиз билан қайтмоғига кафилдурман. Бу йўл фақат фарзандингиз, ўзингизгамас, халқингиз, миллатингизга ҳам наф келтирур. Худо хоҳласа, Туркистонимиздан солиҳ фарзандлар: олимлар, адиблар, санъаткорлар етишиб чиқурлар! Мантиқ шуни тақозо қилур...

Дастлаб суҳбатдан ўзини тортиб, зум бўлиб турган яҳудий, Бехбудийнинг қарашларини маъқуллади.

– Тўғри! Тўғри! Ўзим ҳам топганимни ўғлим билан қизимга сарфлайдиган бўлиб қолганман. Бир куни қариб, кучдан қолсам, суянчиғим бўлишар... Ўғлим Петербургдаги юридика факультетида ўқияпти. Уч йил ўша ёққа қатнадим, кучли репетиторлар топиб, айтганини бердим. Хотиним ижарага уй олиб, бир йил Петербургда яшади. Аннани (у қизи томон имлади) Самарқанддаги қизлар гимназиясига қўйганман. Ҳар ой Маридан келиб, хабар олиб кетаман, қўлига пул бераман. Иккинчи курсни битирди, аълода ўқийди, французчани равон гапиради. Таъ-

тилга чиққандан кейин Каттақўрғонда яшайдиган опам уйига олиб келган, энди Марига қайтапмиз.

Бехбудий ҳазратларининг қизлари Парвин ҳам шу гимназияни битирганди, ўғли эса ўқияпти. Парвин француз, рус тилларини мукамал ўрганди, Масъудхўжанинг ҳам ўқиши тузук. Аммо, булар билан қониқиб бўлмади, аниқроғи, бора-бора одамлардан хижолат чекадиган бўлдилар. Боиси, руслар дастлаб шаҳарда гимназия ва ерли аҳоли учун санокли рус-тузем мактаблари очишди-ю, кейин бу ишни давом эттиришмади. Асосий аҳоли эса атроф қишлоқларда яшарди. Энг муҳими, гимназияда ҳам, рус-тузем мактабларида ҳам уларнинг тили билан айтганда, “сартлар”нинг тарихи, урф-одатлари, маънавияти ҳисобга олинмаганди. Тараққийпарвар одамлар ҳукумат туркистонликларни саводли қилишга хоҳишманд эмаслигини тушуниб етишди. Буларнинг бари жадид мактаблари очишни тақозо этарди. Биринчи бўлиб Ражабамин қишлоғида Шакурий домла мактаб очдилар. Бехбудий ўша куниёқ етиб бордилар, муборакбод этдилар, мадад кўрсатдилар, дарсликлар тайёрлаб берадиган бўлдилар. Кейин Халвойида Сиддикий Ажзийнинг жадид мактаби иш бошлади. Шулардан сўнг муаллимнинг ўзлари ҳам Жомбойда иккита мактабга асос солдилар. Бу ташаббус ўлка бўйлаб тарқалди, Тошкентда Абдулла Авланий, Мунаввар қори, Фарғонада Ҳамза Ҳакимзода сингари маърифат соҳибларининг мактаблари илмга ташна болаларга сабоқ беришни бошлаб юборди. Жадид

мактаблари рус–тузем мактаблари ёки гимназияга нисбатан анча миллий эди, дарслар асосан туркий (қисман форсий) тилда ўтар, дунёвий фанлар билан бирга диний таълим ҳам жорий этилганди.

Табиийки, хайрихоҳлар ҳам, рақиблар ҳам юз кўрсатиб қолдилар. Янги усул мактаблари асосчиларини ҳукумат “пантуркистлар”, уламолар эса “кофирлар” деб атай бошлади.

II

Поезд тагин қулоқни қоматга келтириб қичқирди: паровоз Когонга яқинлашиб қолган эди. Анчайин иккиланишлар, хавотирлардан кейин, тақсиримизда Бухорога тушиш, дўстларни кўриб кетиш; Фитрат, Мулло Бақо, Обид қориларни учратиш, уларнинг суҳбатидан баҳраманд бўлиш, азиз жойлар ва айниқса, Минораи калонни томоша қилиш истаги устун келди.

Бекатда поезд фашиллаб тўхташи билан, “Ана, оби яхдак! Ана, оби яхдак!” (Мана муздай сув) деб бақиритганича, мешкоб кўтарган ўсмирлар ёпирилиб келдилар. Улар яқтак кийиб, белини боғлаган, салла ўраган ва бари ялангоёқ эди. Поезддан тушмаёқ кишининг кўзига, қашшоқлик, ифлослик, жаҳолат ўзини намоён қилиб турар, дилни хуфтон этарди. Атрофда қўлингга оч эчкидай термуладиган тиланчи ва гадолар сероб эдилар. Паранжига ўранган аёллар тупроқ устига ўтириб, турли егуликлар сотишарди. Буларнинг бари кишида нохуш дилгирлик уйғотар, таъбини хира қиларди.

Муфти жаноблари, ўзи ҳам, оти ҳам қоқсуяк бўлиб кетган кекса бир файтунчидан Кулолон маҳалласига олиб боришни сўрадилар. Мазкур маҳаллада, бундан ўн тўрт йил муқаддам Байтуллоҳ сафарида ҳамроҳ бўлган Мулло Бақо яшарди. Бу ориф инсоннинг хонадонида эса кўп бор меҳмон бўлгандилар.

Файтун жойидан жилиб, андак йўл юргач, аввалги фикрдан қайтдилар.

– Аввал Минораи калонни кўрайлик.

Файтунчи отни беихтиёр айтилган томонга бурди.

Беҳбудий ҳар гал Бухорога қадам ранжида қилганларида бу салобатли минорани кўрмай кетмасдилар. Кўп ҳолларда, уни соғинар ва қўмсардилар ҳам. Бу гал ҳам шундай бўлди. Минора эса, одатдагидек бор маҳобатини намойиш қилиб турар, боболар қудратини кўз–кўз этарди. Бу улуғворлик ва умрбоқийлик наздида инсон ўзини хору-хасдек ожиз сезарди. Зеро “маҳобат” деган каломнинг ўзи бу пурвиқор санъат таърифига камлик қиларди. У боқий салобат, пурвиқор обида, беқиёс мўъжиза ҳам эди. Минг йиллар давомида зилзилалар, қор ёмғирлар, буқаламун сиёсатлар унга тариқча ҳам таъсир этмаганлиги ҳайратли эди. Тағин ҳайратомуз бир синоатни ҳис этардилар у киши – ана шу беқиёс ҳайбатни зиёрат қилгач, ўзларини тағин улуғворроқ, қудратлироқ бўлгандай ҳис этардилар, кўнгилда буюк мақсадлар ниш урган бўларди. Аҳмад Донишнинг: “Ҳамма нарса вақтдан қўрқади, аммо вақт ҳам Минораи калондан қўрқади”, деган гапини эсладилар. Ҳаяжон ила бошларини сарак–

сарак тебратиб, минора мезанасига узоқ тикилиб қолдилар ва файтунчини таажжубга солиб, обидани қучмоқчи бўлдилар.

Инсон тафаккурига сиғмайдиган, башариятни лол қолдириб, асрдан асрга бемалол хатлайверади-ган бебаҳо ёдгорликларни бунёд этган боболарга раҳматлар ёғилсин, раҳматлар!

Самарқанддан ходимул миллат, яъни жадидлар сарвари ташриф буюрганини эшитиб, Мулло Бақонинг уйига бир зумда, бухороликлар учун эрку саодат сароби бўлиб туюлган маърифатпарвар кишилар тўпландилар. Булар орасида Абдурауф Фитрат, Садриддин Айний, Обиджон қори, “Ёш бухороликлар” уюшмасининг бир неча аъзолари бор эдилар. Ҳамфикр дўстларнинг сиёсат, маърифат, иқтисод ҳақидаги баҳс мунозаралари авж олиб кетди. Улуғ бўлсанг, улуғларни улуғла, деганларидек, марҳум ва беназир Аҳмад Дониш номини қайта-қайта тилга олишди, у кишини “мислсиз хотира соҳиби эдилар” деб тарифлашди, китобларидаги нодир фикрларни такрорлашди.

– Аҳмад Дониш, энг бирламчиси – ақл, деб ёзадилар, – деди Садриддин Айний, – у киши амирзодаларни, айнан ақлсизликда айблайдилар. Амирнинг император билан суҳбатига Аҳмад Дониш таржимонлик қилганлар ва амир одамларида, айнан ақл етишмаслигига урғу берганлар.

Муаллими калон вазминлик билан гап бошладилар:

– Подшолар, одатан истеъдод соҳибларни ёнга олмоққа, сарой кишисига айлантирмоққа мойил бўлурлар, локинда ҳақиқий худодод банда саройдан

йироқроқ туришни афзал билур. Хукмфармо бўлса, ўша қалам соҳибидан хавотир ва шубҳа қилиб юрадур, назорат этадур. Боиси, шоир ўз замонасининг муҳолифи эканлигини ҳис этадур. Замон соҳиби бўлгон Бобур ёзадилар: “Ким кўрубдур, эй кангул бу замондин яхшилиқ”. Чунки замон ва ҳукумат жоҳил миршабларга таянадур. Камина Бухорои шарифга қадам қўюб, авваламбор қашшоқлик, ночорлик кўрдум. Бу, бисёр адолатсизликдур. Бухорои шарифда янги мактаблар очмоқ, газет ва жаридалар чиқармоқдан чўчимоқ ножоиз. Буни фурсат тақозо этур. Зеро боре ночорликлар ва бахтиқароликларни енгмоқ учун, аввало маърифат ва тамаддун зарурдир.

– Амир батамом ҳаддан ошди, – илиб кетди Мулло Бақо, ҳаттоки фарзандини янги мактабга берган, газета ўқийдургон бегуноҳларни ҳам ҳукми қатл этмоқда, дийдоринг курғур!

Айний уни маъқуллаб, Регистонда ҳар куни ўнлаб бегуноҳлар қатл этилаётганини анчайин тафсилотлари билан гапириб берди.

– Иби, о амирни куни битди, -давом эттирди Обидхон қори, -шаҳарда русларнинг якчанд банклари очилди. Эмди Бухоро тангаси жойига аларнинг пули амал қилобди. Ўриснинг бойлари Бухоро атрофидан бисёр мулк харид қилмоқдалар, темир йўл бўйларида қишлоқлар пайдо қилдилар.

Фитрат руслар учун ҳалақит берадиган фақат амир қолганлигини таъкидладилар.

Ғиждувон, Шофирконда халқ ғалаёнлари бошланганини, амир уларни қўлига туширганини, ўлимга ҳукм этаётганлигини гапиришди.

– Ягона умидимиз Россиядан деб юрур эдик, аммо ҳозир ул юртнинг ўзида ҳам нотинчликка ўхшайдур, – илиб кетди Обиджон қори, – болшавойлар подшони ағдарамиз, деб бел боғлашган кўринишади. Николай пошшо ҳам бизнинг амирга ўхшаб, нима бўлса ҳамки, тахтни сақлаб қолмоқ ташвишида. Лекин ҳокимиятга большевиклар келса, амирни қўйишмайди.

– Хўш, борингки, шундоқ бўлганда, аҳли улуснинг тириклик тарзи тузук бўлармиди? – қизиқдилар меҳмон. – Умуман мардум нима истайдур, анинг хоҳиши надур?

– Икки томондан ҳам на умид ва на ишонч бор Амир солиқ ва ўлпонларни йил сайин кўп қилиб, зулмни оширябди, – деди суҳбатдошлардан бири, – лекин руслардан ҳам ҳозиргача рўшнолик кўрмадик.

Ҳадемай машшоқлар ҳам етиб келишди, шикаста оҳанглар остида пиёлаларга шароблар қуйилди. Жиддий гапу гуфтор ўрнини умидвор хандалар эгаллади. Танбурчи созни жўр қилиб олгач, “Гулузорим”ни бошлаб юборди. Ихчам саллалар бир маромда, оҳиста сарак–сарак тебрана бошлади.

“Ки, хазон фаслидаги япроқ ила тенг ўлмишам...”

Худди шу нуқтадаги авжда даврадагилар ҳам якдил жўр бўлдилар. Бечора улуснинг ночорлиги, маърифатсизлиги, зулм ва истибдод, қўйингки, жаъми ғам–ғуссалар бир зум бўлса ҳамки унут бўлди, дилларига таърифлаб бўлмайдиган нури мунаввар, саркаш орзулар ва ширин туйғулар ёпирилиб кирган эди!

Шундай боқий, ғазал ва сеҳрли оҳангларни яратган, мерос қилиб қолдирган боболарга шарафлар ёғилсин, шарафлар!

* * *

Эртаси шаҳар кезадиган бўлишди.

Аммо кечаси у кишининг уйқуси қочди – қалам-кашлар суҳбати дилидаги ижодий ниятларни жунбушга келтирган эди. Туркистонда театр санъати энди тараққий этиб кетади, бунинг учун пойдевор яратилди: драматурглар ҳам, уни сахнада ижро эта биладиганлар ҳам пайдо бўлдилар. Катта асарларга қўл уриш керак! Рус ва жаҳон ёзувчилари, бугунги инсонлар характери ни моҳирлик билан яратиб, жамиятни ўзгартиришаётганидек, Туркистонга ҳам забардаст романнавислар зарур, даврнинг энг муҳим муаммоларини кўтариб чиқадиган вақт етиб келди. Кўнглида эса тоғаси қози Муҳаммад Сиддиқ прототипи ўрнашиб олган эди. У кишининг қозилик фаолиятидан ҳам хўжалик юритиш, боғбонликдаги рафторлари ибратли бўлиб кўринарди назарида. “Маҳмудхон (у киши шундай деб мурожаат этарди) мана бу ҳовучимдаги тупроққа қаранг, жавдар ноннинг ушоқларига ўхшайди. Кўп юртларда бўлдим: тупроқлари шўрланган, ботқоқлашган, қашшоқлашган, сертош, қумоқ, совуқ... Бизни тупроққа чўпни қададингми, албатта, униб чиқади. Бу – худонинг инояти. Соҳиби қалам бўлиб етишсангиз, одамларга бу ҳақиқатни тушунтиринг. Тирноқнинг юзидай жойдан бир бурда нон берадиган бошоқ униб чиқиши мўъжиза. Бу тупроқни хор қилган,

хор бўлади, боғ-роғларни кўпайтирмасак, уволга қолиб кетамиз”. Сиеб ариғига бораверишдаги қияликда бир шохи балхи, иккинчиси марвартак бўлган катта тут дарахти бўларди. Бир замонлар тоғаси ўтқазган ва пайвандлаганини биларди. Дарё тошган йили жарлик пайдо бўлиб, дарахт илдизининг ярми яланғочланиб қолганди. Бир қараганда, бу илдизлар ярми ерга суқилган катта-катта сабзиларга ўхшаб кетар, баъзида эса тупроқ тирнаётган, аниқроғи уруқ қадаётган деҳқоннинг дастпанжаларини эслатарди. Ёдида: бир куни бу ерга, ҳукумат вакиллари – мингбоши билан оқсоқол келди. Қози уларга эҳтиромлар кўрсатди.

Губернатор ҳазратлари пахта бирла пиллани кўпайтирмоқ учун қарор чиқардилар, –деди мингбоши. – Барча волост, уезд раҳбарларига топшириқ бўлди: бирор десятина ер бекор қолмасин, дейилди.

– Муборак бўлсин! Муборак!

– Эмди шу тутингизни баргини берурсиз, қурт марвартакни истамайдур, ижозат бўлса, фақат балхини кесурмиз.

– Ҳукумат шуни хоҳиш қилган бўлса, монелик қилмасмиз,-деди тоғаси, аммо истайдурманки, юқори шохларини уришса, пасти кўпнинг насибасидур.

Мингбоши билан оқсоқол рози бўлишди.

– Аммо истаклар бор эрди ва уларни жаноб губернаторга ёдовар қилсаларинг. Камина ул зоти олийнинг қабулларида бўлган эрдим ва илтимос қилиб эрдимки, Зарафшонга тўғон тикланса ва сув тақсимланса. Бундан ҳукумат бисёр наф кўрур:

экинзорлар кўпаюр ва дарё тошиб, борлиқни вайрон этмас. Сув балосидан зириллаб қолғонмиз. Абрамов зоти олийлари ёзиб олғон эрдилар ва маъқул кўргон эрдилар. Дағе бир хоҳиш: амирлик замонида вақф ерларидан, заминдорлардан солиқ олмас эрдилар. Ҳозир ҳаммани солиққа тортибдурлар, боз анинг миқдори йил сайин ошиб борур, бу андак нохуш ҳолдур.

Одатда бундай ҳолларда ҳукумат кишилари ўзларини қандай тутишни яхши билишади. Улар ҳукумат сиёсатини ётиғи билан қўллаш баробарида, хусусан, зиёлиларни ранжитмаслик йўлидан боришади. Мингбоши, ҳукумат қарорига биноан вақфга ва аҳоли эҳтиёжи учун ажратилган ерлар миқдорини тилга олди. Талайгина рақамларни санаб, ҳукуматнинг ғамхўрликларини исботлашга ҳаракат қилди.

Одатан ва ҳамма замонларда ҳам ҳукумат амалдорлари яланғоч рақамларга қараб хулоса ясайдурлар, камина бўлсам, одамлар бирла мулоқот қилиб, кўз бирла кўриб, бир тўхтамга келурман, – деди қози.

Кейин мезбон уларни боққа олиб кирган эдилар. *“Мана бу қатор кета–кетгунча ўзимизнинг яхак олма, у қатор Наманган олмаси, бу ёққа ўтсак, русларнинг антоновкаси...”* Бу орада кат устида кўрпача тўшашди, дастурхонга оппоқ бўлиб пишадиган ва хушбўй ҳид таратадиган моҳтоби ўриги, қирмизак олмаси қўйишди. *“Меванинг фақат таъми эмас, ранги, ҳиди ҳам одамларнинг диққатини тортиши лозим,”* деди тоғаси. Меҳмонлар мамнун бўлишди.

Бу боғни кўрган одам мақтар, боғбонга ҳамду сано ўқир, шундай дарахтзор эгаси бўлишни орзу қиларди. Лекин бу яшил олам қанчалик меҳнат ва уқубат эвазига шу ҳолга келганлигини; олма, ўрик, гилосларнинг шафақранг бўёқлари, асалдек ширин таъми, кўзни қувонтирадиган ранглари тагида оғир меҳнат, асабийлик ётганлигини; боғни боқсанг, боғ бўлади, деган нақлнинг нақадар ҳақлигини ёш Маҳмудхўжа ўшандаёқ обдон ҳис этган эди.

Эрта баҳорда дарахтлар гулга кирганда, саҳарлаб похол ёқиш мавсуми бошланарди. Хизматкорлар тунни билан ухламай, боғ жўякларига похол, хас хашак, ҳўл ўтин ёйиб чиқишарди. Кейин уларни ёқишарди ва зум ўтмай атрофни қуюқ тутун босарди. Тоғасининг жарангдор ва асабий овози боғнинг гоҳида у чеккасидан, гоҳида бу чеккасидан янграб турарди. *“Девкор, қаёққа йўқолдинг, мана бу ерга ким похол тўшайди”*. *“Шамол қаёқдан эсябди, шамол”*... *“Ҳамманг лакаловсанлар”*. Тутун орасида одамлар кўринмас, аммо уларнинг йўталлари эшитилиб турарди. Бу ҳол қуёш икки–уч қулоч кўтарилгунча давом этар, кейин тоғаси фойтунга миниб қозихонага жўнарни. Бошқалар ҳам эркинликни ҳис қилиб, ўзгача бир ҳаловат билан тин олишарди. Бу тадбир гулларни совуқ урмаслиги учун қилинишини ҳамма ҳам тушунмасди. Аммо атрофдаги боғларда ҳосил бўлмаганда ҳам, бу ерда мева сероб бўлишига ишонч ҳосил қилишарди. Орадан нақ йигирма кун ўтгач, тоға дафтарига қараб, дори сепиш вақти келганлигини айтарди. Хизматчилар бир қопча

қуритилган нос тамаки баргини катта қозонга солиб, роса қайнатишарди ва у совигач, дарахтларга пуркашарди. Авваллари супурги билан сачратиб чиқишарди, кейин тоғасининг буюртмаси билан савдогарлар Россиядан насос олиб келишди. Бир киши муттасил дам бериб турар, иккинчиси эса дарахтларга заҳарли аралашмани сепарди: у бир йўла ўсимлик битлари ва мева қуртларига қирон келтирарди. Орадан йигирма кун ўтгач, фақат олма билан нокка сепишарди. Бу боғда мева зараркунандага ем бўлмасди. Тоға ниҳол пайвандлаш, новда чилпишнинг ҳам кифтини келтирар, бошқаларга ҳам эринмай ўргатарди. Ёзнинг охирида ниҳолларни пайвандлаш, қиш давоми новдаларни чилпиш, яхоб оқишиш ишлари машаққатли эди.

Мева йиғим–терими пайтида ҳам тоғаси боғда бўлар, одамлар ундан зириллаб туришарди. Боғнинг бош қисмига бўйра тўшалиб, унинг устига мевалар алоҳида–алоҳида қилиб уюларди. Турли навдаги нок, ўрик ва олма навлари уюлгач, савдогарлар пайдо бўлишарди.

Тоғанинг ёмон кўргани–тавушқон, яъни ёввойи куён билан эчки эди. Четан даворни ҳар қанча мустаҳкамлашмасин, улар кириб, дарахт пўстлогини кемириб қўйишарди. Бу ҳолдан тоғаси тутатиб кетарди ва қоровул ҳам, Ҳайдар девкор ҳам роса гап эшитарди.

Муҳаммад Сиддиқ қозиликдан кетгандан кейин, батамом боққа боғланиб қолди, у тўйларга ҳам, масжидга ҳам кам борар, чойхонага умуман чиқмас, дарахтзорда эса юмуш ҳамиша топиларди.

Боғ ва боғбон ҳақида китоб ёзиш фикри Маҳмуд-хўжанинг миясига Чеховнинг “Қора монах” ҳикоясини ўқигандан кейин пайдо бўлганди. Кекса боғбон Егор Семёновичнинг бахти ҳам, бахтсизлиги ҳам у яратган боғ туфайли эканлигини ёзувчи баланд истеъдод билан тасвирлаганди ва Маҳмудхўжанинг адибга ҳам, бош қаҳрамонга ҳам ҳаваси келганди.

Ўзи ёзадиган китоб, камида роман бўлиши, тоғасининг бойитилган, йиғма образи яратилиши ва ундаги асосий ғоя Туркистонни боғ-роғларга ўраш ва буни халқ онгига синдириш эди. Харқалай, пахтадан кўра боғ-роғнинг афзаллигини исботлаш ва ўзбек романчилигини бошлаб бериш эди. Аммо “Самарқанд” газетаси, “Ойна” журналини чиқариш, янги нашриёт ҳамда кутубхона ишини йўлга қўйиш учун жуда кўп вақт, куч-қувват, маблағ керак эди. Кейинги вақтларда асаб касаллиги сабаб тунларни уйқусиз ўтказарди, кўнгли хотиржам кайфият, тинч асаб истарди.

Маҳмудхон, тоғаси оламдан ўтгандан кейин ҳам боғ оралаб, ўша илдизларининг ранги ҳам, шакли ҳам улкан сабзига ёки уруғ қадаётган деҳқоннинг дастпанжаларига ўхшаш кекса тутнинг олдида ҳаёлга чўмиб қоларди. Хар йил унинг шохларини кесижар ва у яна новда чиқариб, ипак қуртига ҳам, одамларга ҳам насиба улашарди. Даҳоларга ўхшарди... Ҳукумат арбоблари даҳоларнинг боқий умридан қизғанишса керакки, уларни қамаш, бадарға қилиш, ўлдириш пайида бўлишади. Бу тутни каллаклаганда, қайта новда чиқариб, яшашда давом этганидек, уларни ҳам ўлдириб бўлмаслигини тан олишмай, хато қилишади.

– Кўчаларда амир соқчилари санқиб юрибди, – деди Мулло Бақо, эртаси шаҳарни кезишга чиқишдан олдин, ҳар қандай гумонли бандага кишан урадилар. Аммо тақсири олам, сиз хавотир тортманг, ёнингизда биз бормиз!

Устоз таклифи билан файтунчига “Заргарон” маҳалласидаги янги мактабга ҳайдаш буюрилди. Бу гумбазли бино хароб ҳолга келган кўплаб Бухоро обидаларига ўхшаб, қандайдир мадраса ёки масжиднинг омон қолган қолдиғи эканлигини фаҳмлаш қийин эмасди. Беҳбудий мамнунлик изҳор этиб, табассум қилиб турган бўлсалар-да, мактабнинг аҳволидан қоникмадилар. У “усули жадид”дан кўра кўпроқ эски мактабга ўхшарди. Бинонинг харобалигидан ташқари, парта ўрнига шу вайроналардан чиққан ғишт парчалари териб қўйилган, доска бўялмаганди.

Беҳбудий файтундаги жомадонини очиб, янги дарсликлар ва “Ойна” журналининг бир неча сонларини уларга тақдим этдилар.

Бундай янгиликларга, умуман, зиёга ташна аҳли маърифат беҳад қувондилар. Газета–журналларга кўмилиб яшаётган ҳозирги замон кишиси учун бу одамларнинг ҳаяжонлари эҳтимол эриш туюлар. Уларнинг ҳолатлари эса узоқ йиллар бедарак кетган жигаргўшаларидан мактуб олгандай ёки висолига ташна йигитнинг севгилисидан келган хабарни ўқиётгандай гап эди.

Кейин Регистон майдонигача пиёда ўтадиган

бўлишди. Бу ердаги мадрасаларнинг хужра ва хонақоҳларини уй–жойсиз қашшоқлар макон қилиб олган, айрим хоналарда икки–уч оилани кўрса бўларди. Инсонга уч газ ер кифоя, дейишади, аммо уч газ ер ўлик учун етарли. Бу ерда, ҳатто тирикларга теккан ер ҳам бундан кўп эмасди. Бамисли мамлакатда уруш бошлангану, қочоқлар айнан шу кулбаларга зичлаб жойлаштирилгандай нохуш ва ночор бир ҳолат эди. Обидаларнинг аксари вайрон ҳолатга келганди. “Ҳовузи калон”нинг атрофи машкобларга тўлиб кетган эди. Улар анчайин чуқурга кетган, ифлосланган сувни талашиб–тортишиб олишар ва сотишга шошилишарди.

– Бухорода тарқалган ўша вабога ҳам сувнинг ифлослиги сабаб бўлган, – деди Садриддин Айний.

Бундан ўнбеш йил илгаритарқалган ва бухороликлар ёстиғини қуришиб кетган вабога ҳам ва бутун кенг тарқалган ришта касалига ҳам, айнан сувнинг ифлослиги сабаб бўлганлигини Россиядан келган комиссия тасдиқлаган экан. Улар ариқ, зовурларни тозалаш, водопровод ўтказиш, санитария–гигиена қоидаларини мустаҳкамлаш ҳақида маслаҳат беришган экан. Аммо ўз тақдири билан андармон бўлган амир буларнинг бирортасини амалга оширмабди.

Регистон майдонида одам, аниқроғи, ўлим ҳукми, унинг ижросини кўргани келган томошабин бисёр эди. Анча ҳаялликдан кейин арк томондан тўрт нафар маҳбусни етаклаб чиқишди. Уларнинг қўллари олд тарафга қараб боғланган, бир неча кун зиндон-

да ётган, калтакланган бўлишса керак, аҳволлари афтодаҳол эди. Айримлари ёнидаги маҳбусга суяниб қадам босарди. Олдинда ғоз юриб келаётган жаллоднинг икки ёнида ғайритабиий катта пичок ёки ханжар ғилофлари кўзга ташланарди. Миршаблар овозларини кўтариб, маҳбусларга таҳдид қилардилар. Одамлар қизиқиб томоша қилишар, уларнинг юзларида хангоматалабликдан ўзга ҳис-туйғу, яъни жилла бўлса ҳам раҳм-шафқат зоҳир бўлмаганлиги ачинарли эди. Оломоннинг, худди дорбоз ёки қўғирчоқбозни томоша қилаётганга ўхшаб бефарқ туриши, воқеанинг давомини бесабр кутиши Беҳбудийга каттиқ ботди. Шу пайт балоғат ёшидаги бир қиз дил тўла дард билан йиғлаганича, Беҳбудийнинг оёғига бош қўйди.

– Таксир! Акамни сўйишябди! Худо хайрингизни берсин, ёрдам беринг, ёрдам беринг! Унда айб йўқ, Худо урсин, айб йўқ...

Адолатсизликдан дили дардга тўлиб кетган ва Беҳбудийни амирликнинг одами деб билган сингилни нарироққа олиб кетишди.

Бир маҳал жаллоднинг ишораси билан тин олишди ва ниманидир кутиб қолишди. Кейин саройдан миршаб югуриб чиқди, жаллоднинг қўлига бир варақ қоғоз тутқазди. Бу ҳукм эди. Жаллод қоғозни эҳтиром ила ўпиб, юқорироқ кўтарди ва ўқишга тутинди.

Давомли ва жуда нохуш, ғализ ёзилган ҳукмда бу тўрт банданинг жиноятлари бандма-банд баён этилганди. Жумладан, биринчи маҳбус узоқ йил-

лардан бери солиқ тўламаганликда айбланган бўлса, ғиждувонлик, иккинчи маҳбус исёнчиларга қўшилиб, амир салтанатига хавф солишда айбланган эди. Учинчи шўрлик маҳбус эса нодонлик қилиб арк олдидан от чоптириб ўтган экан. Ваҳоланки, бу ердан ўтувчи ҳар бир фуқаро амир ҳазратларига ҳурмат бажо келтириб, от, эшак ёки файтундан тушиб, пиёда ўтиши шартлигини билиши зарур экан. Тўртинчи йигитча “Ёш бухороликлар” фирқасига аъзоликда айбланди. Шерикларнинг изоҳларига қараганда, уни қутқариб қолишга роса саъй-ҳаракат қилишган экан, аммо...

Кейин бечораларни нарироққа – кушхона деган жойга етаклаб боришди. Жаллод ёрдамчиси калтак билан қулочкашлаб, бир маҳбуснинг оёғига урди. Бечоранинг оёғи синиб ўтириб қолди. Жаллод пичоғини суғуриб, унинг кўкси, қорни аралаш бир неча пичоқ урди. Шу маҳал лунги кийган бир неча қоп-қора ўсмирлар пайдо бўлиб, ўликни кўтариб кетишди.

– Булар кимлар, – сўрадилар, руҳлари тушиб кетган Бехбудий

– Тақсир, булар ҳиндваччалар.

– Майитни қаёнга олиб боришади?

– Эгаларига сотишади, – деди Айний ва устознинг жуда ҳам ўксимаслиги учун бўлса керак, қўшиб қўйди, – ман буларни бор ҳолича қоғозга қайд этиб бормоқдаман, токи бўлғувси авлод амирнинг зolimликларидан воқиф бўлсин...

– Энди кетамиз,-дедилар Бехбудий,- бу қонхўрликни кўришга зиёда тоқатим йўқ.

У киши шундай деб худога нола қилдилар:

“Илоҳо, у азиз ва фаол бандаларинг ҳурматиға биз-га басират эт. Эшитар қулоқ, англар ақл бер... Эй Оллоҳи азим—ушаън! Бу магар сенинг ғазабингмидур? Афғу эт, биз—инсонларни ҳидоят эт! Ер юзинда сулҳ ва салоҳи умуми ато айла, инсонларға инсоният бер. Золимларни қаҳр эт, маҳв бўлсун зулм. Яшасун адолат ва ҳаққоният! Омин...”

Бехбудий хавотирга ҳам тушган эдилар: модомики, фирқага аъзо бўлган йигитчани тутиб қатл қилишаётган ва дўстлар уни қутқаришдан ожиз эканлар, демак ўзининг ҳам ҳаёти хавф остида. Икки ёнида инсонни сўйиш учун иккита бесўнақай пичоғи бўлган бундай жоҳил юртда жами адолатсизликлар, сотқинликлар, шафқатсизликлар рўй бериши оддий ҳол. Жаллод учун эса одамни бағоят совуққонлик билан сўйиш — касбу кор, кундалик юмуш. Унинг худоси ҳам, виждони ҳам, қонуни ҳам йўқ. Оллоҳ, ўзинг мададкор бўл!

Устоз, мулло Бақо ҳовлисидаги райҳон ўтқазилган жойдан бир сиқим тупроқ олдилар. Тоғаси мулло Сиддиқнинг таъбири билан айтганда, у ҳам жавдар ноннинг мағзини эслатарди. Мантиқни мададга чорлайдиган бўлсак, шундай унумдор тупроғи бўлган юртда фаровонлик бўлиши керак эди. Демак, бу ерда ҳукумат халқ учун эмас, баракс халқ ҳукумат учун, аниқроғи, амир хазинасига олтин тўплаш учун керак. Мантиқ ва меъёр бузилибди ва бу зулм учун тангри Олимхонни жазолаши муқаррар!

Қадрдон Бухорои шариф у кишининг ўзлари

учун, эндиликда батамом бегона шаҳарга айланганини ҳис этдилар ва тезроқ жўнаб кетиш ташвишига тушдилар.

Таксирнинг тушига икки ёнига бесўнақай пичоқ тақиб олган жаллод кирди. У уфқларга қараб елиб бораётган сайғоқларни завқ билан томоша қилаётган эмиш...

Эрталаб, мухлислар устозни Когонга чиқариб, поездга миндириб юборишди.

* * *

Бу гал купеда у кишига қош кўзи ва сочлари қора, ҳарбий либосдаги келишган йигит билан ҳаж сафарига йўл олган бухоролик бешиксоз уста ҳамроҳ бўлдилар. Улар мулоқотга мойил бўлишса ҳамки, алламаҳалгача сукут сақлаб кетишди.

Муфти ҳазратларининг кўз ўнгидан ҳамон Бухоро жаллодининг ваҳший қиёфаси, унинг икки ёнига осилган бесўнақай пичоқлари гавдаланар, шўрлик маҳбусларни ўйлаб, инсон тақдири нақадар забунлигини, жаллод наздида хору-хасдай беқадрлигини хаёлдан ўтказардилар... Қонхўр одамкуш биринчи маҳбусга икки бор пичоқ урди ва чалажон бандани ҳиндваччалар шошилинич тарзда судраб олиб кетишди. Ана шу жаллоднинг намозхон эканлигини ҳам айтишганди. Нега у худога ишонади-ю, гуноҳлари учун яратганнинг жазоси муқаррарлигини ўйламайди, деб мушоҳада юритардилар у киши. Бухорои шарифда ҳамма нарс ҳудди Минораи калондай қотиб қолган, уларга қўшилиб вақт ҳам тин олгандай эди, у кишининг наздида.

Тагин анча йўл юргандан кейин тўғрида ўтирган ҳарбий киши билан беихтиёр гаплашиб қолишди.

– Россия денгиз флотида хизмат қиламан, отим – Мурат, – деди у рус тилида ва туркман эканлигини ҳам қисдириб ўтди. Туркманлардан ҳарбий киши чиққанлиги Беҳбудийни қизиқтириб қўйди. Чунки муаллим ҳар гал поезд билан бу юртдан ўтганда, асосий юмуши чорвадор бўлган талай туркманларнинг чўлу саҳроларда илм–маърифатдан бебаҳра қолиб кетаётганлигидан изтироб чекардилар.

– Қайда таҳсил олғонсиз, йигит? – сўрадилар устоз ҳам русчалаб.

– Россия ҳарбий ўқув юртида.

Демакки, авлодингизда илм олғон маърифат соҳиблари бўлғон эканда...

– Ҳа, бўлишган ва бунинг тарихи жуда қизиқ, – давом этди у. – Менинг катта бобом чапдаст, ёвқур чавандоз бўлган. Ўша замонлар Бухоро бозорига қул, чўри келтириб сотган. Касби-кори шунақа бўлган. Узоқ қишлоқлардан ўғил ёки қиз болаларни ўғирлаб, шу билан тирикчилик қилган. Кунлардан бирида Эрон даштларида гул териб юрган қиз болани отига ўнгариб олади. Қиз бола дод дейди, типирчилайди, аммо... Хавф–хатар ортда қолгач, уни орқасига мингаштириб, белига боғлаб олади. Ўша пайтларда қул савдоси ман этилган, бозорлари барҳам топган бўлса ҳамки, олиб–сотарлар бу иш билан шуғуллаверарканлар. Бобом таниш савдогарнинг уйига бориб, ҳалиги қизни сотади; кей-

ин ўтовига қайтади. Аммо кечаси уйкуси қочади. У замонларда бизда қалин деганлари анча баланд бўлгани сабаб уйланомай юрган кезлари экан, денг. Бобом ҳалиги қизни орқасига мингаштираётганда бир бор кўрган, юраги жизиллаган ҳам экан. Ўйлаб-ўйлаб, эртаси тагин Бухорога қайтади; ҳалиги савдогарга ўша асира қизга уйланишга аҳд қилганини гапиради. *“Менга қара, - дейди савдогар, - у оддий қиз эмас, хат-саводи бор экан. Гаплашиб кўрсам, Саъдийдан шеър айтди. Модомики, уйланиш аҳдинг қатъий бўлса, қайтариб бераман, аммо уни сира хор қилмасликка сўз бер. Билсанг, даргоҳингга билимли киши киришининг хосияти жуда катта”*.

Шундай қилиб, қизни олиб келиб, унга уйланади. Биринчи фарзандлари ўғил бўлади, яъни даданинг дадаси. Дарҳақиқат, она ўғлига, араб имлосида ўқишни ўргатади. Ўғил ҳали вояга етмай туриб, таниқли муллага айланиб қолади. Чунки бизнинг овулларда китоб кўрган киши анқонинг уруғи бўладида ўша замонларда. Кейин Бухорога бориб, мадрасада ўқиб келади; шуҳрати тагин ошади. У киши ўқимишли бўлгани боис, ўғлини, яъни дадани шаҳарга ўқишга қўяди. Бобом авлодимиздан чиққан биринчи ветеринария мутахассиси бўлади. У вақтларда ветврач деганлари жуда муҳим фигура ҳисобланган. Ҳамма чорвадор бўлгандан кейин... Болаларни ўқитиш анъанаси шу тариқа давом этган. Отам мени муаллим ёллаб ўқитди. Вера опа, деярдик, жуда доно, хушфёъл аёл эди. Евгений Онегинни ёд олдирган эди, ҳозиргача айтиб юраман.

Кейин Петербургга ҳарбий академияга ўқишга кирдим. Қавмимиздан чиққан биринчи ҳарбийман.

Аслида, бизнинг миллатдан, олимлар, шоирлар, созандалар ҳам кўп чиқишган. Махтумқулини олам билади...

Улар тин олишди. Энди атрофдаги манзаралар ҳам ўзгарган эди. Кенгликларда дов-дарахт умуман кўзга ташланмас, ҳар ер-ҳар ерда ўтовлар, қўйлар, қорамоллар подаси кўзга ташланарди.

Беҳбудий туркман ҳарбийсининг очилиб гапирганидан қувондилар, унинг қалбига тағин чуқурроқ кириб боришга эҳтиёж сездилар.

– Илмсиз қолган миллат, ўзга миллатлар оёғи остида қолиб нест-нобуд бўлиб кетмоғи аниқ. Бир замонлар юнонлар илму тамаддунга пойдевор қўйдилар. Арастудан сўнг дунё Сукрот, Эпикурга ўхшаш забардаст соҳиби илмларни кўрди. Аларнинг ихтиролари инсоният мулкига айланди ва қадимги юнонлар жаҳонга ҳоким бўлдилар. Мир Алишер Навоий демишларким: “Ҳақ йўлида ким сенга бир ҳарф ўқитмиш ранж ила, Айламак бўлмас адо онинг ҳақин юз ганж ила”. Сизнинг авлод ўша асира заифага ҳайкал қўймоқларинг лозим. Боиси, у якчанд бандаи мўминни ботқоқдан чиқариб қўйди. Маним раҳматли тоғам, ҳарф ўргатдилар, мадрасага элтиб қўйдилар ва алал-оқибат муфти Беҳбудий бўлдим. Худо хоҳласа...

Худди шу ўринда юқори қаватда ётган бухоролик муйсафид ўрнидан қимирлаб, тилга кирди.

– Тақсир, ижозат этинг... – У эринмай ва тартиб билан пастга тушди, кучоқ очиб Беҳбудийни бағрига

босди. – Мартабангиз бисёр баландлигини биламан. Худо чехрангизни кўришни насиб этди; ўзига шукур. Шуҳрати шонингизга қуллуқ қилурман! Ҳаттоки, тушларимга ҳам киргансиз...

У ўзи ҳақида ҳам гапирди. Бешиксоз уста экан. Чорсуда бобосидан қолган дўкони борлигини, ҳозир ўғли, набираси ҳам шу касб билан бандлигини таъкидлади.

Бобом ҳам шоири замон бўлғонлар, ҳам туркийда, ҳам форсийда ашъор битгонлар. Мавлоно Румийнинг

***“Бишнав аз най чун ҳикоят мекунад
Аз жудойиҳо шикоят мекунад”,***

деган байтларини:

***“Тингла най андоқ ҳикоятлар қилур,
Ул жудоликдан шикоятлар қилур”***

деб ағдарганлари хотирамда қолгон.

– Офарин, офарин, – суҳбатдошнинг ҳис-ҳаяжонларини қўллаб турдилар Беҳбудий.

У давом этди: Бобом Шайх ур Раиснинг

***“Куфри чу мани газоф осон набувад,
Маҳкамтар аз имони ман, иймон набувад...”***

У шу ерга келганда шеърнинг қолган қисмини унутиб қўйди. Беҳбудий ибн Сино шеърини давом эттирдилар.

***“Дар даҳр чу ман якеву он ҳам кофир,
Пас, дар ҳама даҳр як мусулмон набувад”***

(Мени кофирликда айблаш осон бўлмас, чунки дунёда менинг иймонимдан маҳкамроқ имон йўк ва у ҳам кофир бўладиган бўлса, бу дунёда мусулмоннинг ўзи йўқ экан).

Шундан кейин у тирикчиликдан нолиди. Уч ойдан бери бирорта ҳам бешик сотолмаганини гапирди; ҳеч замонда ҳам бунақа йўқчилик бўлмаганини айтди ва тагин Румийдан шеър ўқиди.

**“Бишнавед, эй дўстон, ин дoston,
Худ ҳақиқат, нақди ҳоли мост он”.**

(Бу дostonни тингланг, дўстлар, у аҳволимизни ошкор этадиган ҳақиқатдур).

Бешиксоз одатан, анчайин сержағ чиқиб қолди. Бобосидан кейин ота–онаси ҳақида ҳикоя қилди. Уларнинг олтмиш йил бирга яшаганликлари. Онаси ўлган куннинг эртаси отаси ҳам бандаликни бажо келтирганини гапириб, кўзига ёш олди.

– Раҳматли аёлим падари бузрукворим билан модари меҳрибонимнинг дуосини олган эди: чол–кампирнинг кўнгиллари нима иташини уларнинг нигоҳидан фаҳмлаб оларди, – деди.

Беҳбудий, аёлларимизнинг бир–бирига ўхшаш тақдири, кечинмалари ҳақида гапирдилар. Раҳматли умр йўлдошлари – Маликабону фақат эрига, болаларигагина эмас, унинг ота–онасига ҳам меҳрибон бўлганлигини, аёлининг вафотидан кейин икковлари ҳам кўп яшашмаганини гапирдилар.

Туркман йигит ҳам жим ўтирмади. У ҳозиргача уйланмаган экан. Аммо унинг севги тарихи қизиқарли, ҳатто ибратомуз эди.

* * *

– Мен у пайтларда шаҳар ҳарбий горнизонида хизмат қилардим. У ерда Осип Варламович деган

генерал билан танишиб қолган эдим. Унинг мавқеи жуда баланд эди: байрамларда кийиб чиқадиган костюмининг икки томони ҳам орден, медалларга тўлиб кетарди. Горнизонимизда Осип Варламовичнинг рус–француз жангларида, рост ёки афсоналигини фаҳмлаб бўлмайдиган жасоратлари ҳақида ҳикоя қилишарди. Бу одамнинг Кутузов, княз Багратион билан яқин бўлганлиги рост эди. Фронтида мина портлашига дуч келиб, юзи чўтирга ўхшаб хунук бўлиб қолганди. Аммо, хушфёъллик, дилкашлиқда унга тенг келадиганини топиш қийин эди. Баҳор кунларидан бирида у менга: *“Марат, у номимни шундай талаффуз қиларди, эртага биз билан юр, чорбоғдан хабар олиб келайлик”*, деб қолди. Уйига етиб борганимда, тўрт кишилик фойтун олдида кучер билан гаплашиб, кимнидир кутиб турган экан. Ҳадемай уйдан тахминан йигирма–йигирма беш ёшлардаги жувон чиқиб келди. Унинг ўқимишли, маданиятли эканлиги манамен деб турар, шунингдек у сулув ва жозибадор эди. Бу нозанин санам, генералнинг қизи бўлса керак, деб ўйлаган эдим, аммо кўп ўтмай, у Осип Варламовичнинг хотини Кристина Петровна эканлиги аён бўлди. Мен ана шундай ёқимтой чехрани аввал учратмаган эдим. Йўл–йўлакай Осип Варламович боғдаги мужиклардан нолиди, барини дангаса, ароқхўрликда айблади.

Гап–сўзлардан шу нарса аён бўлдики, шаҳар чеккасида генералнинг отасидан мерос бўлиб мулки, аниқроғи, боғи қолган экан. Аммо ўзининг уқувсизлиги ва умуман боғдорчиликка қизиқмаган-

лиги боис, боғ хароб ҳолга келган экан. Мени олиб боришдан муддао эса у ердаги ишларни эпақага солишга кўмаклашиш эканлиги аён бўлди. Хотини эса боғни сотиш, бошқа ердан тузукроқ мулк олиш зарурлигини такрорларди. Кристина Петровнанинг овози жарангдор, гапирганда қошларини чимириб гапириши ўзига ярашарди ва ундан дилни энтиктириб юборадиган хушбуй ҳид келарди. Оппоқ бармоқларидаги қимматбаҳо узуклар жувоннинг бекаму–кўст ҳаётидан далолат берарди.

Манзилга етиб келиб, энг аввало аллақачонлар кулаган четан девор, қуриган, кексайиб қолган дарахтларни кўрдим. Кейин жулдур кийимли мужиклар пайдо бўлишди. Уларнинг айримлари маст эди. Мен қизиқиш билан боғ оралаётганимда, Кристина Петровна ҳам етиб келди ва изоҳ бера бошлади: *“Мана бу ерда савсан гуллар очилиб ётарди, ариқдан тиниқ сув оқиб турарди, қаранг уларнинг бирортаси йўқ. Бу текинхўрлар эманлар билан теракларнинг кўпини сотиб юборишди. Бу ерга бир қатиққўл ишбоши керак”*, деди. Назаримда, бу юмушни менинг зиммамга юкламоқчидай эди. Генералнинг илтимоси билан шу ерда бир неча кун қоладиган бўлдим ва улар билан хайрлашдим. Ўша куниёқ болохонали уйни эпақага келтирдим, унинг синиб кетган ромларини тузатдим, эшикни кимдир ўмарган экан, устани топиб янгисини ясатдим. Эртаси мужикларга арақ олиб бериш шarti билан уй атрофидаги ерларни юмшатдик, ҳар хил гуллар экдик. Аммо, кўп ўтмай, бу замин худонинг қаҳрига учраганига гувоҳ

бўлдим. Чунки атроф ботқоқлик бўлгани сабаб ёзда ер ости суви кўтарилиб дарахт ва экинларни қуришига сабаб бўларкан.

Орадан тўрт кунлар ўтгач, шаҳарга тушдим ва ювиниб, янги либосларимни кийиб, кечқурун генералнинг эшигини аллақандай хавотир ва ҳаяжон билан тақиллатдим. Хизматкор эшик очди ва мени эргаштириб кирди, ташрифимдан икковлари ҳам жуда қувонишди. Кристина бутун келишимни ҳис қилганини қайта-қайта такрорлар, уларни боғдаги аҳволдан кўра менинг кайфиятим, ҳолатим, соғлигим кўпроқ қизиқтираётганлиги ғалати, аниқроғи, хижолатли эди. Дастурхонга мазали сомсалар, қовурилган ва буғланган балиқлар, котлетлар қўйишди. Икковлари ҳам менга эҳтиром кўрсатишар ва бу ҳолдан ноўнғай бўлардим. Уларнинг тахминан икки ёшларга кирган қизалоқлари борлигини у билан энага шуғулланишини ҳам сездим. Ўзлари сўрайвермагач, боғ ҳақидаги фикримни, яъни уни сотиб бошқа мулк олиш фойдали бўлишини гапирдим: *“Кўрдиларингми, Марат билан фикримиз бир жойдан чиқди”*, – деди кўзлари ёниб Кристина, – Осип Варламович бўлса, *“Отандан қолган ерни сотмайман” дейишдан нарига ўтмайди*, – қўшиб қўйди гинаомуз.

Тушликдан кейин у мени роял тинглашга таклиф этди. Бу оҳанглар мен учун бегона, ҳатто ёқимсиз бўлса ҳамки одоб юзасидан лабимга табассум суртиб ўтиришим керак эди. Аммо бу нозаниннинг ингичка, оппоқ бармоқларининг клавишлар усти-

да кўзга кўринмас тезликда ҳаракат қилишини кузатиш мароқли эди. “Туркманча куйларни ҳам чаласизми”, сўрадим алламаҳалдан кейин. “Ҳа, чаламан”, деди у ва бир куйни машқ қила бошлади. Бу туркманча эмас, қандайдир эрон ёки озарбайжон оҳангларидан эди. Шунга қарамай, у дилимга ҳаловат ато эта бошлади.

Эртаси келганимда уйдагилар янада қувонишди. Генерал ўзининг садоқатли шогирди ёки фарзандини кўргандай бўлса, бека жуда ҳам соғинган, кўмсаган кадрдонини кўргандай сарафроз бўлишди. Кофе ичаётганимизда, Осип Варламович княз Багратион полкида французлар билан бўлган жанглар ҳақида гапираётганда, бека зерикдими ёки бу ҳикояларни кўп бор эшитганми, эрининг гапини бўлиб. “Марат, юринг мен сизга янги куйлар чалиб бераман”, – деди ва кўлимдан ушлаб, роял олдига олиб борди.

Бу оҳангларни илк бор эшитаётган бўлсам-да, дилимда илиқ туйғулар, жўшқин ҳислар уйғона бошлади. Булар ҳам озарбайжонча ёки эронча шўх ва дилтортар оҳанглар эди ҳамда уларни қачонлардир, қаердадир тинглаган, завққа тўлгандай бўлардим. Бека гавдасини гоҳ чапга, гоҳ ўнгга ташлаб, ўзгача бирилҳом, иштиёқ билан чалар, гоҳида ярим яланғоч елкаси менга тегиб кетар ва мен ҳам сесканардим, ҳам завққа тўлардим. Роялнинг сеҳрли куйлари гоҳида баланд пардаларга кўтарилиб навозиш қилар ва дилимда завқу-шавқ сел бўлиб оқарди. Бир замонлар ҳарбий хизмат билан Қорабоғда

бўлганимни, у ерда жуда улкан сарв, санобар да-
рахтларининг қуюқ сояларида, сув бўйларида
дам олганимни эсладим. Бебош ҳисларим менинг
қўлимдан тортқилар, ўзимни соҳибжамол Кристи-
на билан ўша бетакрор гўшаларда кезиб юргандек,
унга дасталаб гуллар бергандек тасаввур қилардим.
Нозаниннинг оппоқ елкалари ва садаф мунчоқли
бўйнига, бўлиқ кўксига қараб, хайёлларим ҳар то-
монга тортар ва эҳтиросларим жўш уриб кетарди.
Роял эса ҳамон жўшқин муҳаббат, оташин ёшлик,
бесар туйғулар ҳақида жўшиб ҳикоя қиларди. *“Нега
бу нозанин менга эмас, анчайин кекса ва чўтир беда-
вога тегибди?”* деган хаёл ўтди бошимдан ва бу фи-
кримдан хижолат чекиб кетдим.

Ногаҳонда туркман йигит жимиб қолди.

Давомини сўзланг, – тергаб қўйдилар Беҳбудий, –
китоб қилиб ёзадурғон саргузашт экан.

– Сизлар мени хоинлик, мунофиқликда айблаш-
ларингдан хавотир тортябман, – деди у мавҳум ан-
дишаларини яширмай.

– Охиригача эшитайлик, сизга кейин баҳо берур-
миз, – дедилар Беҳбудий, – ҳозирча бизни зерик-
тирмай ва бегона кўрмай, сир–асрорингизни га-
пирганингиз учун қуллуқ қилурмиз.

У давом этди.

–Вақт алламаҳал бўлиб қолганда, оила билан
хайрлашиб, ҳовлига чиқдим ва тасодифан, кир
ёйиладиган торда беканинг сийнабандини кўриб
қолдим ва вужудимда ёввойи ҳислар жунбуш-
га келганини сездим. Умри давомида бирор бор

аёл кишини бағрига босмаган бўйдоқ йигитнинг туйғуларини тушунишларингни сўрайман, албатта. Кейин уйимга келиб, виждоним билан якама-якка қолганда, шу оиладаги турмуш рафторини, менга бўлган самимиятни бузмаслик, виждон олдида дахлсиз бўлиш муҳимлигини ўйладим. Бунинг учун эса у даргоҳга қайтиб бормаслигим керак эди! Чунки Кристина Петровна ҳам мени севиб қолганди ва унинг учун жуда кеч, мен учун эса барвақт боғланган бу ришталарни узиб ташлашдан ўзга чорам йўқ эди.

Мен у пайтларда шаҳарнинг шимолий томонидаги камбағаллар яшайдиган маҳалласида поручик Харламов билан ижарада турардим. Бир куни кечки маҳал шеригим билан гаплашиб ўтирганимизда, кўчада ғала-ғовур бошланди. Қарасам, эшигимиз олдида рессорли фэйтундан бир хоним тушиб келябди. Бошида катта қора шляпа, узун кўйлак. Бу кўчаларга юқори табақага оид, оқсуяк хонимлар камдан-кам ташриф буюришлари сабаб болалар, кўшнилари қизиқиш билан уни томоша қилишяпти. Қарасам, Кристина Петровна экан. У мени излаб келганлиги ҳис этдим, дилимда фэхр аралаш хавотир пайдо бўлди. Шунинг учун ҳам бизни ёлғиз қолдирмоқчи бўлган Харламовга “қимирламай ўтир” ишорасини қилдим. “Марат, нега ҳаяллаб кетдингиз, – гиналашдан бошлади бека, – биз хавотир тортдик: касал бўлдингиз деб...” Эр-хотин мени ҳар куни кутишганини ва каминага чалиб бериш учун янги куйлар ўрганганини анчайин эзмалик билан гапирди. Кристина мен билан ёлғиз қолгиси келар,

шунинг учун ҳам Харламовга бот–бот нохуш назар ташларди. Охирида эса, эртага уйларига аллақандай ҳарбий меҳмонлар келишини ва мен, албатта у ерда бўлишим зарурлигини тайинлаб, жўнаб кетди. “Бу хоним сени севиб қолган”, – деди Харламов у жўнаб кетиши билан. “Шунга ўхшайди” – эътироз билдирмадим. “Сен ҳам мажнунона севиб қолгансан, чунки шундай ҳурилиқога ошиқ бўлмаслик – гуноҳи азим”. “Иқрорман, аммо мазрудсиз муҳаббатдан вақтида воз кечиш шарт деган хулосага келганман!”, – кескинроқ жавоб бердим. “Галварс, тўнка, вағиллатиб бағрингга босмайсанми, оқтомоқни, – жеркиганнамо жавоб берди у. – Ўрнингда мен бўлсам, кечаси билан ўзим ҳам ухламасдим, уни ҳам ухлатмасдим”. “Шундай ширин хаёллар билан яшайвер!”-дедим. Биз жимиб қолдик. Андак танаффусдан кейин давом этдим. “Хўш, фараз қилайлик, мен уни олиб қочдим, уйландим ҳам дейлик. Кейинчи? Фақат эҳтирослар билан яшаб бўлмайдику! Уни қаерга олиб бораман. Кўриб турибсан, у бадавлат, тўкин, мен бўлсам, маош билан кун кўраман. Булар бари ўткинчи ҳою–ҳаваслар–ку! Виждон олдидаги азобларчи. Генералнинг ишончи–чи... Хатолар эса, келажақда пистирмада туриб, нақ юрагингни мўлжалга оладиган овчига айланишади...” Шундай қилиб, мен уларнинг хонадонинигина эмас, бу шаҳарни тарк этишим кераклигини ҳис этдим. Шу орада Россия негадир Туркияга қарши уруш ҳаракатларини бошлаб юборди ва Қора денгиз флотига кўнгиллиларни оладиган бўлишди. Мен

ҳарбий комиссариатга ариза ёздим ва ҳафта ўтмай каминани Босфор томонга жўнатишди. Аммо, мана олти ойки уруш эълон қилинмади. Мен командиримдан бир ойга жавоб олиб, уйга қайтябман.

Мурат шундай деб тин олди. Беҳбудий билан сандиксоз уста бу ҳикоя таъсирида анчагача жим боришди.

– Мардлик қилибсиз, – сукунатни буздилар Беҳбудий, – аёлни ҳам, ўзингизни ҳам бахтсизликдан асраб қолибсиз. Фарзандлари бор экан... Ўткинчи ҳавасларга, ёввойи ҳисларга берилиб, хато қилмоқ ножоиздур. Бунинг устига бизни ҳам зериктирмадингиз.

– Одоб – бошингдаги тож, дейдилар ҳазрати Жомий, – у кишини қўллади уста, – уни кийиб истаган жойингга бормоғинг мумкин.

Улар Марига етгунча, худди йигитлардай севги, муҳаббат ҳақида суҳбатлашиб бордилар ва поезд тўхтагач, Марат билан қуюқ хайрлашишди.

Бир замонлар шаҳарлар шоҳи ҳисобланган Марв, яъни Марида асосан руслар, арманлар, эронийлар кўзга ташланарди. Юрт соҳиби бўлмиш туркманлар ҳамон чўл саҳроларда, ночор кун кўраётганлиги устозни бу гал ҳам изтиробга солди ва ён дафтарга қайд этдилар.

“Йўл устиндаги туркманларни бошиндаги узунлиги уч ярим қариш, эни эки қаришдан зиёда телпагидан башқа кўргу ери йўқ, фақат ҳануз белида аксария ила ханжари бордур. Аммо алар ханжар ўрнига қалам тутуш замони келганини билмайдурлар”.

Маридан баҳри Ҳазар, яъни Каспий денгизигача бўлган йўл олис ва қақроқ дашт эди. Икковлон маърифат, тарих ва тирикчилик тўғрисида гаплашатуриб, ухлаб қолдилар.

III

Беҳбудий ҳазратлари параходдан тушибоқ, Боку қиёфаси ўтган йиллар давомида батамом ўзгарганига гувоҳ бўлдилар. Баҳри Ҳазар соҳилидаги қатор нефть миноралари, нарироқда эса кўп қаватли бинолар, дарҳақиқат эътиборга молик эди. Ҳали кемадан тушмаёқ ул зоти муҳтарам бу шаҳардаги садоқатли ҳамкасблари Ҳошимжон Вазир ёки “Иқбол” журнали муҳаррири Содиқий билан учрашишни мўлжаллаган эдилар. Жилла иккилангач, файтунчига Ганж томон, яъни журнал идорасига ҳайдашни буюрдилар. Ўтган гал ташриф буюрганларида таҳририят бир бинонинг ертўласида жойлашган бўлиб, аҳвол анчайин хароблигидан ранжиган эдилар. Аммо бу ерга келиб, таниш ертўлани қулфлоглиқ кўрдилар. Ноилож, шаҳарнинг шимол томонига, Ҳошимжоннинг уйига боришга қарор қилинди.

Ўзини муфти ҳазратларининг содиқ муриди, шогирди деб ҳисоблайдиган Ҳошимжон ҳар йили Самарқандга бориб, ул зоти бобарокатнинг зиёратларини қанда қилмайдиган хушфеъл инсон.

Эшик қоқишган эди, дилкашгина бир ўсмир чиқиб, дадаси Содиқ афандининг янги идорасига кетганини маълум қилди.

– Чароғим, бизни у ерга бошлаб бормайдурсанми? – илтимос оҳангида сўрадилар устоз.

Йигитча мамнунлик ила файтунга минди. Нога-хонда эътиқоддош дўстни, пири муршидни кўриб, шогирдлар нақадар ҳаяжонланишини тасаввур этардилар ҳамда шаҳар кўчаларининг ободлиги, янги биноларни кўриб завқлари ошарди.

Файтун катта ҳовлига ҳам етиб келди. Аммо бу мулкни ҳовли дейиш ноўрин бўларди. Атрофи девор билан ўралмаган уйлар ва бир томони баландликка туташиб кетган токзор ястаниб ётар, шубҳасиз, манзаранинг ўзи жозибали эди.

Ҳошимжон билан Содиқий устозни кўриб, тақсирни қучоқлаб олишди ва ҳис-ҳаяжонларини яширолмаган Содиқий у кишини бағридан бўшатмаёқ, Фузулийдан шеър ўқиди.

Агар сендан тонар ўлсам,

насибам хору зор ўлсун,

Баҳорим кузга айлансун,

чечаксиз бир диёр ўлсун.

Беҳбудий ҳазратлари ҳам ҳаяжонландилар ва беихтиёр, мушоирани давом эттирдилар.

Ғамим пинҳон тутардим ман,

дедилар ёра қил равшан,

Десам, ул бевафо билмон, инонурму,

инонмасму?

Шу пайт Ҳошимжон ҳам четда қолмай, Фузулий-хонликни давом эттирди:

Лабинг сиррин келиб гуфтори

мандан ўзгадан сўрма,

Бу пинҳон нуқтани бир воқифи

асрор ўландан сўр...

Эй, худойим! Ҳаяжонларни жиловлаш мушкул

бўлиб қолганда, мададга шошиладиган Фузулийнинг қабрини нурга тўлдир!

Беҳбудий жомадонларини очиб, ҳамкасбларга “Ойна”нинг бир неча сонларини тақдим этдилар. Икковлон завқ-шавқ билан журнал варақлашга тушишди.

– Хўш, камина не юмуш қилур? “Иқбол” ўқумок мумкин ўлурму?

Тезда улар ҳам журналнинг янги сонларини топиб келишди. Ҳар иккала томон сукут сақлаб, катта ташналик ила журнал ўқишга тутиндилар. Кейин саволлар бердилар, мулоҳазалар юритдилар.

“Фақат иккаламиз қолдик, бошқалар кетиб қолишди, уларга маош топиб беролмадик, – деди Ҳошимжон, – гоҳида туни билан ухламай чиқамиз, аммо журнални қўлга олгач, чарчоқларимиз ҳам, укубатларимиз ҳам ёддан чиқади”.

Бу туйғу Беҳбудийга таниш эди.

Таксир муҳаррир ва муассис сифатида эрталаб ишга борганда, идорада фақат қоровул билан фаррош бўларди. Хонага кириб, энг аввал газетани қўлга олардилар. Негадир охириги саҳифадан бошлаб, синчиклаб ўқирдилар. У кишидан кейин пайдо бўлган Ҳожи Муъин, Саидризо Ализода, Нодир Ғойиб ҳам худди шундай йўл тутишарди. Енгилгина саломлашиб олгач, ютоққунча газета ўқишга киришардилар. Бу– худди боғбон ўзи ўтказган ниҳолнинг илк мавасини кўргандай завқли, қаноатбахш ва ҳаловатли лаҳзалар эди. Алламаҳалдан сўнг бош кўтариб, у ёки бу мақола ҳақида сўз юритишар, долзарбли-

гини таъкидлашар, тайёрлаш қийин бўлганини, Ғайбуллин (цензура раҳбари) инжиқлик, қўполлик қилганини гапиришарди.

Ундан кейин эса моддий мадад кўрсатган кишиларни сифатлашар, тағин кимдан ёрдам сўраш мумкинлигини тахминлашар, волост ва шаҳар раҳбарларини калтабинликда айблашарди.

“Биз айнан ана ўшаларни қаламга олмоғимиз зарур,-дерди одатдаги норозилик билан Нодир Ғойиб, ўзлари пора олурлар, калондидимоғлик қилурлар, локинда бизга мадад кўрсатмайдурлар”.

Ализода билан Ҳожи Муъин ҳам унга қўшилишар волост, уезд бошлиқлари, чиновниклар, ҳатто губернаторни ҳам айблашарди.

“Хўп, – якун ясардилар устоз, – дилдаги ғуборларинг андак тарқалдим, эмди меъёр керак, ўзинг тобе бўлган ҳукуматга пешхезлик қилмоқ ножоиздур, Нима, газетимиз бирла жаридамизни ёпиб қўймоқларини истайсизларму?! Аларнинг қўлларидан ҳар не бадбинликлар келур.”

Шундан кейин мавзу ўзгарарди: адабиёт, унинг истиқболи хусусида баҳслашишарди.

“Рус адабиётига ихлосим баланддур ва ҳавасим келур, – сўз бошлайдилар устоз, – Гогол, Достоевский, Чеховни ўқиган сайин ўқимоқ истайсан. Биз туркистонликлар Саъдий, Бедил, Алишер Навоий ва дигарлар бирла фахр этурмиз, локинда катта наср ёзиб, мардумларни уйғотадурғон замон келди”.

Баҳсни Ҳожи Муъин давом эттиради: “Абдулла Қодирий, Садриддин Айний, Ҳамза машқларини

ўқидим, аларни нашр этмоққа ҳам шайлаб қўйдим. Бу қаламкашлардан умидим каттадур. Келгувсида ёзғувчи ва шоирларимиз билан бирга таржимонларимиз ҳам етишиб чиқур, иншооллоҳ ва хориж асарларини туркийга ағдарурлар”.

“Тахминан юз йилдан сўнг нималар бўлмоғини тасаввур этолмайман, – давом этадилар устоз, аммо ўша замонга бориб, бир лаҳза тирилмоқни ва авлодларни кўриб, тағин дорулбақога кетмоқни хоҳиш қиламан. Худога нола қилурман: уруш ва жанжол бўлмасин деб. Жамики дилсиёҳликлар, қайғулар, жаҳолатларга уруш сабаб бўлур”.

Сухбатга Нодир Ғойиб қўшилади: “Лекин большевикларнинг уруш бошламоқлари аниқдур. Алар подшони ағдармоққа жазм қилғонлар. Босмаҳонага борганимда, машваратларига тушиб қолғон эрдим. Аларнинг сардори Михаил Марозов бирла ҳам танишлигим бор. Баччағарлар рўйи–рост авоз чиқориб, “подшони ағдарурмиз” деюрлар. Болшевикларнинг: “Ер – деҳқонларга, завод фабрикалар – ишчиларга, ҳокимият – шўроларга” деган шиорлари каминага маъқул”.

“Аларнинг фирқасига аъзосизми?” – андак хавотир билан Нодир Ғойибнинг сўзини бўлади Ализода. У инкор маъносида бош тебратиб давом этади. Ўртоқ Марозов якчанд “Правда” газетидан бериб дедиларки: “Буни ёшуриб ўқинг, бародарларингизга ҳам беринг”.

“Ўқидук, – маъқулладилар устоз, Лениннинг миллий масала борасида мақоласига таҳсин дедик. “Ҳар бир миллат ўз тақдирини ўзи белгиламоғи зарур”

дейшлибди. Дилдаги гап, аммо ҳамма иллат шундаки, алар худобехабарлик йўлини танлаганлар. Барҳакс, одамларни худога яқинлаштирмоқ зарур”.

“Агар худо бўлмаганда ҳам одамлар уни яратардилар” дейди бир донишманд – Беҳбудийни маъқуллаган бўлди Ализода. – Мадомики, инсоният минг йиллар давомида ҳашамдор ибодатхоналар бино этиб, Оллоҳга сажда этиб келган экан, ана шу эътиқодга ҳурматсизлик қилиш – уволи азим. Ҳаммани тенг қилмоқ муаммоси ҳам душвордир. Боре замонларда ақл ва тадбир соҳиблари пешқадам эрдилар. Шу боис, бири бой, башқаси унга малай бўлган”.

“Эҳтимол аларнинг мақсад–муддаолари, ғояларини яхши тушунолмаётгандирмиз, – деди Наим Ғойиб, – атрофингизга қаранг, ҳаммаёқда жаҳолат, машаққатли меҳнат, одамлар оч–яланғоч, юз, минг йиллардан бери аҳвол шу. Инсон дегани бир бурда нон дея аз саҳар то шом тер тўкадур, анинг сиҳати, гўдакларининг келажаги, маънавият ва маърифати борасинда ўйлайдурғон одам йўқ! Болшевиклар бундан изтироб чекурлар ва тириклик тарзини тубдан ўзгартириш тарафдоридурлар”.

“Наимжон, – унинг сўзини бўлдилар устоз, сиз мардумнинг маънавияти, маърифати борасинда сўз юритдингиз. Мантиқни мададга чорлайдурғон бўлсак, фақат гапни эмас, ишни ҳам шундан бошламоқ жоиз. Тамаддуни бой инсон ҳаётнинг маъносини тушунадурғон, жумладан ўз ҳақ–ҳуқуқини идрок этадурғон бўлади; абадий ва умумий мақсадларга интилади, худога яқинлашади. Бизнинг муддаомиз – ай-

нан ана шу. Газета, журнал чиқармоқ, театр ишини йўлга қўймоқдан мақсад – халқни саводли, маънавиятли қилишдир: большевикларнинг матбуотларидан, аз ин жумла “Правда”да баракс, нуқул ҳукуматни ағдаришга даъват этмакдир. Болишавойлар худони, подшони ҳурмат қилишга эмас, аларга зид бормоққа чорламоқдалар. Бундан кишилар ҳукумат тепасига келиб қолгудай бўлса, зўравонлик, зулм йўлини танлайдурлар. Асосий юмушлари душман ахтариш бўлиб қолғай. Худодан қўрқиш керак: бунинг учун уни танимоқ лозим”.

“Бу газетда боз қизиқ ҳангомалар бор экан, – давом этди Ҳожиги Муъин, – қайбириам юртнинг прокурори пора олибдур, бисёр бойликларни хорижга чиқорибдур: о, бу на шармандалик... Йигирманчи аср бошида-я. Ишонгиси келмайдур кишининг. Тағин бир юртнинг подшоси ҳамсоялар кирмасун деб, сарҳадларга бомба қўйибдур. Якчанд бегуноҳлар портлаб ўлибдурлар. Бунга ким жавоб берадур...”

“Эмди ишга ўтайлук”, – ҳангомаларга якун ясайдилар устоз.

Эшик олдида ходимлар тўпланиб қолишгани учун суҳбатни тўхтатишади. Гап шундаки, кутубхона билан нашриёт ҳам шу бинодан ўрин олган эди, жадидлардан ташқари ҳам ўнлаб ходимлар хизмат қилардилар. Дастлаб бу одамларнинг барига Бехбудий ўз ҳисобидан маош тўлади. Кейин, гарчанд ҳеч ким айтмаган, шаъма қилмаган бўлса-да Муҳаммад Раҳимбой билан Истам бойвачча келиб, анчайин пул ташлаб кетишди.

Одамлар маош олишаётганда ёки жамиятдаги ноҳақлик, жаҳолатни кўришганда, гоҳида кўзларига рўйи заминни гуноҳ босиб кетганидан тўйиб кетишганда ҳам орқаларида Беҳбудийдек балогардон ва назаркарда таянч инсон борлигини эслаб, тасалли топишарди.

* * *

Сўнг Ҳошимжон Бокудаги ўзгаришлар ҳақида гапириб берди. Айрим кишиларнинг ерларидан нефть чиқаётганини ва улар каттагина маблағ эгаси бўлишаётганини ҳам батафсил сўзлади. Шундан сўнг Беҳбудий ҳазратлари янги мулкнинг Содиқийга тегиб қолиши тафсилоти билан қизиқдилар.

Бу жойлар Аббосзода деган ўқимишли бир кишининг отасидан қолган мулки бўлиб, унинг ўзи серғайрат, янгиликка интилувчан бўлиш билан бирга анча қайсар, тез ловуллаб кетадиган феъл-атвори ҳам бор экан. Ҳовлининг қияликка туташ ерлари токзор бўлиб, Аббосзода, ана шу ток учун, уйма-уй юриб нури тўпларкан, кейин баҳор ёзда ток ораларини юмшатиш, хомток қилиш сингари юмушларни ўзи, гоҳида одам ёллаб бажараркан. Кузда вино ва мусаллас тайёрларкан ҳамда шишаларга солиб, сотаркан. Унинг маҳсулотини, озарбайжонларнинг қадимий анъаналари асосида тайёрлангани сабаб, қимматга сотиб олишаркан. Тирикчилиги яхши экан. Бу одам янгиликка ўч бўлгани сабаб, “Иқбол” журналининг ҳар бир сонини интиқлик билан кутиб яшаркан. Бундан ташқари Гаспиралининг “Таржимон”ини ҳам то-

пиб ўқимаса, кўнгли тинчимас экан. Содикий билан дўстлашиб қолганининг боиси ҳам шу экан.

Аббосзоданинг Апшеронда яшайдиган бир укаси полвон экан, тош кўтариб, кураш тушиб, анча пул ва шуҳрат соҳиби бўлибди. Бора–бора эса маишатга берилиб, кўп ичадиган, муқим эр кўрмаган сатанглар билан ресторанларда вақт ўтказадиган одат чиқарибди, жанжаллар кўпайиб, хотини ҳам чиқиб кетибди. Кунлардан бирида ўша укаси Аббосхоннинг ҳовлисига нефть излайдиган геологларни эргаштириб келибди.

“Ака, – дебди, – булар шу ерни бир қазиб кўришсин, зора нефть чиқиб қолса. Агар худо қулим деб нефть чиқса, бу ернинг пулига истаган жойдан ўнта мулк олиш мумкин бўлади”.

“Ўғлай товуққа қум ҳам дон бўлиб кўринади. Мен бу ерни юзта мулкка ҳам алишмайман. Отамнинг васияти улардан қиммат туради!”, – деб рад жавобини берибди ака.

“Инсонга уч газ ер кифоя”, – иддао қилибди ука.

“Уч газ ер ўлиқка етади, мен эса тирикман”, – жавоб берибди ака.

Хуллас муносабатларга дарз кетибди. Орадан бирикки ой ўтиб, полвон Апшерондаги уй–жойини сотиб, зарда ва надоматлар билан ота ҳовлисига кўчиб келибди. Аббосзода бунга қаршилик қилолмабди, чунки ота мулки ва унга уканинг ҳам ҳаққи бор. Муносабатлар эса кун сайин таранглашаверибди.

“Ака, – деркан полвон ҳар куни такрор–такрор, – қозилашган қариндош бўлмас, дейишади, нима

учун тушунмайсиз ё тушунишни истамайсиз. Қазиб кўришсин, чиқмаса кетишади, лекин нефть чиқса савдолашамиз. Сиз айтган жойдан, сиз айтган мулкни олиб бериш менинг зиммамда”.

Кайсар аканинг эса рад жавоби ўзгармайди.

Бора–бора ука маст бўлиб, мижғовлик қила бошлабди, овозини кўтарадиган одат чиқарибди.. Акани эса кўндириш қийин бўлиб қолаверибди.

Кунлардан бирида полвон ширакайф ҳолда акага кўл кўтарибди. Табиийки, ака ҳам қаршилиқ кўрсатибди. Полвон акани остига олиб, дўппослаётганда, у пичоғини олиб, уканинг қорнига суқиб юборибди, Полвон кўп қон йўқотиб, оламдан ўтибди. Аббосзодани ўн беш йилга Сибирга сургун қилишибди.

Орадан икки ойлар ўтгач, Содикий ундан куйидаги мазмунда хат олибди. “Содикий афандим! Идорангизни менинг ҳовлимга кўчиринг. Бу ердаги учта хона сиз учун етарли. Мен ҳеч қанақа ижара пулидан умидвор эмасман. Фақат ҳар ойда бир дона “Иқбол” билан “Таржимон” юборсангиз кифоя”. Шундай қилиб, Аббосзоданинг Тифлисте ўқийдиган ўғли калитни Содикийга беради. Улар вайрона ертўладан катта ҳовлига кўчиб ўтишади.

Бу гапга бир йилдан ошганини айтишди.

Беҳбудий, шунингдек, мактаблар, дарсликлар ҳақида сўрадилар.

– Аббосзодага жариди йўллағонингизда, бир дона “Ойина” ҳам қўшинг, – илтимос оҳангида дедилар муаллим.

Аён бўлдики, ўшанда юборилган журналлар бечора Аббосзодага етиб бормабди, маҳбусларга газета-журнал ўқиш ман қилинган экан. Ўтган йил куз маҳали ундан қуйидаги мазмунда хат келибди: “Бу ерлар жуда совуқ, пахтали камзул юборинглир. Чокини сўкиб, ичига журналнинг бир неча сонини жойланглар”.

Шундай қилишган экан, бояқиш олиб ўқиб, роса қувонибди.

– Аббосзоданинг йўл-йўриғига амал қилиб, бултур кузда узумни уздик, – суҳбатни давом эттирди Содиқий афанди. – Ўн чоғли кишини ёлладик, нақ ўттиз икки кажава узум чиқди. Хар биттасини икки киши зўрға кўтаради денг. Атрофни одамни маст қиладиган муаттар мускат узумининг ҳиди босди. Унинг виноси ҳам шунақа хушбўй бўлишини билардим. Аввал Аббосзоданинг Тифлисида ўқийдиган ўғлини чақиртирдим, сўнг винопазни топдим. Кўтара савдо қилдик – яхши ҳақ тўлади. “Бу пул Аббосзоданики, – дедим ўғлига, – аммо менда туради. Сенга ҳам кераклича маблағ бериб тураман”. Аслида, Аббосзода, пулни керагича журнал зарурати учун сарфланг деганди. Аммо бир тийинига хиёнат қилмайман! Ўзи учун зарур харажатлар бўлса – ноилож. Бу йил баҳорда хомток қилувчиларга, жўяк олувчиларга биров сарфладим, холос”.

Улар қоғоз нархи, цензуранинг инжиқлигидан нолишди. Кечқурун шаҳар айланишди, қаҳва ичишди.

Ётиш олдидан устоз қоғоз олиб:

“Боку хийла вусъат топиб, (кенгайиб Н.Р.) имо-

ратлари беш-олти табақагача юксалибдур... Боку Русиянинг ободонлик жиҳатидан бешинчи шаҳри бўлиб, аммо мусулмон давлатлигининг кўплиги ила Русияда иккинчи шаҳардур. Чунончи, мунда юз милйўн сўмлик мулку сармояга доро (эга) бир неча мусулмонлар бўлуб, милйўн соҳиби мусулмонлар яна ортуқроқ бўлуб шаҳарнинг аксари мулки мусулмонлар қўлидадур. Оллоҳ зиёда этсун! Бул шаҳарнинг еридан нафт (нефть), бошқа тил ила, олтун чиқур. Бу кун меҳнаткаш бир кишининг еридан нафт чиқса, эртага милйўнга эга бўлур..." деб ёздилар ҳамда эрталаб почтага бориб, уни Самарқандга, аникроғи Ҳожи Муъин билан Саидризо Ализода номига йўлладилар ва "Ойина"нинг навбатдаги сонида чоп этишни тайинладилар.

Эртаси дўстлар устози кабирни Бокудан Минводга борадиган поездга миндириб, оқ йўл тилаб қолишди.

Дарҳақиқат, саёҳат – эрк-у саодат сароби, некинлик, устиворлик чашмасидир. Имкон бўлганда, бот-бот уйдан чиқиб кетиб, хонадон аҳлини андак соғинтириб туриш маъкул деб ўйлардилар у киши. Сайру саёҳат қилиш имкони бўлганлиги учун ҳам тириклик жозибалидир. Инсон ўз ҳаётини узлуксиз завқ-шавққа айлантириши зарур.

Эндиликда мухтарам зот қаршисида афсонавий Кавказ ўлкаси ястаниб ётибди. Тарихи ҳам, табиати ҳам бетакрор бўлган ажойиб ўлка. Ҳазар ва Қора денгиз оралиғида ёстанган бу минтақадаги мамлакатларни Худо сийлагани рост. Ёзи иссиқ

бўлмаганидек, қиши ҳам қахратон эмас – иккала денгиздан ёзда салқин, қишда илиқ шабада эсиб туради. Хуллас, табиатнинг киборона, бокира навозишлари ҳар қадамда ва узлуксиз дилингни алалайди.

Навбатдаги бекатда купега либослари ҳам гавдаю феъл–атвори ҳам эркакка ўхшаш, рангпар бир аёл билан ўттиз ёшлар чамасидаги, нигоҳлари андак бежо эркак кирди. Кейинроқ аёлнинг грузин, эркакнинг чечен (эҳтимол черкесдир) эканлиги аён бўлди. Аммо уччовлари ҳам алламаҳалгача жим кетишди. Аёл гоҳида қўлидаги қалин китобни ўқир, навбат билан атрофни кузатишни ҳам канда қилмасди. Бу ҳолдан қониқмаган қаҳрамонимиз ҳалиги эркакка сўз қотдилар.

– Узр. Бу минтақаларда қайси миллатлар рўзгузаронлик қилурлар?

– Бу жойлар чеченлар замини. Қўмиқ, лезгин, доғистоний ҳам бор, – жавоб берди у.

– Чеченлар мусулмонми?

Чеченнинг юзи ўзгарди. Тақсирга олайиб қаради.

– Чеченнинг мусулмонлигини билмайсанми? Шунақа ҳам одам бўладими?

– Узр, минг бор узр, билмабман.

– Билмабман, дейди. Осиёлик саводсизлар...

Тақсиримиз унинг бадфеълроқ эканлигини фаҳмлаб, андак хавотирга тушдилар

Чечен эса ҳамон мижғовлик қилар, жанжал чиқарадиган кайфияти ҳам йўқ эмасди густохнинг.

Сукут ҳам, узр сўраш ҳам қилмайдиган бир

вазиятда, ҳалиги грузин аёл орага кирди. Чеченга тик боқиб, пўписа қилди.

– Нима дейсан бу одамга. Сенга савол берди, холос. Куркага ўхшаб, қулқуллайверасан! Мусулмон бўлсанг, бўпсанда, бунча жириллайсан.

Чечен ҳам жим турмади.

– Сенга нима, ишингни қил, китобингни ўқи. Шаҳар кўрган эчкига ўхшаб...

– Жим ўтирмасанг, навбатдаги бекатда поезддан тушириб юбораман.

– Нима, сан жандарм бошлиғимисан?

Аёл вазминлик билан портфелини очди, ундан маузерини чиқариб, деди:

– Ҳей, қоқвош, тағин гап қайтарсанг, келган жойингга қайтариб юбораман.

Чечен жимиб қолди. Купеда сукунат чўқди.

Алламаҳалдан кейин чечен паст овозда аёлга му-рожаат қилди.

– Мени қамокдан келганимни қаёқдан биласан?

– Мен ҳаммасини биламан.

– Турма назоратчисимисан?

...

– Мени қайтариб юборолмайсан. Нақ ўн беш йил ётдим. Аввал олти ой Грознийда, сўнг Тбилиси қамокҳонасида. Кейин Сибирга жўнатишди, даюслар. Дарахт кесаётганимизда, эман икки русни босиб ўлдирди. Ўзиям икки кишининг қучоғига сиғмайдиган дарахт эди. Мени айбдор деб билишди ва тағин беш йил қўшишди. Аслида мен гуноҳкор эмасдим. Тўғри, арра менда эди, дарахтни кесиб,

охирги сонияда “қочинглар” дедим, ўнг томонга ишора қилиб. Аммо чапга қулаётган дарахт, йўлини ўзгартириб, ўнг томонга бурилиб кетди. Худо ҳақки, шундай бўлди. Менда айб йўқ эди. Айб, дарахтда эди.

Тақсиримиз унга ачиндилар ва зоҳиран не қилмиши учун жазоланганлиги билан қизиқдилар, аммо буни сўрашга мулоҳаза этдилар. Грузин аёл эса сўради.

– Нега ётган эдинг? Қиз ўғирлаганмидинг?

– Ҳа, Гудермас яқинидаги овулдан бир қизни олиб қочдим. Шундай энкайиб, белидан қучоқлаб, кўтариб олдим. Кейин отга қамчи босдим, дулдудим учиб кетди. Отмисан от эдида ўзи ҳам, фақат забони йўқ эди. Биз бир–биримизга шундай нигоҳ ташлаб, нима истаётганимизни фаҳмлаб олардик.

– Қизни ўғирлаб қочдинг, кейинчи? – суҳбатдошининг ўтлаб кетишини чеклаб қўйди аёл.

– Обориб никоҳ ўқитдим. Бир ойдан кейин икки акаси дараклаб топиб келди. Кўлида ханжар бор эди. Каттасини кўкрагини мўлжаллаб тиғ урдим, кичиги орқамдан пичоқ санчди. Отимга миниб, қамчи босдим. Йўлда ярамни ювиб, боғладим. Кейин полиция ушлаб олди, суд ўн йилга ҳукм қилди. Даюслар!

Навбатдаги бекатда поезд кўпроқ туриб қолди. Устоз ён дафтарларини чиқариб, хотираларни дафтарга тушира бошладилар. Кавказ табиатини роса таърифлагач, ҳар бир миллатнинг ўз камчиликлари борлигини таъкидладилар. Биз туркистонийлар бор будимизни тўй–маракага сарфлаб, ўзимиз қашшоқ яшашимиздек, бу ердаги мусулмонлар жаҳолатдан

ҳамон қиз ўғирлаб, умрларини қамоқхоналарда ўтказаетганилигидан надомат чекиб ёздилар.

У кишининг хат-саводли эканлигини кўрган ва латиф чеҳраларида зукколик аломатларини ҳис этган грузин аёл чеченга юзланди.

– Сан туркистонликларни саводсиз дединг. Кўрдингми, жаноб қандай равон ёзар эканлар. Сан ўзинг саводсизсан, агар мактаб кўрганингда эди, умринг бунақа қамоқхоналарда ўтмасди. Шармандага шаҳар кенг эканда.

– Қаерда ўқийман? Мактаб фақат Грозний билан Гудермасда бор, холос. Бирорта овулда мактаб йўқ.

Бехбудий бу ўлкаларда ҳам Россиянинг ҳалқни саводли қилиш нияти йўқлигини фаҳмладилар. Бу орада эса чечен бобосини макташга киришди.

–...шунда бобом рус офицерининг биқинига пичоқ санчган. Руслар овулимизни босиб олиш учун уч кун жанг қилишган. Оқсоқолларимиз мадад сўраб, Шомилга одам юборишган, аммо мадад келмаган. Руслар бостириб кириб, уйларамизга ўт қўйишган. Мен айтган офицер нописандлик билан масжид устунига сийган. Шунда ичкарида беркинган бобом югуриб чиқиб унинг биқинига ханжар урган. Ярамас ўша ернинг ўзида ўлган. Бобомни ҳам ўша ерда бир неча душман ўқ узиб ўлдирган. Уч кунгача жасадини олишолмаган.

Орага мавҳум сукунат чўкди. Грузин аёл бу гал тақсиримиз томон юзланди.

– Назаримда, Толстой буларни барини ўз кўзи билан кўрганга ўхшайди. Қаранг, нима деб ёзади.

У китобнинг очик турган саҳифасидан ўқиб кетди.

“У овулга қайтиб, ўз уйини батамом вайрона ҳолда кўрди: том ўпирилиб тушган, эшик, айвонларнинг устунлари ёндирилган ва уйнинг ичи булғатилган эди. Унинг ўғли, ўша музаффар Ҳожимуродга шодона тикилиб турган, чиройли, ялтироқ нигоҳли ширин фарзандининг жасади устига чопон ёпилган ҳолда, отда, масжид ёнига келтирилганди. Унинг елкасига найза санчилгани аён бўлди. Ҳожимурод келган вақтда, унга хизмат қилиб турган хушқомат ва хушрўй аёли энди мусибат дардидан кексайиб қолгандай. Ёқаси йиртилган кўйлагидан, буришган кўкраги кўриниб турарди. Тўзиб кетган сочлари билан ўғлининг бошида турар, юзини қора қонга бўяб юларди ва тинмай фарёд чекарди.

Садо қариндошлари билан бирга теша ва белкуррак олиб, ўғлига гўр қазишга кетди.

Боғчадаги икки ғарам пичан ёндирилган, чол ўтқазган ва кўкариб чиққан ўрик, олча кўчатлари синдирилган, куйдирилган асалари билан бирга уларнинг қутиларига ўт қўйилганди. Аёлларнинг оҳу–нолалари бутун уйлар ва тағин икки ўлик келтириб қўйилган майдонни эгаллаганди. Норасида болалар оналари билан бирга бақириб йиғлардилар. Каттароқлари ўйнамас, балки қўрқиб кетган, мунгли кўзлари билан катталарга ҳайратона термулиб турардилар.

Сувлоқ атайин нажасланган бўлиб, ундан сув олиш мумкин эмасди. Худди шунингдек, масжид ҳам нажасланган, имом–хатиб шогирдлари билан уни тозаламоқда эди.

Ўрисларга бўлган нафрат ҳақида ҳеч ким гапирмас; кичигидан тортиб каттасигача жаъми чеченлар томонидан идрок этилаётган туйғу ҳар қандай нафрат ва интиқомдан кучлироқ эди. Йўқ, бу туйғу нафрат туйғуси эмас, бу – ўрис итларини, ўша бедаво, манфур, ғаддор башараларни одам ўрнида эътироф этмаслик ва шу махлуқларнинг ахлоқона шафқатсизлиги, қабоҳатига жавобан беҳисоб ғазаб ва ҳайрон қолишлик туйғуси эдики, худди каламушларни, заҳарли ўргимчакларни, бўриларни қириб битириш истаги сингари, уларни қириб юбориш истаги, худди ўз-ўзини сақлаш истаги янглиғ табиий бир ҳол эди. Чеченлар олдида ё шу ерда қолиш ва не-не машаққатлар эвазига бунёд этилган, аммо кўз очиб юмгунча ваҳшиёна тарзда хоку туроб қилинган вайроналарнинг барини ва энг ёмони, тағин шундай вайрон қилиниши мумкинлигини билган ҳолда, куч сарфлаб, бошқаттан тиклаш ёки вазиятга ҳамда ўрисларга нисбатан беҳудуд нафрат, интиқом ҳиссини жиловлаб, уларга буйсунишдек икки йўл турарди.

Муйсафидлар намоз ўқидилар ва ундан кейин Шомилдан мадад сўраб, унинг олдида вакиллар юборишга қарор қилдилар ҳамда шу замониёқ вайроналикларни тиклашга киришиб кетдилар”.

Орага тағин ғамгин сукунат чўкди, уни Беҳбудий буздилар.

– Дунёга Толстой, Ломоносов, Пушкин каби даҳоларни берган миллат вакиллариининг бу қадар жаллодликлари ғалати...

Поезд сигнал берди. У манзилга етиб келган эди.

Учовлон илиққина хайрлашиб, поезддан тушиб кетдилар.

Шундан кейин жадидлар сарвари Кисловодск, Ессентуки, Железноводск шаҳарларида бўлдилар, уларга таъриф бердилар.

Железноводскда эса тақсиримиз диққатини Бухоро амири бунёд этган қаср тортди.

“...қаср темур панжаралар ила ихота қилинибдур. Яна араб усулида дарвозалар қурулиб, барида кошин ила “Ассалому алайкум ва алҳамдулиллоҳ, омин” деб ёзилгандир. Устига русча “Кирмоқ мумкин йўқ” деб ёзибдурлар. Қаравулни топиб сўрадим. Деди: “Бу қасрни Бухоро амири бино этиб эди, ўзи баъзан мунда келарди. Вафотидан сўнгра ҳозирги амир бизни импературға тухфа этди”.

Муаллим ўша куни бир мусулмон дўконига кирдилар.

– Эрондан чиқадурғон газет ва жаридалар сотилурми?

– Бундан беҳабармиз.

– Кавказдан чиқатурғонлари ҳам йўқми?

– Йўқ.

Беҳбудий бу беҳабарликдан надомат чекканларини изҳор этдилар.

Маъдан сувига даволаниш учун келган кишилар ҳақида ўзига хос юмор билан ёздилар.

“Бу маъдан сувларға ҳар навъ касаллар келур. Қартайган, бир мушт ила охиратга кўчадурғон муйсафид бойлар, боши қалтирайдурғон чоллар, ҳолсиз генераллар, бинниси(бурни)дан тутсанг, жони чиқа-

дурғон сил ва қонсизлар, кўп ўқугон, мияси ачиган талабалар ва муаллимлар...”

Тағин икки кундан кейин устоз Одесса шаҳридан Истамбулга борадиган пароходга чипта харид қилдилар.

Каютада у кишига ўрта ёшлардаги серсоқол яҳудий ҳамроҳ бўлди. Бу одамнинг кўпни кўрганлиги, хушфеъллиги, сайру-саёҳатни хуш кўриши, бармоғидаги бриллиант узукка қараганда, анчайин давлатмандлиги сезилиб турарди. Яҳудий анчайин синчковлик билан янги шеригига разм солди ва ўзича хулосалар ясади. Бу одам табиатан истехзо, кесатиш билан гапиришни хуш кўрар: ҳаёт, император, аёллар ҳақида гап кетганда ҳам, ўзига хос истехзо қилар, гоҳида тан олмай, ғийбат қиларди.

– Саёҳат хўп нарсда, сўз бошлади у, – кеча Петербургдан чиққан эдим, бугун маъдан сувга кирдим. Мана энди денгиз сайри. Тел Авивга боргунча Истанбул, Дамашқни зиёрат этурман...

– Инсон фарзанди, энг ками тўқсан йил яшамоғи керак, дейди Саъдий Шерозий деган шоиримиз ва бунинг ўттиз йили билим олиш; иккинчи бўлаги эса сайру–саёҳатга ва ниҳоят охирги қисми авлодларга мерос қолдиришга сафарбар этилмоғи лозим.

Яҳудий очилиб кулди ва давом этди.

– Шерозда ҳам бўлганман. Ажойиб шаҳар. Бизнинг Ави Шаул деган машҳур шоиримиз, бир шеърида саёҳат дунёни билиш, гўзаллик ва жозибаларни ҳис қилиш, маънавий бойиш манбаидир, деб ёзади. Дунё кезиш феълу–атворни шакллантириш,

рахмдил ва саховатли бўлиш, борлиққа ўзгача нигоҳ билан қарашга ўргатади.

У Шероз, саёҳат ҳақида сўз юритган бўлса-да аслида яхудий шоирини тарғиб қилмоқчи бўлганини фаҳмлаш қийин эмасди.

– Туркистонда ҳам бўлганман, – мавзуни бошқа томонга бурди у. – Самарқанд, Бухорода дўстларим бор. Эҳтимол Абрами Қаламни биларсиз? Куруқ мева, қоракўл савдоси билан шуғулланади. Самарқандда катта мулки бор, аммо... Ўтган йил уникида меҳмон бўлгандим. Ўша музофотдан мулк харид қилиш ниятим бор эди. Боиси, сизларнинг тупроқларинг олтинга тенг. Мен эса ердан фойдаланишни кифтини келтираман. Бунинг устига, энг арзон ишчи кучи. Аммо бу мумкин эмас экан. Россия қонунлари чет эл фуқароларига мулк сотишни тақиқлабди. Калтабинлар! Кейин ўзим ҳам истамадим.

Кейин у юнон донишмандларидан айримларини тилга олиб, уларнинг талай хатоларини гапириб кетди.

Ҳазратимиз хаёлга чўмган эдилар. У киши жадид мактаблари учун табиий география дарслигини ёзиш жараёнида талай мамлакатларнинг тупроқлари тош, шағал, шўрланган, ботқоқланган, сувсиз эканлигига гувоҳ бўлгандилар ва бунини тоғалари ҳам таъкидлаганди. Яратган эгам бу борада туркистонликларга чинакамига қарашганига ишонч ҳосил қилган эдилар. Аммо шунга қарамай, халқимизнинг қашшоқлиги у кишини изтиробга соларди. Янги суҳбатдошларининг бу халқни “энг арзон ишчи кучи” дегани дилларини ғаш қилди.

Қашшоқлик ва ночорликларнинг сабаби эса ҳеч шубҳасиз, билимсизликда, тамаддундан узоққа тушишда. Халқни саводли қилмай туриб эса ҳеч нимага эришиш мумкин эмас.

– Абрами Қалам деганимиз Россиядаги нотинчликдан жуда хавотирда экан, – давом этди у, – “большевиклар ҳокимиятга келса, бор–будимни тортиб олиши аниқ”, деди. “Бор будингни топширу, жонингни омон сақлаб қол”, деб маслаҳат бердим. Чунки тирикликдан-да буюк неъмат йўқ. Аммо Самарқанддаги оддий яҳудийларга жуда ачиндим. Уларни камситишади, тирикчиликлари эса ночор. Келажакда ўз давлатимиз бўлса, яҳудийларни она тупроғимизга кўчирсак деймиз... Қуддус атрофидаги аҳолидан пул йиғиб, янги шаҳарлар барпо этилмиз. У ерда биринчи яҳудий банки, гимназиялар бор. Ўзимизнинг она тилимизни ўрганияпмиз. Булар бари бошланиши...

У мухтор ва мустақил яҳудий мамлакатини кўз ўнгига келтириб, орзу–армонлар, катта умидлар, ҳаяжонлар билан тўлиб–тошиб гапирарди. Беҳбудий ҳам хаёлга чўмдилар. Бу яҳудий мухторият ва мустақиллик ҳақида катта умид, ҳаяжон билан гапирябди. Туркистонимиз ҳам мустақил бўлса, айна муддао бўлардику. Ҳокимият ўз қўлимизда бўлса, ҳамма ерда мактаблар очардик, ўзбек тилида газета журналлар чиқарардик, ўз қонунларимиз, байроғимиз бўларди...

– Сизлар учун эса бунга анча бор, – тақсирнинг фикрларини уққандай илиб кетди яҳудий.

– Нега?

– Халқларинг тайёр эмас! Бунинг учун ўз–ўзини бошқаришга қодир бўлган халқ керак. Оломонга ишониб, боши кесилган қаҳрамонларни ҳам, жабр кўрган аҳли улусни ҳам кўп кўрганман. Озодлик машъали, энгаввало, униқўтарган қаҳрамонларнинг қўлини куйдиради. Бу аҳволда озодлик эълон қилиш мумкин дир, аммо уни сақлаб қолиш қийин. Россия калтабин эмас, шундай бебаҳо хазинани осонлик ила қўлдан чиқариб юбормайди. Бунинг устига ҳарбий кучларинг ҳам йўқ. Ҳокимият эса, ҳамиша ҳарбий куч соҳиблари ихтиёрида бўлади. Ҳозир ҳокимиятга ишониш ярамайди. У фирромликка мойил. Милтиқли кишига мушт ўқталиш, довдирликдан бошқа нарса эмас! Ростини айтсам, мен ўзим худога ишонмайман, аммо дин керак деб ҳисоблайман. Акс ҳолда, халқ бошбалдоқсиз бўлиб кетади. Одамларни қўрқитиш, бошқаришда подшолар айнан диндан фойдаланадилар.

Кейин ётиб, ухлашди.

Нақ икки кеча-кундуздан кейин кема бўғиқ сигнал бериб, Басфордаги портда тин олди.

IV

Туркия!

Кадрдон ўлка. Туркистон фақат шу муаззам юртнинг йўлидан бориб, тамаддун ва истиқболга эришмоғи мумкин! Тилимиз бир, динимиз бир, тарихимиз бир...

Туркия – эзгу умидимиз, маёғимиз, таянчимиз! Аҳли Туркистон, зарур бўлганда фақат шу халқ елкасига бош қўймоғи мумкин!

Тақсиримиз бу қарорга анча илгари келгандилар. Ҳукумат газеталари, эҳтимол шунинг учун муфти жанобларини ва жами жадидларни “пантуркист”ликда айблагандир...

Ул зоти олий саёҳатни Булғорияга туташ Адирна шаҳридан бошлашга аҳд қилган эдилар. Боиси мазкур шаҳардаги жаҳонга машҳур Султон Салим жоме масжидини кўриш, иложи бўлса, пешин ёки шом намозини бу табаррук даргоҳда ўқишни орзу этгандилар. Шу билан бирга бу ердаги мактабларни кўриш, ибратли тажрибаларни ўрганиш ниятлари ҳам йўқ эмасди.

Илк таассуротлар дафтарга туша бошлайди.

“Андре Истанбулни бошқа тил ила айтганда, Туркия давлатининг дарвоза ва устунидир... Истанбул ила Андре ароси қитор (поезд) ила ўн соатлик йўл бўлуб, Австриё насоралари темир йўлнинг соҳиби... Бечора мусулмонлар беш юз йилдан бери Оврупода ўлтуруб, оврупо одати, либоси ва ямон ишларини одат қилиб, аммо илм, ҳунаридан керагича ҳисса ол-

мабдурлар. Бул ҳар ерда шундайдур. Бу кунгача бир чақирим темир йўли бино қилмоққа бутун мусулмонларнинг илм ва иқтидори йўқдур, аммо папирус, ичкулик ва бузуқлик тарафига бор кучимиз ила аъло ҳолда тирмашармиз”.

Шу билан бирга у киши яқинда ана шу шаҳар учун бўлиб ўтган булғор–турк уруши ҳақида ҳам кенг маълумот бериб ўтдилар. Анчайин давом этган урушлардан кейин булғорлар серблар билан ҳамкорликда шаҳарни забт этишган экан. Бу ердаги масжидларни калисоларга мослаштириб ҳам олишибди. Шунда подшо шаҳарни булғорларгамас, сербларга топширибди. Натижада Адирна учун булғорлар билан серблар орасида низо пайдо бўлиб, уруш бошланибди. Ҳар иккала томон ҳолдан тойгач, турк армияси ҳужум уюштириб, шаҳарни қайта қўлга олибди.

Аммо шаҳар ҳали ҳамон ярим вайрона ҳолатда экан. Беҳбудий ҳазратлари уни тиклаш ишлари давом этаётганлигини ёздилар. Кўчаларда фойтун ва аробалар билан бирга автомобиллар ҳам юраётганлигидан, бир неча замонавий мактабларда болаларга таълим берилаётганлиги у кишини мамнун этди. Ҳукуматнинг мактаб сиёсатидан қониқиш ҳис этдилар.

Султон Салим жоме масжидининг таърифига эса сўз ожиз. Бу жомеи шариф мусулмонлар учун энг қадрли эканлигига урғу бериб, яхлит мармар устунлари, қуббалари, қимматбаҳо тошлари ҳақида ба тафсил ёздилар.

– Шаҳар теграсиндаги мактаблардан бирини кўриш истагидаман, – дедилар маориф бўлимидагиларга.

Улар меҳмони олийқадрни Мерич дарёси соҳилидаги янги мактабга олиб боришмоқчи бўлишади. Йўл бошловчи – турк ўғлони мазкур мактаб бир башоратчи аёлнинг пулига қурилганини маълум қилгач, муаллимимизнинг қизиқишлари тағин ортди. Ўша башоратчи аёл ва мактабларга мадад қўлларини чўзаётган саховатпешалар ҳақида саволлар бердилар.

– Ҳукуматчи, маорифга пул ажратурми, – қизиқдилар муаллими калон.

Шериклари ҳукуматнинг саводсизликка барҳам бериш дастурлари ҳақида сўзлаб, ҳар бир қишлоқда замонавий мактаб бино этмоққа киришганини аён қилади.

Улар узун кўприқдан ўтиб, икки қаватли серҳашам иморат қаршисида тин олишди. Бу, тақсиримизнинг Жомбойда бино этган, ёки Шакурий, Ажзий мактабларидан чандон устивор ва ҳашамли эканлигига ишонч ҳосил қилдилар, надоматлар чекдилар. Аёл бошқа жойларда ҳам шунақа бинолар бунёд этганлигини айтишади.

Мудир меҳмонни сарафрозлик ила синфларга, кутубхонага, биология хоналарига олиб киради, болалар билан гаплаштириш имконини беради. Ва тақсиримиз, биз Туркиядан йигирма йиллар чамаси ортда эканлигимизга тағин бир бор тан бердилар. Нега Россия болаларимизнинг ёппасига билимли

бўлишига моне, деган савол у кишини қийнай бошлайди. Россиянинг бир неча замбараклари, Босфор соҳилида ўрнатилганлиги, бу ҳарбий харажатлар мактаб маорифга сарфланиши ўрнига, Туркияга муттасил таҳдид солиб турганлигини ўйлаб, афсус чекдилар. Шу билан бирга бой ва мулкдорларимиз мактабларга мадад қўлини чўзмаётганлиги ҳам таксирни ўйга солди.

– Ўша башоратчи заифа бирлан ҳам гаплашмоқ мумкин бўлурму, сўрайдилар у киши.

Йўл бошловчи рози бўлди, файтунчига қўшни қишлоққа ҳайдашни буюрди. Бу ерда эса башоратчи хонимдан дилхуш муждалар эшитиш илинжида навбат кутиб турган аёлу эркакнинг саноғига етиб бўлмасди. Чамалаб кўришса, навбат кечга яқин келиши мумкин экан.

Беҳбудий йўл бошловчи йигитга ташаккурлар айтиб, жавоб бердилар ва фурсат бефойда кетмасин, деган умидда, пиёда юриб, атрофларни кузатишга киришдилар. Дарёгача бўлган йўлакнинг икки томонидаги ҳовлилар четан девор билан ўралган бўлиб, мандарин, лимон дарахтлари шиғил ҳосил қилганди, қаердандир рояль овози эшитиларди.

– Қизим, мана бу дарахт на дейилур, – сўрадилар у киши бир қизалоқдан, ҳосилнинг кўплигидан шохи эгилган дарахтга имо қилиб.

– Ул – зайтун, – қисқа жавоб берди қизалоқ.

Токлар тиккасига ўсаётганидан ажабландилар. Бу ерларда қиш қаттол келмаслиги, ёз ҳам мўътадил бўлишини, шунинг учун токлар кўмилмаслигини айтишди.

“Яратганнинг меҳри тушган юрт,” дедилар тақсир, кафтларига олган бир ҳовуч тупроққа тикилиб.

Дарё соҳилларини сайр этгач, башоратчи заифа уйига қайтиб келдилар. Гумашта тақсирни огоҳлантирди.

– Анда сўроқ айламанг, бир дақиқадан сўнг чикмоқ лозим.

Бошдан оёқ қора либосга бурканган эркак у кишини икки қаватли қадимий бинога олиб кирди ва негадир юқорига эмас, ертўлага қараб бошқарди. Нимқоронғу йўлаклардан ўтиб, катта ва узун хонага киришди. Андак мавҳум ва авотирли эди буларнинг бари. Тўрда, хонтахта устида ҳайкалдай қотиб турган заифани зўрға илғаб, салом берадилар. Унинг ортида шамлар ёқилган бўлиб, аёлнинг сояси кўланкадай бўлиб туюлади. Хонада ҳамма нарса: нимқоронғулик ҳам, аёлнинг алик олмагани ҳам, кўланкалар, ҳатто девордаги фаришталарнинг осмонда учиб юрган ғаройиб расмлари ҳам сирлидай, мавҳум бир ҳилқатдай бўлиб туюлар ва буларнинг бари аёлни илоҳий бир маъбудага айлантиргандай эди. Унинг юзи яхши кўринмасди, аммо шунга қарамай, башоратчини турк аёлидан кўра кўпроқ насронийга, аниқроғи, жумбоқларга тўла қадимги юнон ҳайкалига ўхшатиш мумкин эди.

– Узоқдан келдингми? – дағалгина оҳангда савол берди аёл.

– Жуда узоқдан, хоним афандим...

– Аввал келган экансанку, тагин нега келдинг?

– Туркияни севаман, хоним афандим!

– Мулқдор одам экансан, мактабга ёрдаминг текканми?

– Сан башоратчи бўлсанг, ўзинг англаб бил, хоним афандим...

– Сенга айтадиган гапим шу: узоқ яшайсан, мабодо ўлдиришса ҳам тағин тирилиб, яшайверасан! Ҳатто қайта–қайта ўлдиришса ҳам...

– ...

– Энди чиқ! Бошқа гапим йўқ!

– Эй фаришта аёл! Юртим ҳақида, жафокаш Туркистон ҳақида, эзилган адои тамом бўлган мардумларим ҳақида сўйла! Нелар кутади, биз бахтиқароларни? Айт, онагинам!

– Ҳеч нимарса! Озодликдан бўлса, умид ҳам қилманглар! Худонинг ўзи раво кўрмагунча, унинг учун курашманглар ҳам.. Аёл боласини тўққиз ой тўққиз кун кўтариб юриши шарт.! Одамларга тез юрадиган соат керакмас, тўғри юрадиган соат керак!

– Наҳотки... Мантиқ қани?!

– Гўдакларни ўқитиш керак! Муаллимларнинг бошини силангиз! Бусиз ҳеч нимарсага эришиб бўлмас!

Гумашта вақт тутаганлигини тағин эслатди.

Тақсирдан, негадир пул ҳам олишмади.

У киши ўша куниёқ, Истамбулга жўнайдиган поездга билет сотиб олдилар. Эртаси Аё София зияратида кейин Аҳмадия жомесида шомни ўқиб, меҳмонхонада дам олдилар. Кечқурун Гулхона истироҳат боғига чиқдилар ва бу ерда кутилмаган воқеа содир бўлди. Боғда устоз Исмоилбек Гаспирали билан тасодифан учрашиб қолдилар.

– Ҳов, хўжа, – деб мурожаат қилди ногаҳонда, татарча либос кийган киши.

Устоз ўгирилиб, Исмоилбек Гарпарали билан таниш муҳаррирни кўриб қоладилар. Учовлон ҳам беҳад қувонишади. Ҳол-аҳвол сўрашгач, Гаспирали Шакурийнинг сиҳати ва мактабининг тақдири билан кизиқади. Аммо Беҳбудий Шакурий мактабига қилинган ҳужумлар ҳақида гапиришдан ўзларини тиядилар. Чунки шу хушчақчақ дамларга раҳна солиш ножоизлигидан ташқари, Исмоилбекнинг анчайин бетоблигини, енгил-енгил йўталаётганлиги бунга монелик қилади.

Бироздан кейин Исмоилбек ҳалиги муҳаррирга жавоб бериб, Беҳбудийни ўз меҳмонхонасига таклиф этади. У ерда дастурхон ёйилади.

– Хўш, Маҳмудхўжа, бақолим гапиринг. Самарқанддан гапиринг.

– Ўзингиз ёзмишсиз: *“Самарқанд қиблаи олам вал-адаб! Эски шаҳарларнинг эскиси, энг гўзал шаҳарларнинг гўзали, машҳур шаҳарларнинг машҳури, илм ўчоғи... Жаҳонгирнинг буюк пойтахти, улуғ шаҳарларнинг улуғи”...*

- Бақолим, обидалар ҳамон харобми?
- Инсонни йиғлатадиган даражада.
- Самарқандда ҳар на кўрдим, чўх гўзал, ҳар на кўрдим, чўх хароб. Масалан, Бибиҳоним масжиди ақлларга ҳайрат беражак бир бинойи латифдир. Бунинг ила баробар ажнабийларни йиғлатажак қадар бир харобатдир! Икки кун шаҳар айландим. Энг инжа, энг латиф маҳорат ила бино этилмиш эски замон иморатларини, мадрасаи жомеъ ва қабристонларни, чинни деворларга қулоч–қулоч рангба–ранг чиний нақш этилган кўфий оятларни сайр ва мутолаа ва Шоҳи зинда саройи ила Афросиёб ёдгорлигини томоша этганимдан сўнг шоҳ Темур қабрига келдим.
- Ёдимда: камина бирла Шакурий сизга ҳамроҳ эдик.
- Рус маданиятидан қочмангиз. Улар билан эҳтиромли муносабатда бўлингиз
- Одоб – бошингдаги илоҳий тож, уни кийиб истаган жойга боришинг мумкин, дейдилар Жомий ҳазратлари.
- Тарбия виждон иши, билим бермоқ эса бизнинг зиммада. Кейинчалик билим ва виждон иши бир–бирини тўлдириб борур.
- Дарҳақиқат, билим туфайли инсон дунёни қайта қуражак. Бу сафар яна “Китоби мунтахаби жуғрофияи умумий”ни нашр қилганингиз идора-мизга юборилган нусхасидан маълум бўлди. Гўзал тартиб ва гўзал турк тили ила ёзилмишдир
- Локинда нуқсонлардан холи эмас. Эмди адаби-

ёт хусусинда ҳам дарслик ёзмоғим зарур.

– Ҳожи, ул китобингизга шарқ халқларининг бир эртагини киритурсизми?

– Сўйлангиз...

– Бир бой савдогарнинг ягона ўғли вор эрди. Ул савдогар истайдурким, меросхўри ота касбини давом берса. Бу мақсадда карвон тайёрлаб, ўғлига берадур. “Ани Шомга элт ва сотиб кел”, тайинлайдур чандбора. Ўғул юкни омон олиб борадур ва пул қиладур. Шаҳр кезиб юрса, бир инсон, “Камина фалон пулга билим берурман, ёзмоқ ва ўқимоқни ўргатурман” деб овоз берур. Йигитча бор тангасини унга тутқазиб, қирқ куну қирқ кеча давомида ёзиш ўқишни ўрганадур ва юртига қайтадур, Бу хабарни эшитган ота дарғазаб бўладур, ўғилни ноқобилликка айблайдур ва йил ўтуб, дашномлар ила дағи юк тайёрлаб берадур. Мисрда бор юкни сотиб бозор кезса, бир одам: “Фалон мадрасада дунё билимларни ўргатурлар”, деб авоз берадур. Йигитча бор маблағни бериб, мадрасада бир неча йил таҳсил оладур. Ва уни битиргач, подшо хизматига кирур. Подшонинг ягона қизи уни кўриб севиб қолур, аммо йигит бу тантиқ қизни ёқтирмас. Лекин билингки, энг яхши подшонинг ҳам ишончли ва бераҳм жаллодлари бўлажак, шу боис ҳам подшолардан адолат кутмоқ ноўриндир. Кунлардан бирида подшо ҳалиги йигитга махфий мактуб тутқазиб, уни фалон вилоят ҳокимига элтиб беришни буюрадур. Йўлда йигит ҳалиги хатни очиб ўқиса. “Шу мактубни элтанган кишининг бошини зудлик бирла кесдур” деб би-

тилган экан. Йигит бу мунофиқликдан ғазабга ми-
ниб, ўрнига бошқа хат ёзадур. “Шу мактубни элтган
йигитга қизингни никоҳлаб бер ва давлатингни яр-
мини унга топшир.” Ҳоким хатни ўқиб, халққа кат-
та тўй берур, мулкининг ярмини янги куёвига хат
қилиб берур. Давомини биласиз: у йигит олган би-
лими боис бора–бора одил подшо ҳам бўладур.

– Ибратомуз эртак. Одил подшо бўлса, бу халқнинг
асрий орзуси. Аммо уларнинг одили бўлишига ишо-
ниш қийин. Шунинг учун ҳам халқ подшолар ҳақида
нуқул нохуш ривоятлар тўқийдурлар.

“Оллоҳнинг лутфи ила устод ҳазратларининг
танҳо 7 соат суҳбатларидан у қадар файз топиб,
мамнун қолдимки, айтган ила адо этолмайман. Он
айш гузашта ки, дигар бор нагардад”. (Ул ишрат
ўтди, бошқа қайтиб келмайди)” деб ёздилар кейин
ён дафтарларига.

* * *

Энди навбат Дамашқ, Байрут, Куддус, Порт–Саид
ва бошқаларга.

Булар худди Самарқанд, Бухородек дунёнинг
қадимий шаҳарлари, тамаддун бешиклари. Бу
шаҳарларда турфа тил ва диний эътиқодга мансуб
бўлган араб, юнон, яҳудий, турк, француз ака–ука-
дек бўлиб яшашади. Булар бари, инсон иноқлигини
қадрлайдиган устозни хурсанд қилади.

**“...бул Куръони Каримни бошқаларни дину виж-
донининг озод қўйганидан ва умарои исломиянинг**

ғайридинларни ҳимоя этганидандур,” деб ёздилар у киши.

Устоз баҳри уммонда сузар эканлар, йўл – йўлакай, шаҳар қишлоқлар манзараларидан баҳра оладилар ва Ўрта Ер денгизи жозибаларини шоирона тасвирлайдилар: “Бўғоз ичинда чодир(елкан)ли балиқчи қайиқлари хейле кўп бўлуб, денгиз кушларидек гашту гузор этмақдалар. Оқшом денгиз юзи ойдинлик ила кумуш қопланди. Ва поёнсиз кумуш мавжлари ичинда параходимиз сузулур. Маркаби баҳрия(кема) мизға яҳудий, турк, араб, туркистоний, насоро, хулласа, Байтул Муқаддаснинг ҳар диндан ҳожилари бордур”.

У киши пароходда ҳаж сафарига чиққан фарғоналик якчанд эркак, аёлларни учратиб беҳад қувонадилар, улар билан суҳбатлашадилар, айримларига, ҳатто дакки ҳам берадилар.

– Сафарга қайси маҳал чиққан эрдингиз, – савол берадилар ногаҳонда қорни оғриб қолган юртдошларидан бирига.

– Бир ой муқаддам.

– Нима тановул қилгандингиз?

– Мана бу гўштни.

– Уни қаердан олгандингиз?

– Уйда қайнатиб олганман...

– Бир ой аввала... Бу иссиқда гўшт айниб кетишини билмабмидингиз? Меъёрни бузибсиз.

Тақсиримиз шу жумладан паранжисининг ортида иккита узун пичаси (турмаклаган соч) бўлган аёлни ҳам огоҳлантирдилар.

– Бу думлар қайиқ паррагига илиниб кетса, ҳалокатга учрайсиз, қизим.

Буни қарангки, бундан юз йил муқаддам ҳам пулни ўз юртида аккердитив қилиб, уни истаган шаҳардан олиш мумкин экан. Аммо шунга қарамай, талай бўлажак ҳожилар пулларини белга боғлаб юрганликларидан куйиндилар.

Шунингдек, бу жойларда муқим яшайдиган айрим туркистонликларнинг ҳар қадамда қўлингга оч эчкидай боқишлари у кишининг дилига ўтиришмайди.

Аввал таъкидлаганимиздек, тақсиримиз қайбир шаҳарда бўлсалар, масжид, мадраса, мактаб, матбуот билан ҳам қизиқадилар. Бир шаҳардаги таҳририятга кириб, газета, журнал ташкил этилаётганлигига гувоҳ бўлдилар ва у ерда “Ойна” журналининг бир сонини кўриб қолдилар. Журналнинг шу ерларга ҳам етиб келганлиги унинг муҳаррири ва муассисини беҳад қувонтирди, албатта.

Дамашққача поездда боришга тўғри келган эди.

“Бир–икки кичик туннел ва тош куфруклар остидан ўтуб, икки тарафи боғчалик ерлардан кечармиз. Ҳамма ток, зайтун, анор, хурмо, анжир, патак анжир боғчаларидур. Экинжойларга ҳар уч газга бир тут ниҳоли ўтқарилубдур. Ҳар йили бир–икки дафъа тутларни шохи урулуб, ипак қурти ёки ҳайвонотга берилар экан. Боғлар темир йўлга у қадар яқинки, меваларини оташ ароба устидан узмоқ мумкиндур... Оташ ароба доимо баланд тоғларга эгри–бугри йўллардан чиқар. Бутун Жабали Лубнон (Тоғли Ли-

вия) қишлоқ ва қасабалари хуш ҳаводур. .. Миср тарафиндан бойлар келиб, ёзни мунда ўтқарарлар...”

Устоз Шом яъни Дамашқ шаҳрини меҳр билан тасвирлайди. Ўша пайтлардаёқ у жойларда тоғ тунеллари, электр билан чароғон бўлган кўчалар, водопроводлар, шинам дорихоналар мавжудлигининг ўзи ҳам, улар анчайин илгарилаб кетишганидан далолат беради.

Дамашқда ўша пайтлар катта қаҳвахоналар, театрлар борлиги; оқшом чоғлари кўчалар гавжум бўлиши, таомхоналарда қонни қиздирадиган ичимликлар сотилмаслиги у кишини янада қувонтирди. Дамашқдаги Ҳамидия бозори, Беҳбудий ҳазратларига нимаси биландир Самарқанднинг Сиёб бозорини эслатади. Бу ерда ёнғоқ, майиз, туршаклардан ташқари, илк бор кўриб, номини билмайдиган ҳўл ва қуруқ меваларга дуч келдилар. Сотувчи ва харидорларнинг ўзаро, бир неча забонда сертавозелик ила муносабатда бўлишлари дилларига илиқлик солди.

Жадидлар сарвари шаҳардаги мактаблар билан ҳам қизиқдилар, уларни бориб кўрдилар. Давлатга қарашли тайёрлов мактаби, ҳарбий мактаб, ўрта мактабларга таъриф бердилар, шунингдек, давлатга қарашли кутубхоналар, дорихоналар, театр борлигини; мебел, шиша, сигарет фабрикалари мавжудлигини, бу ерда бир нечта журнал чоп этилишини қоғозга туширдилар.

Дамашқда Беҳбудийни ҳаммадан ҳам кўпроқ хайратга солган ёдгорлик Уммавия жомеъ масжиди

бўлганлигини у кишининг ҳаяжонларидан ҳам билса бўлади.

“Инсон ўзини бир олам ҳунар, бир дунё санъат ичинда кўруб, аввалги мусулмонларнинг дин йўлинда этгон сайёи ва қилгон ихлосларининг ҳамда ҳунар ва нафис санъатда этган тараққийларининг ўйловиға ғарқ бўлуб кўз тинар ва ҳеч нимарса кўрмас даражаға келур. Ё раббий! Мусулмонлар ва у баъдавий араблар бу қадарми аҳли санъат бўлдилар? Бир сўз ила тамом этайин. Роқими ҳуруф ҳинд, эрон ва Испаниё жомеъларидан бошқа ислом оламининг барча жомеълари зиёратиға мушарраф бўлдум, аммо жомеъ Уммавиядек зийнатлик ва осори нафислик бир жомеъ кўрмадим”.

* * *

Сайёҳимиз Беҳбудий ҳазратлари Дамашқда бир неча кун туриб, Байрут шаҳрига йўл олдилар. У киши йўлда учраган шаҳар, қишлоқлар манзарасини кичик деталаригача, ўзига хос синчковлик, меҳр билан тасвирлардилар.

Бекатларда араб аёллари мева, қатик, сут сотишини кўриб, нарх–наво билан ҳам қизиқдилар. Бу ерларда яшайдиган арабларнинг дарзи деб аталадиган қабиласи одатларини қаламга оладилар. Уларнинг ўз яқинларидан хотин олмасликлари, талоқ қилган аёлларига қайтиб уйланмасликлари, мазҳабларини анчайин пинҳон тутишларини қоғозга туширдилар.

Байрут шаҳрида муаллимимизни маориф ва маданият ишлари даражаси қувонтирганини сезиш қийин эмас. Шаҳардаги дорулфунун дарслари араб тилида бўлса ҳамки, жумладан инглиз, француз,

немис тиллари ҳам ўқитилар экан. Дунёнинг аксар юртларидан талабалар келиб ўқишини, аммо Туркистон ёки Бухородан бирор киши йўқлигини надомат билан қоғозга туширадилар у киши.

“Қасди сафар” яъни саёҳат хотираларида Қуддус ёдгорликлари ўзгача бир меҳр ва ҳаяжон билан тасвирланди. Сайёҳимиз Қуддусга бориш учун Байрутдан Ёфа шаҳригача чипта харид қилиб, биринчи даража йўловчилари – киборлар жамиятининг арзандалари сафига қўшилдилар.

“Ёфа шаҳригача 20 соатлик йўл учун 13 сўмга биринчи даражадан жой олдим. Парахўдда мисрий, шомий, истамбулий кибор мусулмонларда бир хейле бор. Иттифоқо, уч кишилиқ бир ўйча (каюта) га бир ўзим кириб, аъло бир уйқуга толдим. Таом вақти ходим ўйғотди. Катта солунга чиқдик; катта стол, бирига парахўд маъмурлари, иккисига оврупалик хамула(йўловчи)лар, бирига кешти(кема)дағи мусулмонлар ва ҳар кимни уйи ва каравот рақами табақи олдиға ёзилгандур. Ходим нўмирамизни кўрсатди, ҳамхоналар саломлашиб ўлтурдик.

Хон(стол)имиз устида ҳар нав мускиротларда (спиртли ичимликлар) бордур. Таомлар бирин-кетин келдики, шундан иборатдур: макарон, кабоб пиёз, кабоб танўри, бир навъ шўрбо, кабоб, картошка, балиғсардника, пеннир(пишлоқ), янғоқ, мева, қаҳва, конфет, печени. Ҳар ким буғўзигача тўлдурди. Аммо шишадағи мускиротдан на ул бойбаччалар ва на ул оврупомижоз бўлган араб ва турклар бир катра бўлсун ичмади. Дедим: “На учун ичмайсиз-

лар?” Дедиларки: “Алҳамдуллилох, мусулмонмиз. Оллоҳ азим–шон ҳазратлари Куръони Каримда афандимиз воситалари илан наҳйи этибдурки, 1300 сана сўнгра оврупойилар бу ҳабис(қабиҳ)ларнинг зарарини билиб, ўзларини сақламоқдалар. ...бизнинг мактабларда мунинг зараридан баҳс этарларки, инсоннинг ичкиси келмайдур. Дедиларки, Туркистону Бухоро қандайдур?” Мажбуран тўғриси сўйладим... Дедилар: “Астағфирилло!”

Беҳбудий ҳазратлари ал–Ақсо масжидига кириб, икки рақъат намоз ўқуб, шу кунга етказгани учун оллоҳга шукурлар этдилар. У киши масжиднинг салобати ва ҳуснидан беҳад лаззат топдилар: “Эй ўтмиш муқаддас мусулмонлар! Эй бонийлар! Эй фотийлар! Оллоҳ сизларни ниҳоясиз раҳматларга фарқ этсунки, замонангизда бу қадар лохутий асарлар ва муқаддас букъалар бунёд этибсиз чин мусулмонлар, ҳақиқий инсонлар сизларсиз! Сизнинг изингиздан кетмоққа жаҳолатимиз монев бўлди.”

Илоҳо! Бу азиз ва фаол бандаларинг ҳурматига бизга басират эт. Эшитар қулоқ, англари ақл бер! Оҳ у эзгулар қандай эканлар? Биз на ҳолдамиз?

Эй, Оллоҳи азимуш–шон! доимий дуоларини такрорлайдилар у киши, бу магар сенинг ғазабингмидур? Афу эт, биз инсонларни ҳидоят эт! Ер юзинда сулҳ ва салоҳи умумий ато айла. Инсонларга инсоният бер! Золимларни қаҳр эт, мавҳ бўлсун зулм, яшасун адолат ва ҳаққоният. Омин...”

Ногаҳонда ҳазратимиз Қуддус атрофида тошкентлик аттор билан учрашиб қоладилар. Унинг ёй-

масида ҳожи ва сайёҳларга зарур бўлган ип, игна, қайчи, гармдори, исирикқача кўриш мумкин эди. Аттор Бехбудийга ўзбекчалаб салом берди.

– Ваалайкум ассалом, – алик олдилар тақсиримиз. Ўзимизнинг туркистонлика ўхшайдурсиз.

– Иншооллоҳ, шундоқ.

– Исмү шарифингиз?

– Абдулваҳоб...

– Асли фарғоналик кўринадурсиз.

– Тошканликман, тақсир.

– Бу масканларда...

– Худои таоло насибамизни шу томонларга сочган экан, териб юрибмиз, тақсир.

Устоз чарм халталаридан, ўз нашриётларида чоп этилган “Туркистон харитаси”ни чиқариб, унга узатдилар. “Мана бу Тошканд, кўрсатгич бармоқларини бир нуқтага қададилар. Бу харита каминадан сизга инъом, юртингизни эслатиб турғай”.

Аттор саводли киши экан, харитани кўлга олиб, ўша нуқтани эҳтиром ила ўпди. Сўнг “Ойина”нинг ҳам бир неча сони тақдим этилди. Аттор, ўғли борлигини, уни русча ва арабча мактабга бериш ниятида эканлигини айтди. Кейин дорилфунунда ўқитиб, Туркистонга ишга юбормоқчи ва у маҳкам ўрнашиб олгач, ўзи ҳам кўчиб кетиш орзусида эканлигини яширмади.

“Ватан ва аҳли диёрнинг қадри мусофиратга маълум бўлур, – дедилар устоз, – Ҳақиқатан ватан муқаддасдур. Қадрини билмоқ керак. Сотмасга ва ўлгунча айрилмасга керакдур. Эй қодир худо, мусо-

фир бандаларингни тингла, уларни муродга еткур.”

Ха, она тилинг жозибаларини ўзга осмон остида янада теранроқ идрок этишинг, дилинг ҳаприқиб кетиши аниқ!

Зеро, юртни фақат байрамлардагина севиш, том маънодаги ватанпарварлик эмас! Устоз таъкидлагандек, у: **“Сотмасга ва ўлгунча айрилмасга керакдур”**.

Дарҳақиқат, фақат ватандагина қувонч ва некбахтликлар, сенга икки қўлини чўзган гўдакдек талпиниши мумкин!

Шуниси қизиқки, кечга яқин Абдуваҳоб деганлари меҳмонхонага муфти жанобларини дараклаб келиб қолади.

– Тақсир, – илтижо қилади у, – аёлим бирла ўғлим илтижо қилдилар, кулбамиз меҳмони бўлинг.

Унинг илтимоси ерда қолдирилмади: Абдуваҳобнинг уйигача, автомобилда боришди. Хотини араб экан, нарироқ туриб, эҳтиром ила таъзим бажо келтирди. Хонтахта усти ноз–неъматларга сероб эди.

Гапдан гап чиқиб, Абдуваҳоб, “бу ерларга сочилган насибаси” ҳақида ҳам ҳикоя қилиб берди. Дадаси уни Байтуллоҳга олиб келганда ёшгина бола бўлган экан. Шу шаҳарга келганда, ногаҳонда дадаси бандаликни бажо келтирибди. Марҳумни кимлар олиб кетган, қаерга кўмишганини эслолмас экан. Кўчада дилхун бўлиб йиғлаётганда, ўша ердаги аттор уни овутибди, сўнг уйига олиб кетибди.

Абдуваҳоб Тошкентнинг Кўкча деган маҳалласида Воҳид деган муаллим тоғаси борлигини биларкан,

холос. Онаси эса эртароқ оламдан ўтган экан. У ҳозиргача, тоғаси уни дараклаб келишидан умидвор бўлиб яшаётганлигини гапирди.

– Туркистондан келганларни кўрсам, дилим шавку ширин армонга тўлиб кетади, – деди у. Бир куни Тошкентдан келган ҳожиларни учратдим, уйимга таклиф этдим. Улар тоғамни излаб, дарагини етказишга ваъда ҳам бергандилар, аммо қайта хабар бўлмади.

Хуллас, ўша араб аттор уни вояга етказиб, кейин ягона қизини унга тўй қилиб берибди. Атторнинг ўлимидан кейин, ҳамма молу мулк ва ҳатто касб ҳам унга мерос бўлиб қолибди. Бу шаҳарда мустаҳкам илдиз отган бўлишига қарамай, Тошкент меҳри уни тортаркан.

– Завжам билан ўғлим ҳам Тошкентга кўчиб кетишимизга моне эмас, – деди у андак ўксиб.

Устоз хайрлашиш олдидан, манзилларини ёзиб бериб, дедилар:

– Худо хоҳласа, сизнинг мададкорингиз ва дуогўйингиз бўламан!

Саҳар чоғи эса у киши ноҳуш тушдан уйғониб кетдилар. Мақсудхўжа имтиҳондан йиқилган эмиш ва марҳум аяжониси уни бағрига босиб, ширинзабонликлар ила овутаётган эмиш.

Уч ўғил ва бир қизни қавмлар ихтиёрига топшириб, ойлаб сафарда юрганликларидан надомат чекдилар.

Мақсудхўжанинг кўз ёшларини артаётган Маликабону билан ўтказган ширин дамлари ёдларига

тушди. Муштипар аёлнинг ўлими олдидан айтганларини эсладилар. “Болаларимни сизга, сизни эса худога топширдим. Уларни ўкситиб қўйманг”.

Тақсиримиз шу ердан ортга – ватанга қайтишга қарор қилдилар.

Биз ҳам, мантиқни мададга чорлаган ҳолда, шу ерга келганда, саёҳатимизга нуқта қўйишга мажбурмиз.

Бир рекламада: “Ҳаётнинг ёрқин тарафида бўлинг”, деган ният билдиришади. Биз бу жумлани андак таҳрир қилиб, “Ҳаётнинг ёрқин тарафи ҳамisha сиз билан бўлсин!” деб қоламиз.

Учинчи боб

ШАКУРИЙ ЁКИ БИРИНЧИ МУАЛЛИМ ҚИССАСИ

*Бошқа миллатларга қаралса кўри-
лурки, мунтазам мактаблари бор ва
аввал мактабда диний илм устида дунё-
вий илм ва фанлар ҳам ўқилур. Чун-
ки дунёда турмоқ учун дунёвий фан ва
илм лозимдур. Замона илми ва фани-
дан бебаҳра миллат бошқа миллат-
ларга паймол бўлур.*

Маҳмудхўжа Беҳбудий

Обимашҳад жарлигига туташ ўтлоқдан келаётган болакайнинг нигоҳидаги нотабиийлик ва хавотир муаллим Абдуқодир Шакурийнинг эътиборидан четда қолиши мумкин эмас эди.

– Қаёқдан келаябсан?– сўради одатига кўра юмшоқ ва меҳрибон оҳангда.

– У ердан, – жавоб берди болакай катта жийда дарахти томон имлаб.

– У ерга нега боргандинг?– саволда давом этди муаллим, қизиқувчанлик билан.

– Чақирдилар.

– Ким?

– У киши.

– Ким у киши?

Бола жавоб бермади. Муаллим жила қистаган эди, у йиғлаб юборди. Шакурий болага жавоб бериб, дарахт томон ўтди. Аммо бу ерда ҳеч ким йўқ эди. У айқашиб ётган шўра, ғумой ва мингдевоналар орасига синчиклаб назар ташлади, аммо бирор бегона из ёки шубҳали буюмга кўзи тушмади. Шундан кейин узок мушоҳадага борди ва бу иштибоҳли ҳолнинг илдизига етишга аҳд қилиб уйига жўнади.

Боланинг отасини Орифи орд дейишади, у Галаосиёда тегирмончилик қилади. Аниқроғи, отасидан қолган тегирмон тошини айлантириш билан овора эди.

– Муаллим, “тегирмон” деганини мазмунини биласизми, сўрагани у бир куни Шакурийдан ва жавобини кутмай тушунтиришга киришганди. “те – бер, дегани, яъни олиб келган ғаллангни топшир; гир – ол, яъни тортиб бўлдим деган маънода; мон – қўй, яъни каминанинг ҳақини қолдириб кет”. Тирикчилигимиз ана шу “мон”дан”.

– Оллоҳ имон берсин, – деди Абдуқодир муаллим одатига кўра.

Орифи орднинг яшаши тузук. “Бизнинг авлоддан ҳам ўқиган киши чиқсин, дейман”, зорланганини эслади муаллим, у ўғлини олиб келганда.

Эртаси болани кўздан қочирмади. Дарс пайти дафтарини кўриб, мактаб қўйди. Муаллим сўраган эди, Бедилдан шеър ҳам ўқиди. Аммо нигоҳлари аллақандай девонавордай эди.

Танаффус пайтида тагин уни кўздан қочирди. Хавотир аралаш жийда томон йўл олса, бола пақир ўша ердан чикиб келаябди. Ўсмирнинг нигоҳлари ола-

зарак, нохуш эди. Абдуқодир муаллим бу ҳолатда саволга тутиш ножоиз эканлигини ҳис этиб, унга жавоб берди. Тағин жийда остига борди. Аммо кечагидай ҳамма ёқ хотиржам эди.

Синфга қайтиб, боланинг батамом тинчланганига ишонч ҳосил қилгач, бир чеккага олиб ётиғи билан савол берди.

– Сани чақирган киши бобойми ёки ёшми?

– Бобой.

– Либослари қанақа?

– Катта саллалари бор, бугун шапка кийиб келдилар.

– Қизик, қизик, у киши сандан нималарни сўради?

Бола жавоб беришдан бош тортди. Шакурий уни ортиқча қистамади. Аммо устози Маҳмудхўжа хожи Беҳбудийнинг мактабнинг очилиши куни “Дастор саллалилардан ҳамда шапка кийганлардан бохабар бўлинг”, деган огоҳлантириши ёдига тушди. Бу ҳол, жадид мактаби душманларининг ҳийла–найранги, деган хулосага келди ўзича.

Бу гал у болани пойлаб, пинҳона орқасидан борди. У тиз чўкиб ўтирганича, мантиқсиз гапирар, гоҳида зорланарди. “Йўқ, йўқ, деди у бир маҳал оқ от олиб бермасангиз бўлмайди, бошқаси керак эмас...” Унинг қаршисида эса тирик жондан дарак ҳам йўқ эди. Андак мулоҳаза ва хавотир ила муаллим енгил йўталди. Бола сесканиб тушди ва йиғлаб юборди. Шакурий уни бағрига босди. Шўрликнинг савдойи бўлиб қолганига шубҳа йўқ эди.

У пайтларда (гап 1903 йил ҳақида кетаябди) Самарқандда русларнинг шифохонаси бор эди.

Мазкур шифохона, дастлаб фақат русларга хизмат қилган бўлса–да, кейинги пайтларда мусулмонларни ҳам қайтаришмаётганди. Аммо одамлар улардан кўра Қорабой оқсоқол маҳалласидаги Атоуллохон табибни афзал билишарди. Бу номдор табиб билан муаллим таниш эди, эътиқод қўйганди.

Болохонали уйнинг пастида навбат кутаётганлар анчагина экан. Одамларни аллақандай салобат босгандай, пичирлаб гапиришар, айримлари зўр бериб болаларини овутишга ҳаракат қиларди. Юқори қаватда беморларни кўздан кечираётган табиб чорлагандан кейингина интизом билан зинага оёқ қўйишарди.

Уларнинг ҳам навбат кутишдан ўзга чоралари йўқ эди. Тушгача ўтиришга тўғри келди. Бу орада муаллим болани зериктирмаслик, чўчитмаслик учун шакаргуфторликлар қилиб турди. Аммо тушга яқин болакайнинг кўзида ўша саросималик, қўрқув бошланганини сезиб қолди.

– Ана у киши келди, – деди бола бир маҳал эшик томон имлаб.

У ерда эса ҳеч ким йўқ эди. Муаллим болани бағрига олди.

– У ерда ҳеч ким йўқ, – овутишга киришди, – сан қўрқма, у одамга қарама, мана ёнингда борман.

Атоуллохон табиб боладан андиша қилиб, Шакурий муаллим билан арабча гаплашди, аниқроғи беморлик аломатларини батафсил сўради. Кейин болага ўғирилди.

– Қани чароғим, менинг қўлимга қарачи, – деди.

Ўнг қўлини жилла юқори кўтариб, соат капки-

ридай аста–секин қимирлата бошлади ва ўзи боланинг нигоҳларига синчков тикилиб турди. Бугун қайси кун эканлигини сўради. У қийналиб бўлса ҳам жавоб қайтарди.

– Сенга ҳалиги саллали одам оқ от бераман, дедими?

Бола бош силкиб маъқуллади.

– Муаллим, буларнинг авлодидан ақлдан озган киши бўлганми, билмайсизми?– сўради сўнг муаллимдан.

– Бобоси вос–вос бўлиб, ўзини дарёга ташлаганини эшитган эдим, – деди Шакурий бир оз фикрлаб олгач.

– Уч хил гиёҳ бераман, уларни дамлаб, ҳар куни ичириш керак, болани бир зум бўлса ҳам кўздан қочирманглар. Лекин бу дарднинг тузалиб кетиши даргумон...

Муаллим минг бир андиша ва надоматлар ила болани кўлидан етаклаб Орифи орднинг тегирмонига равона бўлди ва унга бор гапни жила юмшоқ оҳангда гапириб берди. Тегирмончи жуда хафа бўлди.

Орадан икки кун ўтгач, жума намозида юзлаб мусулмонлар жам бўлган масжиди жомъеда имом–хатиб фатво эълон қилди.

– Мусулмонлар! Фарзанди мукаррамларингни кофирлар мактабига берманглар! У ерда шайтон маскан қурган. Бо ин сабаб, бу мактабга ўқутанлар мукаррар ақлдан озурлар.

Имом–хатиб, магарам бунга ҳаққи бўлмаса ҳамки, Шакурийни диндан тонган кофир деб эълон қилди.

Масжидда айтилган гап мусулмон учун, кўп ҳолларда ҳукми вожибдур. Эртадан бошлаб, ўқувчилар сони нақ ярмига камайди. Энг ёмони, Шакурий муаллимни ўлдириш хавфи кучайди. Шунда унинг кўз ўнгида муфти Беҳбудий ҳазратлари пайдо бўлди. Фақат бу бузург инсонгина бечора муаллимига қалқон бўлиши, мадад кўрсатиши мумкин эди.

Эҳ, янги мактабни очиш осон кечмаганди. Отасидан қолган ернинг ярмини, фойтунга қўшиладиган ягона отларини сотишга, ҳовлидаги хоналарни мослаштириш, ибтидоий ва жўн бўлса ҳамки, парта, доска, курраи мужассама(глобус), дафтар сотиб олишга тўғри келганди. Дарслар туркий ва форсийда бўлганлиги боис, икки тилда қўлланмалар зарур эди.

Шакурийнинг кўз ўнгида мактабнинг очилиш маросими намоён бўлди. Энг аввало, фойтунда Маҳмудхўжа хожи Беҳбудий, Сиддиқий Ажзийлар кириб келишганди. Аҳли кабир жадидлар деб эътироф этадиган бу солиҳ инсонлар Шакурийга жуда қадрдон эдилар. Ўшанда қадам ранжида қилганлар орасида унинг онаси – Биби Робиядан таълим олган Вадуд Маҳмуд, Исматулло Раҳматулло, Кенжа Ҳомидий сингари музаффар зиёлилар ҳам бор эдилар. У киши бағоят зукко ва ҳушёр аёл эди. Оёқ шарпасиданоқ ким келаётганлигини англаб оларди.

Ҳовли байрамона тус олганди ўшанда. Атрофда фойтунлар, аравалар, отлар; ўрталиқда эса болакайларни етаклаб олган замон зиёлилари, савдогарлар, батраklar, чоракорлар... Мезбонлар ўзгача либос ва тавозеда эдилар. Бошқалардан фарқли ўлароқ, ихчам салла ўраган, чўққисоқол, кўп ҳолларда

ёқаси тугмали кўйлак кийган Шакурий муаллим меҳмонларга пешвоз чиқди, уларни бирма-бир бағрига босиб кўришди.

– Келмоғингиздан беҳад умидвор эдим, – деди муаллим Беҳбудийга, – рақиблар эмди андак андишага борурлар. Оллоҳ имон берсин!

Ҳа, бу вақтга келиб устод Беҳбудийнинг мавқеи жамоа ва ҳукумат олдида нуфузли эди ва у киши билан ҳисоблашишарди.

Улар янги мактабдан алламаҳалда қайтишди. Вадуд Маҳмуд ҳамон Биби Робия ҳақида гапирарди.

– Ҳовлилари ҳамон саранжом-саришта бўларди, бу ерда овоз чиқармай гапириш одат тусига кирганди, бирорта барг ёки хас тушса, уни олишга кўникиб қолгандик. Биз шовқун-сурон билан келсак ҳамки, остона ҳатлашимиз билан жимиб қолардик, ҳатто ҳазил-мутоиба ҳам қилмасдик. Бир кун ўтил болалар келарди, бир кун қизлар...

– Мулло Абдуқодирга осон бўлмас, – деди Саидризо муаллим, – фикри ожизимча, мутаассиблар хуруж бошлайдурлар ва анга тухматлар ёғдирмоқлик эҳтимолидан ташвиш тортурман.

– Ҳар қандоқ жадид рафторга тўсиқлар бисёр бўлур, – дедилар Беҳбудий, – Ибн Сино, Мирзо Улуғбекларга ҳам осон кечмаган. Лекин алар тафаккур инжуларини журъат ила баён этдилар. Инсониятни олға тортадурғонлар, жадид сўз айтадурғонлардур. Вазмин вазифалар, улуғ мақсадлардан чўчимок ноўрин. Амриқолик бир олим, номи хотирамдан чиқиб турубдур “Оврupo қўлидаги бугунги машъала мусулмонлар ёқиб кетган шамлар

ва чароқларнинг ёғдусидан майдонга келган”, деб эди. Мусулмонлардан чиққан олим–у фозилларнинг ҳисоби йўқ. Шу боис ҳам ислом ғояси ярим дунёни якқалам қилди. Фақат дин бирла хурофотни фарқламоқ ва буни мактабларга уқдирмоқ лозим.

– Ибн Синонинг якчанд ашъорларини туркийга таржима қилмоққа киришдим, – деди Ализода, аларни дарсларда ўқимоқ хўп иш бўлур эди ва магарам хоҳиш этсаларинг “Яхшиликнома”дан парча ўқийдурман.

– Марҳамат қилинг, марҳамат...

“Деди:

– Ҳеч ким билмайдурғон, кўрмайдурғон, локинда интиладурғон манзил недур?

Деди:

– Оқибат.

Деди:

– Баҳраманд бўладурғон кишини охир-оқибат қурбон қиладурғон ширинлик надур?

Деди:

– Ҳасад.

Деди:

– Хароб бўлмайдурғон бино надур?

Деди:

– Адолат.

– Деди:

– Қандай либос бир умр эскирмас?

Деди:

Яхши ном.

Деди:

– Қайси душман бари дўстлардан яқинроқдур?

Деди:

Нафс.

Деди:

– Жами пастликлардан паст бўлғон баландлик на-
дур?

Деди:

– Кибр.

Деди:

– Жами шодликларнинг боиси недан?

Деди:

– Бузруклар сўзидан.”

– Офарин, офарин, – олқишлашди Саидризо Али-
зодани. Гап айланиб, тагин янги мактабларга келиб
қадалди.

– Хўш, янги жадид мактабига ҳукумат қандоқ му-
носабат қилур деб фикр билдирурсизлар? – суҳбатга
аралашди Ҳожи Муъин.

– Ҳукумат рус–тузем мактаби тарафдори. Локин-
да Шакурий мактабда туркий бирла форсийдан бу-
рун русийни ҳам ўргатурлар ва шул боис ҳукумат
зид бормас. Эски мактаблардан кўра жадид мактаб-
лари уларнинг сиёсатиға яқин турур.

– Масаланинг дағи бир томони бор, – деди Али-
зода, рус ҳукумати халқни саводсиз ва жаҳолатда
тутиб турмоқдан манфаатдордур. Мусулмонлар би-
лимли бўлсалар, ҳақ–ҳуқуқ талаб қилмоқларидан
хавотир тортур.

Хуллас, бошга тушган ташвишдан, яъни мас-
жидда чиқарилган нохуш ҳукмдан устозни боха-
бар қилиш, мадад сўраш умидида муаллим эрталаб
Беҳбудийнинг Ёмини маҳалласидаги ҳовлисига бо-

ришга шайланаётган пайт, обдон безатилган, оқ от қўшилган икки кишиликтаниш файтун келиб, унинг қаршисида тўхтади. Ундан Муҳаммадрайимбой тушди. Самарқандликлар Московчи бой деб аташадиган бу ориф, равшанфикр инсонга пешвоз чиқишди.

Муҳаммадраҳимбой ўғлини Шакурий мактабига олиб келган эди. Боланинг иқтидорини фаҳмлаган муаллим унга алоҳида эътибор берарди.

– Бор гапни эшитдим, – деди бой салом–аликдан кейин, – кўнгилга олманг. Болохонам бўш турибди, мактабни ўша ёққа кўчиринг. Алардан андиша этадурғон жойим йўқ! Анжомларга ароба юборурман.

Шакурий муаллим бу ҳидояткорликдан енгил тортиди.

Қўшҳовуз маҳалласидаги икки қаватли бино Оврупоча усулда қурилган бўлиб, Регистон майдонининг шундоққина орқасида эди. Мактаб очилиши билан узоқ–яқиндаги равшанфикр мусулмонлар фарзандларини етаклаб кела бошладилар. Муаллимлар ҳам пайдо бўлдилар: рус тилидан Саидризо Ализода дарс ўтадиган бўлди. Андак хавотирли бўлса ҳамки, умидбахш, завқли кунлар бошланди.

Аммо таассуфки, кўп ўтмай, бечора муаллимни, аниқроғи Туркистоннинг илк жаҳид мактабини Обимашҳадда таъқибга олган, сўхтаси совуқ жаҳолат бу ерга ҳам етиб келди.

Орадан икки–уч ой ўтмай, эрталаб, аҳли мусулмонни ваҳимага солиб, ҳовлида, аниқроғи, ҳожатхонада портлаш юз берди. Ногаҳоний зарбдан

бино титраб кетди, ҳожатхонанинг девор–у томлари ҳар томонга учиб кетди ва унинг ўрнида каттагина, бадбўй ўра пайдо бўлди. Даштлик Тоғай деган бола-ни ҳисобга олмаганда, ҳеч ким зарофат кўрмаганди. Бола бечора харобага айланган ҳожатхонадан бир неча қадам берида чалқанча ҳолда беҳуш бўлиб ётарди. Абдуқодир муаллим югуриб бориб, уни кўтариб олди. Энг аввало, шошилиш кўздан кечириб, бирор еридан қон оқмаётганлиги, ярадор бўлмаганини кўриб, андак хотиржам бўлди, сўнг даст кўтариб, ётоғига олиб кирди. Кимдир унинг юзига сув сачратган эди, Тоғай енгилгина сесканди.

Муаллимнинг ёдида: янги жойга кўчиб келишларининг дастлабки ҳафталари эди. Бир куни мактабхон болалар чувиллашиб, даштдан “тилбилмас” бола келиб, синфда ўтирганини, ҳеч ким билан гаплашмаётганлигини, бири қўйиб, бири гапиришга шошилишарди. Шакурий муаллим синфга кириб, ҳаммадан орқада ҳуркибгина ўтирган, юпун кийинган болакайни дарҳол илғади.

– Сани исму шарифинг надур?– савол берди хушфеъл оҳангда.

Бола муаллимнинг эминлигини ҳис қилиб, жавоб берди:

- Тоғай.
- Сан қайдансан?
- Жомдин келдим.

Жом деганлари шаҳардан эллик чақирим наридаги тоғ бағридаги қишлоқ бўлиб, боланинг шундай узоқ жойдан мактабни топиб келганлиги муаллимни баттар қизиқтирди.

– Ялғуз ўзунг қандоқ келдинг?

– Самонфурўшлар ила.

Шакурий муаллим атроф қишлоқлардан туя ва эшакларда ўтин, хашак, сомон келтириб сотишларини биларди. Унинг қизиқиши эса тағин ошди.

– Нима учун келдинг? – саволда давом этди ўша табассум ила.

– Ўқимоқ учун.

– Боракалло, қароғим, – қувончини яширолмади муаллим бу жавобдан.

– Атоинг бирла волиданг хабардорларму?

Бола ийманиб, жавоб бермади. Муаллим уни ортиқча зўрламади. Ноўнғай жимликни Тоғайнинг ўзи бузди.

– Ман Хожа Аҳмад Яссавий ашъорларини ёд билурман.

– Тузук, тузук, қани қироат қил–чи.

Бола ҳеч иккиланмай шеър айтишга киришди:

Етти ёшда Арслон бобом бердим салом,

Ҳақ Мустафо омонатин қилди инъом.

Ўшал вақтда минг бир зикрин қилдим тамом,

Нафсим ўлуб ломаконга ошдим мано.

Хурмо бериб, бошим силаб, назар қилди,

Бир фурсатда уқбо сари сафар қилди,

Алвидо, деб бу оламдан гузар қилди,

Мактаб бориб, қайнаб, тўлиб тошдим мано.

Шакурий муаллим боланинг бурролиги, заковатидан беҳад қувонди.

– Мир Алишер Навоийдан ҳам ашъор биладурман, – деди Тоғай, тағин шеър ўқишга шайланиб.

– Бедил, Саъдий, Ҳофиздан–чи, – сўради муаллим ҳавас билан.

– Билурман, аммо форсийга фаҳмим етмайдур, – деди айбдордай бошини хам қилиб.

– Безарар, қароғим, безарар, ўрганиб кетурсан.

Шакурий муаллим уни аввал ювинтириб, кийинтириш, қолган саволларни эса кейинга қолдиришга қарор қилди.

– Эмди маним ортимдан юр, – деди жилла буйруқ оҳангида.

Боланинг ранги ўзгарди, хавотири ошди.

– Мани ҳайдаманг, савод олгани келдим, – деди илтижо оҳангида.

– Бўталоғим, сени пеш қилмаймиз, либос кийдирурмиз, таом едурумиз, баъд аз он ўқийдурсан, – деди тагин шафиқ оҳангда.

Бола ишонди ва унинг ортидан эргашди.

Тоғайнинг онаси вафот этганлиги, отаси чўпон эканлиги ва марҳум бувиси саводли бўлиб, унга ҳарф ўргатганини, Самарқанд ёки Бухорога бориб билим олишини бот–бот насихат қилганлигини муаллим кейинроқ билиб олганди.

Лекин болани бутун барҳақ ва қодир Оллоҳнинг ўзи сақлаб қолганига имон келтирди. Чунки портлаш, Тоғай ўша машъум жойга етиб бормасидан содир бўлганди. Агар...

Тоғай ҳушига келди, аммо у ҳамон хўрлиги келиб, ич–ичдан йиғлар ва бошида турган муаллимнинг меҳрибон нигоҳлари, шакаргуфтор овутишларидан ўпкаси баттароқ тўлиб келарди.

– Майли, қароғим, эмди йиғлама, дилимни эзиб юборма, – деди Шакурий болани бағрига босиб ва гапни бошқа ўзанга буриш ҳаракатида бўлди. Сан

Мир Алишер ашъорларидан қироат қилурга ваъда бериб эдинг. Қани, ўқи–чи... Ўқи, бўталоғим...

Инсон қалби ғаладон эмас, у ҳамма нарсани ҳам сиғдиравермайди. Зада бўлган икки ҳамдard дилшикастанинг шу ондаги ҳолатини тушунмоқ қийин эмасди.

Кўкси ҳамон бир маромда енгилгина сесканиб тушаётган Тоғай муаллимнинг илтимосини ерда қолдиргиси келмади. Диққатини бир жойга жамлаб, ҳазратдан шеър ўқишга киришди.

**Сўздурки нишон берур ўлукка жондин,
Сўздурки берур жонга хабар жонондин,
Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,
Билким, гуҳари шарифроқ йўқ ондин...**

Шакурий Тоғайни бағрига маҳкамроқ босди. Сўнг эса шакаргуфторликлар ила ётқизиб, устига кўрпа тортди. Ихтиёр унда бўлса, бор меҳрига куюшни ҳам қўшиб узатгудек эди унга!

Бола ҳадемай ухлаб қолди.

Абдуқодир муаллим оғир хаёлга чўмди. Аввало, бугунги нохушлик сабабларини чамалади ўзича. Аммо ҳарчанд қилмасин, бир тўхтамга келолмади. Кейин хаёллари тагин Тоғайга кўчди. Келажакда Туркистон деган ярадор ўлканинг жароҳатларини тузатиш учун ана шундай зеҳни тез болалар кўп бўлиши зарурлигини, уларни энди йўлдан қайтариб бўлмаслигини хаёлдан кечириб, бу фикридан ўзи ҳам мамнун бўлди. Улар туфайли Туркистон тўкин ва мустақил бир юртга айланишига имон келтирди!

Одамлар тўп–тўп бўлиб, содир бўлган ногаҳоний воқеани муҳокама этишар, миш–миш, ғийбатлар

тафти пасаймас, турли тахминларни ўртага ташлашарди. Аммо бу – қайси олчоқнинг иши ва ана шу бузғунчиликдан муддао нелигини ҳеч ким айтиб беролмасди. Ўша замонларда эса, ҳукуматнинг ҳарбийларидан ташқари ҳеч кимда портловчи модда бўлмаган. Самарқандда илгари ана шундай нохушлик содир бўлганини ҳам эслашолмасди.

Тафтиш ишлари эса кун сайин нохуш тус ола бошлади. Маҳкамадан бир неча қирриқ ва баттарин миршаблар келиб, бу кўнгилсиз ҳолнинг сабабларини эзмалик ва бадбинлик билан ўрганишга киришдилар. Бор айб Муҳаммадраҳимбойнинг елкасига ағдариладиган бўлди. Унинг уйлари, ертўлалари бирма–бир тинтув қилиниб, бомбани қаердан олганлиги, нима мақсадда харид қилганлиги билан қизиқишди. Кейин уни маҳкамага чақиришди. Бойнинг ҳовлисидаги портлашни ҳукуматга қарши ҳаракат, деб баҳолашди. Шериклари кимлиги билан қизиқишди.

“Бу номаъқулчиликни ё ўзингиз қилган ёки жадид муаллимлардан бировининг иши, – деди татарча лаҳжада гапирадиган миршаблар сардори, – сиз мусулмонларни русларга, уларнинг буюк рус императорига қарши қўймоқчисиз”.

Шумшук қиёфали бу зикна қасамхўрларнинг дилни узлуксиз ғаш этувчи таҳликали хуружларидан кейин Шакурый бошқа жойдан ижара излашга мажбур бўлди. Бу бешафқат ҳақиқатлар унинг руҳини заррача ҳам туширолмаганди. Аммо қайси маҳалладан хона топишмасин, кўп ўтмай, бир ишкали чиқаверди. Бу саргардонликларни ўз кўзи би-

лан кўрган Вадуд Маҳмуд кейинроқ шундай деб ёзганди:

“Миллат – ғофил, муллалар – мутаассиб, пулдорлар – молу–мулк бандаси, амалдорлар – мансабпараст, ҳукумат ва мустамлака мамлакат залолат оғушида бўлган шароитда миллатни ким ҳам ўйлар эди”.

Минг қатла шукурки, Маҳмудхўжа Беҳбудий бор эканлар: ул зоти мукаррам усули жаид мактабини ўз ҳовлиларига кўчириб кетдилар

Муфти ҳазратлари турадиган шоҳсупа эса анча баланд эди.

Туркистоннинг аввалги ва ҳозирги ҳукумат раҳбарлари, ҳаттоки, генерал–губернаторлари ҳам бу зоти олийни зудлик билан қабул қилишлари, у киши билан бақамти гаплашишлари ва салобатидан андак чўчиб туришларини уламо ҳам, раият ҳам яхши биларди.

Шу боис, дастор саллалилар ҳам, шапка кийганлар ҳам тақсир билан ҳисоблашиб муомала қилар эдилар.

Тўртинчи боб

МУФТИ ҲАЗРАТЛАРИ

– Агар сендан бирор масала сўралса,
нима билан ҳукм қилурсан?

– Аллоҳнинг китоби ила.

– Агар жавобни Аллоҳнинг китоби-
дан топмасангчи?

– Унда Аллоҳ Русулининг суннати
ила ҳукм қилурман.

– Агар Аллоҳ Расулининг суннати-
дан ҳам топмасангчи?

– Унда бор билишим, тажрибамни
ишга солурман.

“Усули фикҳ”дан

* * *

**Бизга бошқа масъулият – инсонлар-
ни золимлар зулмидан қутқариш масъ-
улияти юкланган.**

Хожа Аҳрори Валий

Нукул беўхшов Қўқон аравалар, сокин туя кар-
вонлари ва ўйчан мусофирлар қатновига кўникиб
қолган хангоматалаб болакайлар учун арабий отга
қўшилган, ўзгача дид билан бўяб, безатилган фай-
тунни томоша қилиш мароқли эди, албатта. Икки
кишига мўлжалланган рессорли “ўрис арава”ни
бошқариб бораётган йигирма беш–ўттиз ёшлар ча-

масидаги адлқад амакининг хушқилиқ рафтори ҳам ўзгача: соқол–мўйлови қисқа қилиб қиртишланган, камзули тугмали, белида кумуш тўқали қайиш, салласи оҳорли, ихчам. Юзлари қуёшда тоблангандай тоза, тароватли, нигоҳлари тиниқ, тийран.

Бу зоти олий, алломайи замон, ҳаққониятни юзага чиқарадиган муфти Маҳмудхўжа ибн Беҳбудийдирлар!

Ҳазрат Кобут бўлиси (волости) нинг маркази (ҳозирги эски Жомбой ҳудуди)га муфтилик вазифасини адо этмоқлик ниятида йўлга чиққанлар. Ҳафтанинг чаҳоршанба ва шанба кунлари жоме масжидидаги (қози фуқаролар ишини уйида кўрарди, муфти ҳазратларининг сазъ–ҳаракатлари билан шу ерга кўчирилди) қозихонада, шунингдек, янги очилган мактабда, шолизорда интиқ, интизор бўлиб кутишади у кишини. Ҳафтанинг шу икки куни давомида зарур фатволарни чиқариш, қозиёт ҳужжатларини кўздан кечириш, раиятнинг арз–додини тинглашдан ташқари, эндигина эшик очган янги усулдаги мактабни оёққа қўйиш, боғ ва шолизордан хабар олиш, ишбошилар билан гаплашиш...

Ҳафтанинг қолган кунлари Самарқанд шаҳрида ва бошқа волостларда ҳам айнан шундай юмуш–у ташвишлар кутади у кишини.

Ташвиш сени ташвишга солмагунча, сен ташвишни ташвишга солма, деган беғамларга хос нақл бор. Аммо бунинг акси ўлароқ, шундай кишилар ҳам борки, улар ташвишсиз каллани рўйи–рост ошқовоққа тенглаштиришади. Ёш муфти шулар жумласидан, унинг хаёлларини банд қилган таш-

вишларнинг саноғига етиш қийин. Ва бу ташвиш, мақсадлар одатдаги жўн режалар бўлмай, бағоят улуғвор ва жилла қалтис ҳамдир.

Улуғ вазифалар, жасурана ислохотлардан чўчимайдиган, баръакс уларга интиладиган инсонларга Яратгандан шарафлар ёғилган бўлсин!

Улуғларни шунинг учун ҳам кафтда кўтариш керакки, кўп ҳолларда улар жисм–жонларини гаровга қўйиб, йўл бошловчилик қилишади. Синаш-та бўлмаган бу йўлларнинг ҳар қадамида жаҳолат чоҳлари қазилган бўлиши ҳеч гап эмас!

Келинг, бу гал асосан, муфтиликнинг қалтис сўқмоқлари, ташвишлари, кечинмалари ҳақида сўз юритайлик. Ҳозир у кишининг ўзлари йўлда бўлса ҳамки, хаёлларидаги алғов–далғов фикрлар, кечинмалар, турли томонларга тортарди. Ўтган гал худди мана шу ерда – кўприкдан ўтишлари билан бошига катта рўмол ўраб олган, ёшгина бир жувон югуриб чиқиб, отнинг олдида ўтириб олганича, дил тўла дард билан йиғлай бошлаганди. От тўхтади. Муфти файтундан тушиши билан ҳалиги жувон югуриб келиб, унинг оёғига бош қўйди.

– Ҳазратим, шафқат қилинг, раҳм қилинг! Болаларингизнинг ҳузурини кўринг!– дея илтижо қила бошлади.

Нарироқда ҳам паранжили бир аёл турар, алланима деб зорланарди. Беҳбудий ҳазратлари аёлни тинчлантириб, арзу–додига кулоқ тутдилар. Аён бўлишича, қози унинг эрини иккала қўлини ҳам кесиш ҳақида ҳукм чиқарган экан. Адолат сўраб, муфтининг йўлига чиққан экан, шўрлик жувон. Нарироқ

тургани эса аввал даъвогар бўлган, энди эса даъвосидан кечган экан.

Энди андак сабр–тоқат билан жиноят тафсилогига қулоқ тутинг.

Булунғурга туташ Қирқ қишлоғида бир майда заминдор рўзгузаронлик қиларкан. Унинг ихтиёрида ўн танобча ер, бир жуфт ҳўкиз, отасидан қолган бия, уч–тўрт хизматкор бўлган экан.

Кунлардан бирида бия оппоқ, ҳа лоақал бирорта ҳам доғи бўлмаган тойчоқ туғибди.

Тойчоқ некқадам келибди – ўша ҳафта бека ўғил кўрибди. Аёл бундан олдин тўрт фарзанд кўрган, аммо пешанага сиғмаган эканми, берган Аллоҳнинг ўзи уни қайтариб олган экан. Той ва фарзанд бағоят ардоқли бўлиб вояга ета бошлабдилар. Ягона фарзандлари келажакда ана шу оқ дулдул билан олам кезишини, пойга–ю кўпкариларда донг таратишини орзу қилишар, бу лаззатли умид, туйғулар билан сарафроз–у, сарбаланд эканлар, бояқишлар.

Йил ўтар–ўтмас бола йўлга кирибди, кейинроқ отни ҳам салт минишга ўргатишибди. Буларнинг бари оилага битмас–туганмас қувонч, беҳудуд хушрамлик олиб келибди. Аммо бу оламда дилафрўз дамлар ғаниматлигини зинҳор ва зинҳор фаромуш этмаслик керак. Шунинг учун ҳам бандаси руҳан ҳар бир дақиқада шодликка ҳам, нохушликка ҳам шай бўлиб турмоғи зарур. Ахир, соат миллари ҳамиша сенинг фойдангга айланавермайди–ку!

Қисса кўтоҳ, ана шундай кунларнинг бирида кадрдон отлари йўқолиб қолади. Чорбоғда боғлиқ турган тулпор йўқ, вассалом! Уни кимдир миниб

кетган. Ўша баднийат ўғри тойнинг ўрнига алвасти-суроб қирчанғи отини боғлаб кетганини ҳам айтиб ўтиш керак, албатта. Эҳ, оила изтироб–у, рутубатлари қора булут каби қуюқлашади ўша тобда.

– Кўп куйинаверма, – хотинига далда беради эр дард билан, – отимиз узоққа кетгани йўқ, у шу атрофларда. Уни, албатта топамиз!

– Йўқ, бу яхшилик аломатимас, – кўз ёшларини тиёлмайди аёл. – Эй, Оллоҳ, гуноҳимиз нимада? Энди қандай қиламиз?

Шу дақиқадан бошлаб бояқиш аёл фарзанди тақдиридан дил тўла дард билан хавотир тарта бошлайди. Той ва бола кечмишининг бошданоқ ҳамранг, ҳамоҳанг бўлиб келганлигини ўйлаб ваҳима оғушида қолади. Надоматлар бўлғайким, оқ дулдулни дараклаб кетган эркаклар шом маҳали ноумид бўлиб, шалвираб кириб келадилар.

Аёл туш кўрса, таниш бир тепалик эмиш, нарёғида кўча, унинг икки томонига зичлаб ўтқазилган шамшодлар... Бораверса... от ўша ерда эмиш... У энг аввало, ана шу тепаликни қачон, қаерда кўрганини зўр бериб ўйлайди ва элас–элас эслаб. “Ё, Жамшид!” дея илкис ўрнидан туради ҳамда Самарқанд томонни мўлжаллаганча йўлга тушади. Йўл–йўлакай қаршисидан талай тепаликлар чиқади, аммо уларнинг бирортаси жилла бўлса ҳам дилини жизиллатмайди. Йўл юравериб, Тагитепа деган қишлоққа етиб келади. Қараса, таниш тепалик, нарёғида қатор шамшодлар. У дил тўла ҳаяжон ва умид билан дарахтзор оралаб олдингга интилади ва, ё қудратингдан... жигаргўшасига менгзаб кета-

диган тойини топиб олади. Шоша–пиша унинг бошини қучоғига босганича, меҳр тўла кўзларидан қайта–қайта ўпади. Жонивор ҳам фақат оналарга хос бўлган меҳрибонлик, ҳидояткорликдан ийиб, бошини сарак–сарак тебратади, хавотирона кишнайди.

Энди тагин жилла орқага қайтишга тўғри келади.

Қирғизовулда яшайдиган Мамат деган йигирма уч ёшли бир қоқвош Ойқор тоғидан ошиб, Панжакентга туташ қишлоқлардан от ўғирлашни, уни Самарқанд бозорларига элтиб сотишни одат қилган бўлади. Ўша куни хуфтон намозини мўлжаллаб (фарз учунми, ўғрилик учунми – буниси Яратганинг ўзига аён) Панжакент яқинидаги жоме масжидига боради. Қараса, аксарият саждага бош қўйган бўлиб, ташқарида талай отлар ер депсиниб турибди. Бунинг устига ғара–шира қоронғилик ҳам. Мамат дуч келган биринчи отни ечиб, нарироққача етаклаб боради, сўнг қўрқув аралаш устига сакраб минади ва қамчи босади. Аммо кўп юрмай, саросималик билан танлаган қирчанғиси сариқ чақага ҳам арзимаслигини ҳис этади. Боиси: қамчи кўтарса, ҳўпга қўшилган ҳўкиздай бир жойда айланишни канда қилмайди, силаб–сийламоқчи бўлса, қулоғини чиририб, тишлашга шайланади. Хуллас, от эмас, алвастининг ўзгинаси. Шу уқубатларда Булунғургача етиб келади ва Қирқ қишлоғидан ўтаётганда, ногаҳонда чорбоғда узун арқонга боғлаб қўйилган оқ дулдулни кўриб қолади.

Мамат бу ҳудудлардан от ўғирламасликка онт ичганлигини эслатиб ўтиш керак, албатта. Ҳатто бўри

ҳам ини атрофидагиларга озор етказмайди—ку, ахир! У эса, иншооллоҳ, мусулмон фарзанди. Аммо қандай йўл тутмоқ керак? Бу отни миниб юриш — дўзах азоби. От тойнинг эса сағринлари қуёшда ялтирайди, қомати тик, кучи ошиб—тошиб ётибди. “Ўрнига буни боғлаб кетсам, ноинсофлик бўлмас, ўйлайди ўзича, ахир, бу ўғрилиқ эмас, шунчаки алмаштириб олиш—ку”.

У шундай йўл тутади: оқ дулдул енгил йўрғалаб йўлга тушади. Жониворнинг ҳулқ—атвори Маматга шу қадар ўтиришадики, охир—оқибат уни сотиш фикридан қайтади ва вақтинча тагитепалик қавминикига қолдириб кетишга қарор қилади.

Аммо тугунни бир қўли билан ечиб бўлмайди, деганларидек, галварс Мамат қўлга тушади. Жомбой қозиси унинг қўлини кесиш ҳақида ҳукм чиқаради, локинда уни эълон қилмай туради: таомил бўйича муфти жаноблари ҳукмни тасдиқлаб, муҳр босишлари талаб этилади.

Муфти иккала муштипар аёлни овутди, кўмак кўрсатишга ваъда берди. Ишонч билан сўз беришининг тағин бир боиси шундаки, у бундан илгарироқ Туркистон генерал—губернатори номига мактуб битиб, қозилик ишларида ҳам ислохотлар ўтказиш, аниқроғи мусулмонлар учун ҳам аста—секинлик билан бўлса—да, суд ишларини жорий этиш фурсати етганлигини, энг аввало, дорга осиб ўлдириш ҳукмини узоқ муддатли қамоқ жазоси билан алмаштиришни тавсия этганди. Бунга асос қилиб эса Қуръони Каримда бундай жиноятлар учун ўлим ҳукми буюрилмаганини кўрсатганди. Кўп ўтмай, уни Тошкентга

таклиф этишган ва фикрлари ҳисобга олинганини айтишганди.

– Йўқ, бу ҳукм жоиз эмас, эътироз билдирди муфти Беҳбудий қозига, ўша куни масжидга бориб, ҳужжатларни кўздан кечиргач. – Бунинг устига, ҳукумат тез кунларда қўлни кесиш, тошбўрон қилиш, дарра билан уришни бекор қиладиганга ўхшайди.

– Тақсири олам, ахир, буни бекор қилиш мумкинми?

Қози анча чаққонлик, зоҳирий ифтихор ва зарда билан “Қуръони Карим”ни қўлга олиб ўпди, “Моида” сурасининг ўттиз саккизинчи оятига кўрсаткич бармоғини нўқиб, ишора қилди. “Ўғри эркакни ҳам, ўғри аёлни ҳам қилмишларига жазо бўлсин учун қўлларини кесинглар”, деб битилганди.

Беҳбудий ҳали ўн уч ёшдаёқ бу муқаддас китобни ўқиб туширган, аниқроғи ёд олган эдилар. Шунинг учун ўша сокинлик ва ишонч билан қўлга олиб ўпди ва “Нисо” сурасини очиб, тўқсон тўққизинчи оятига бармоқ қададилар. “Аллоҳ авф этгувчи, мағфират қилгувчи бўлган зотдир”, деб ёзилганди унда.

Бу ердаги қози зоти олийни ўзининг устози деб биларди. Муфти ҳазратлари салоҳиятини тағин бир бор тан олганлиги ва умуман шогирдлик эҳтиромини Шайх Саъдийнинг шеъри билан ифодалади.

Бе пир мараб, ки дар бимони,

Ҳарчанд Сикандари замони.

(Жаҳон Искандари бўлсанг ҳам, пирсиз иш тутма)

Уларнинг ўзаро суҳбати охирига етмай, ногаҳонда Сиддиқий Ажзий кириб келди. Юзидан нур ёғилиб турадиган, дона–дона қилиб, вазмин гапирадиган

бу нуроний, заковатпеша инсонни кўриб, икковлари ҳам, сарафроз бўлдилар. Гогол асарларини ўзбекча ва тожикчага таржима қилганини эшитиб, яқинда Беҳбудий бу захматкаш алломани муборакбод этганди.

Саидахмад Сиддиқий, яъни Ажзий асли жомбойлик бўлиб, Шакурийдан кейин, ҳеч иккиланмай қишлоғи Ҳалвойида янги мактаб очган, равшанфикр муаллимлардан. Мазкур мактабда устоз икки-уч бор бўлган, Ажзийнинг бир неча дунёвий фанлардан, шу жумладан рус тилидан ҳам ўзи дарс беришига тасанно айтганди. Бу солиҳ одамнинг тағин бир хислатига тан бермасликнинг иложи йўқ эди. Магарам қишлоқда яшаса ҳамки, газета хабарларидан ҳаммадан аввал огоҳ бўларди. Беҳбудийнинг “Хуршид”, “Хуррият” газеталарида эълон қилинган мақолаларини идорага келтириб, устозни муборак этганди. Жади́длар сарвари Регистон майдонида, бир неча минг кишилик намозхон ҳузурида Шакурий, Ажзий ва унинг ўзини кофир, деб эълон қилишганини ва улар биргалашиб Ибн Синонинг зарбакор тўртлигини таржима қилиб “Ойна”да эълон қилишганини хотирлади ва шу ҳақда гап очмоқчи бўлди. Аммо суҳбатдоши нигоҳидаги безовталиқ, хавотирни фаҳмлаб, фикридан қайтди. Ҳарқалай, Ажзий муддаога ўтди:

– Таксир, бугун ташриф этмоғингизни эшитиб, истиқболингизга чиқдим. Якчанд юмушлар пайдо бўлдики, мададингизга муҳтождурман.

– Хўш, муаллим, қулоғим сизда. Жоҳиллар ҳужум қилмоқдаларму?

– Ҳа, айрим тўқимтабиатлар мактабни ёқиб юбормоққа паймон қилганлар. Бир хушёр ўсмирни кўриққа қўйган эрдик. Шаби дароз мизғимамай мактаб қўруқлар эрди. Аммо бола тушмагур шайтонга ҳай бериб, гуноҳ иш қилди.

– Хўш...

– Бир мусулмоннинг ожизасига савчи юборғон экан, анинг момокалони дебдики: “Кофир мактабини қўруқлайдурғон итга қизимнинг эски кавшини ҳам раво кўрмасман!” Бу ҳақорат йигитчага сахт теккан чамаси, қизни ўғурламоққа аҳд қилибдур. Нисфишаб кириб, кўрпага ўраб олиб қочибдур. Тасодиғни ва хандаворликни кўрунгки, қизгина момокалони бирла бир хонада ётар экан, ўпка ошук кўр–кўрона кампирни кўтариб қочгон экан...

Суҳбат шу нуқтага келганда, улар қаҳ–қаҳ отиб кулишди. Кейин Ажзий давом этди.

– Зикна қози қирқ дарра урмоқликни ҳукм қилди: кампиршонинг ўлумига ҳам болани айбдор, деб билди. Локинда кампир арадан уч ҳафта ўтуб, оламдан кўз юмган. Мантиқан, анинг ўлумига бола айбдор бўлмас. Кўрқадурманки, ул қирқ даррага тирик қолмас деб.

–Хўп, ман ўрганурман, Худо хоҳласа, жазони енгиллатмоққа қойиш қилурман, – дедилар устоз.

Ажзий беҳад қувонди. Кейин икковлон Беҳбудийнинг Жомбойда очган мактабида бўлдилар. Исмү шарифи Мирзохўжа ибн Ўрунхўжа бўлган ўсмир Саъдий, Навоий шеърларни ёд айтиб, уларни беҳад мамнун этди. Сўнг эса тақсирга қарашли шолизорга ўтишди.

– Аввол ғалла экардук, бироқ Зарафшон тошиб, борини барбод қилди, – изоҳ берган бўлдилар устоз.
– Дедимки, шоли сепинглар, сув босса ҳам ҳеч вақо бўлмағай...

Улар алламаҳалда хайру хуш қилдилар. Аммо орадан бирор ҳафта ўтмай, Ажзий муаллим “Туркестанские ведомости” газетасини кўтарганча, шодон кириб келди. “Устоз, табрик этарман”, деди қувонч билан газетани Бехбудий афандига узатар экан. Унда Россия Думасининг суд ишларини ислоҳ қилиш ҳақидаги фармойиши эълон қилинган бўлиб, мазкур ҳужжатда дорга осиш, қўлни кесиш, дарра билан савалаш чораларини бекор қилиш, маҳаллий аҳоли учун ҳам суд ишларини жорий этиш асини топганди.

– Генерал Куропаткин жаноблари ҳузурига кирувимда котиба дедик: “Сиз билан гаплашмоқ учун ўн дақиқа вақт жудо қилинган, – давом этдилар Бехбудий, – ундан зиёдига ул зоти олийнинг имконлари йўқдур”. Бо ин вужуд, арзу додимни тез изҳор этдим. Дедимки: “Эмди мусулмонлардан ҳам равшанфикрлар бисёр ўлди ва биз император ҳазратларига хизмат қилмоққа бел боғлагандурмиз...”

– Таксир, зиёда хайру хушлик намоён қилмадингизму? – унинг сўзини бўлди Ажзий.

– Зинҳор. Хушрафторлик, хушмуомалиликни ўзини ерга урмоқ, ҳукуматдорларнинг жиғига тегмоқликни ботирлик деб тушунмоқ хатодир. Кимгаким кўп ҳуқуқ ато этилган бўлса, анинг гарданидаги масъулият ҳам шу қадар бисёрдур.

Мансаб соҳиблари, замон пешқадамлари бирлан мулоқотдан фахр этурлар. Биз – Туркистон мусулмонлари руслар мадади ила билим ва маърифат олмоғимиз, дунё кўрмоғимиз зарур. Баъд аз он мухторият ва ё инки мустақиллик хусусида нажиб фикр юритмоқ мумкин бўлур. Халқни бевақт ғазавотга чорлаб, қон тўқмоқлик беҳуда ва уволдур. Қисса кўтоҳ, генерал жаноблари ила ярим соат гаплашдук, соатга қараб танг бўлдум, генерал дедиларки:

– Беҳбудий жаноблари, саросима бўлманг, ўтурунг. Бугун мусулмон қози ва имомлари эски жазо чораларини сақлаб қолмоққа зўр бераётган маҳал, муфти бўлатуриб, бундоқ ташаббус кўрсатувингиз бизни хурсанд этур. Эмди маҳаллий аҳолининг кайфияти, аларнинг бизга бўлгон муносабатлари ҳақида сўз юритинг. Билурман, сиз соҳиби қаламсиз, роҳиб эмассиз. Шу боис, дилингизда борини ошкор этинг.

– Дедимки: бисёр хуб. Ҳар қандоқ ислоҳот қаршиликка рўбарў бўлур. Аммо бу ҳолдин зиёда хавотир тортмоқ чикора. Локинда, ислоҳотни амалга оширмоқ чоғи миллий урфиятларни ҳисобга олмоқ, маърифат соҳиблари бирла бўлмоқ, думада ҳам маҳаллий аҳоли сонини кўпайтирмоқ лозим.

Шу тариқа денг бир соат гаплашдук. Эккимиз ҳам бисёр сарафроз бўлдук.

Бешинчи боб

МУХТОРИЯТ

*Мақсад на эди, жаҳона келдинг,
Кайфияти ҳол баён этиб кет.*

Нодира

*Мухторият биз учун лайлатулқадр
кечасидек умидбахшдур.*

Фитрат

Кўқон, том маънода ўт ичида эди, эски лойшувоқ уйлар ҳам, кўп қаватли башанг бинолар ҳам аланга оғушида ёнарди. Дашноқчилар зудлик билан ичкари киришар, шоша–пиша қимматбаҳо буюмларни халтага жойлашар, сўнг уйга керосин сепишарди. Гоҳи–гоҳида залворли замбаракдан отилган ўқлар қулоқни қоматга келтириб қарсиллар ва уй–жойларни, кўз очиб юмгунча хоку туробга айлантирар, сўнг эса ўша жойда катта аланга пайдо бўларди. Ҳеч ким ёнғинни ўчиришга шошилмасди, аксинча, жон талвасасида дуч келган томонга қочишарди.

Қуюқ тутун орасида душман аскарларининг тўрт–беш кишидан иборат гуруҳи кўзга ташланар ва улар тезда ғойиб бўларди; бир неча таноб ердаги қор қирмизи рангга айланганди; ўлик ва ярадорларни биров қутқарай демасди.

Шу пайт, ўт кетган уйдан бир аёл дод солганича югуриб чикди ва мадад истаб аскарлар томон югурди, армани ўсмир эса уни совуққонлик билан отиб ташлади. Аёлнинг овози тинди, аммо уни ўраган олов ҳамон ёнарди.

Ана шу тўс-тўполон, аниқроғи, ҳаёт ва мамот оралиғидаги жанггоҳда бир зиёли киши изтироб алангасида юрар, ўлимдан зарра чўчимас, аксинча ажал истаб, тентираб юрган девонаворга ўхшарди. “Таксир, қочинг!”, деди кимдир, аммо у одам чекинишни ҳаёлига ҳам келтирмай, ёнаётган аёлни отиб ташлаганлар томон қасдма-қасд, мардона бора бошлади.

Бу жўмард ва аламзада инсон, Маҳмудхўжа Беҳбудий эдилар.

Таксир ўлимга рози бўлгандилар. Боиси, инсон табиати ва Яратганнинг хоҳишига батамом зид бу қиёмат-қойимга гувоҳ бўлишга сабру тоқатлари тугаган ва мазкур хунрезликларга ўзларини ҳам маълум даражада айбдор деб билгандилар. Тутун ва чанг орасида душманларнинг қиёфалари аниқроқ кўзга ташлана бошлади. Муаллим дашноқчилар ҳақида эшитган эдилар. Улар аввал Туркияга қарши жанг олиб боришганини, мағлубиятга учрагандан сўнг, подшо армиясига ёлланиб, большевикларга қарши курашишганини билардилар. Бугун эса большевиклар томон ўтиб, тинч аҳолига қирон келтиришмоқда. Уларнинг ҳам муқаддас китобларида, инсонни ўлдириш гуноҳи азимлиги қайта-қайта битилган, ота-оналари ва муаллимлари

одам қонини тўкиш не оқибатларга олиб келишини уқдиришган, албатта. Аслида, аниқ эътикоддан мо-суво бўлган бу худобеҳабар даҳрийларнинг мақсад муддаолари талон-тарож қилиш, бойлик орттириш бўлиб қолганди.

Хуллас, у киши ўша жаллодлар томон ўлим из-лаб одимлаётган заҳоти ғалати тасодиф юз берди. Бир бой ўт тушган уйдан энг зарур ва муқаддас бойликлари солинган жомадонини қучоқлаганича қочаётганда, аскарлардан бири уни илғаб қолди ҳамда ўша томон имлаб, ўз тилида алланима деди. Жон талвасасида қочиб кетаётган бойни мўлжаллаб бирайўла уч киши ўқ отди. Ҳалиги одам юзтубан бўлиб йиқилиши билан дашноқчилар ўша томон югуришди, талашиб-тортишиб, унинг чўнтаги, жо-мадони титкилаб, қимматбаҳо буюмлар ва пуллари олишди, уларни орқаларига боғланган брезент қопга жойлаштиришди.

Эски шаҳарнинг тор кўчаларида умуман юриб бўлмасди, тутун ва чанг орасида ёнаётган тўсинлар ҳам ана шу тор йўлақларга тушарди. Шунга қарамай, муфти жаноблари ажал коми сари саргардон бўлиб борардилар. Очикроқ майдонларда эса замбараклар, ҳарбий автомашина ва техникалар анчагина эди. Улар тинч аҳолини ўлдириш, шу усул билан Туркистонни ваҳимага солиш, кимки бош кўтарса, шундай забун ҳолга гушиши мақаррарлигини на-мойиш қилиш учун ташиб келтирилганлигига, у киши ишонч ҳосил қилгандилар.

Ўша таниш биржа биниси олдида шаҳар гор-низонига қарашли казак аскарларида изғиб юри-

шарди. Улар ҳам хонадонларга кириб, қимматбаҳо буюмларни олишаётганлиги, кейин эса уйга ўт қўйишаётганлигини кўриб, Беҳбудийнинг нафратлари чандон ошди. Бу бетайинлар, асосан казаклардан ташкил топган бўлиб, яқингача аркдаги ҳарбий горнизонда подшога хизмат қилишар, большевикларга қарши кураш олиб боришарди. Подшо тахтдан тушгач, большевикларга хизматга ёлланишди. Аслида буни “хизмат” дейиш ноўрин бўларди, чунки бу мунофиқларнинг ҳам ҳушу хаёли талончиликдан бошқа нарсаси эмас эди.

Шу пайт бир ўсмир катта кўчани кесиб, югурганича ўтабошлади.

– Мерганлар қани? – сўради командирбашара казак.

Ўсмирга қараб, бир неча аскар ўқ отди, аммо тегизиша олмади. Кейин нобарор мерганлар устидан қаҳ– қаҳ отиб кулишди, бир–бирларини айблашди.

– Сен айт, сен айт, – деди казаклардан бири дашноқчилар томон юзланиб, мен кеча бундан ҳам тез югураётган учта сартни отиб қулатган эдим, а?

Шунчаки эрмак учун, мерганлик маҳоратини намоёйиш қилиш учун инсонни нишонга олишаётганлиги, одам зотини ёввойи қуёнга тенг кўришаётганлиги ҳар қандай қабоҳатдан ҳам қабоатлироқ эди, албатта! Беғубор ва мутлақ бегуноҳ бўлиб дунёга келган одам зотининг бу қадар тубанлашиб, гуноҳларга ботиши сабабларини англаш, тушунтириш мушкул эди. Булар, ўша Бухоро жаллодларидан юз карра бераҳм, бешафқат бўлиб кетишларининг

сабаблари фақат худога аён. Жаллод фақат амир фармойишига биноан одам ўлдиради, зеро унинг вазифаси шундан иборат. Булар эса, ана шу юмушни, шунчаки кўнгилхушлик учун қилишади. Яратгандан ҳам, виждон азобидан ҳам чўчишмайди, бу дунёда ҳамма қилмишлар учун жавоб бериш соати етиб келишини ўйлашмайди ҳам. Ваҳоланки, буларнинг ҳам онаси алла айтиб, савоб ишларга даъват этган, раҳмдил, шафқатли бўлишга чорлаган, муаллимлари барча зарфу зафарлар, ташвишлар ва курашларимиз инсоннинг бир томчи қонига арзимаслигини ўқдиришган. Астафурилло!

Аслида, бегуноҳ одамларни ўлдириш, уларнинг уйига ўт қўйишга буйруқ беришдан муддао, халқнинг мухториятчиларга бўлган ишончини йўқотиш ва нафратини оловлантириш эканлигини фаҳмлаш ҳам қийин эмасди.

Муфти ҳазратлари тагин нарироқда шаҳар касалхонаси бемору ҳамширалари билан ёқиб юборилганини кўриб, юракларига оғриқ кирди. Бир азобда чеккароққа чиқиб, ғужанак бўлиб йиқилдилар. Замбарак ва милтиқ овозлари ҳам бора-бора тинчигандек бўлди. Кейин эса барини унутиш ва Самарқандга қараб жўнашга, аниқроғи, бу фожиалар, ваҳшийликлардан тезроқ бош олиб қочишга қарор қилдилар.

Поездда эса, виждонлари билан яккама-якка қолиб, дўстларни эсладилар: Мустафо Чўқаев қаерда экан? Убайдулла акачи, Камолқори ҳожи тирикми-канлар?.. Қаерда экан, бу бахтиқаролар, бошларига не кулфатлар тушдийкин?..

Ажабо, Қўқон шаҳар кенгаши ва ҳукуматнинг бошқа амалдорлари мухторият эълон қилишга қарши эмасдилар, улар бу ташаббусни қўллаб қувватлагандику. Кейин эса... Қайси ҳаромиваччага ёқмади экан, бу ҳуррият эпкини? Падарига лаънат, барининг!

Поезд ҳамон илгарилаб борар, ташқарида деҳқонлар ҳеч гап бўлмагандек, анжирзорларга яхоб суви оқизишарди. Тақсир уларнинг, руҳий азоблардан батамом холи бўлган ҳаётларига ҳавас билан қарадилар.

Кейин раҳматли дадаларининг айтганларини эсга олдилар.

“Жами динлар одам ўлдирмоқни қаролашади, локинда насроний ҳам, аҳли муслим ҳам қон тўкмоқдин ўзини тилмайди. Адолатсизликни кўргинки, жиллагина жиноят қилғон зиндонга тушади, аммо урушни бошлаб, ҳазорон кишиларнинг ўлимига, ногирон, ватангадо бўлмоғига сабаб бўладурғон падарлаънатнинг номи тарихда қоладур. Товба! Товба! Ўшанда биз, аҳли Самарқанд белкурак, кетмон кўтариб, Чўпонота тамон чопдик. Бир маҳал ўрислар оломон устига от солиб, бандаларнинг бошлари, қўлларини бераҳмона чопиб ташламоқни бошладилар. Ҳар ёқни одамларнинг фарёди тутди. Иби, иби, инсон ҳам шу қадар бераҳм бўлурму? Алар отган замбарак заминни ларзага келтирур эрди, алангаси хонадонларни хоку туроб этар эрди...”

Бу, 1868 йилдаги рус босқини ҳақида эди.

1918 йилнинг қишида, яъни салкам эллик йил ўтиб, уларнинг Қўқондаги қирғинига эса Бехбудий-

нинг ўзлари гувоҳ бўлдилар. Бундай камситишлар, хавф-хатарлардан қутулишнинг ягона йўли озодлик эканлигини у киши анча эрта идрок этгандилар. Ва айнан шу боис мухторият тарафдори бўлгандилар.

Бехбудий ҳазратлари, бир вақтлар кемада у кишига ҳамроҳ бўлган яҳудийнинг озодлик ҳақидаги гапини эслаб, унга таҳсин айтган бўлдилар. “Озодлик машъали энг аввало уни кўтарганларнинг қўлини куйдиради”. Фақат қўлинимас, бор–будини, ҳатто виждонини ҳам ёндиради, қўшиб қўйган бўлдилар ўзларича.

* * *

Ибтидоси эса анчайин силлиқ кечганди. Мустафо Чўқаев йўллаган телеграммада: “Мухтарам Бехбудий жаноблари. 1917 йил 26–29 ноябрь кунлари содир бўладурғон ўлка мусулмонларининг тўртинчи фавкулудда қурултойига ноиб сифатида иштирок этишингиз сўраладур.” деб ёзилганди.

Муфти ҳазратлари Қўқонга бир кун илгари етиб келдилар ва янги шаҳардаги меҳмонхонадан жой олдилар. Шаҳарда одатдаги хотиржамлик ҳукм сурарди, дўкон ва бозорлар гавжум эди. Аммо эртаси қурултой ўтадиган эски шаҳардаги биржа биносига етиб келганларида, одамларнинг чехрасида, аллақандай зоҳирий севинч, нигоҳларида ногаҳоний муждалар мавжудлигини сездилар. “Мухторият” деган ширин, ҳаловатбахш бир калом бағоят эҳтиром, эҳтиёткорлик билан тилга олинаётганлигини фаҳмладилар ва ўзлари ҳам ички ҳистуйғуларини жиловлолмай, атрофдагилар билан ҳазил–мутойибалар қилдилар.

У кишини ичкарига таклиф этишди. Бу ердаги хонада Мустафо Чўқаев, Убайдулла Хўжаев, Ҳожи Камолқори сингари кадрдонлар билан қучоқлашиб кўришдилар. Кейин ҳаммалари залга ўтишди. Ўриндиқлар тўлиб, орқада ва эшик олдида одамлар тирбанд туришларига қарамай, олдинги қатор бўлажак ҳайъат аъзолари учун бўш турарди.

Раислик қилувчи қурултой ишини очик деб эълон қилди ва унинг ҳайъатига Мустафо Чўқаев, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Убайдулла Хўжаев, Юрғули Оғаев, ҳожи Камолқори, Абдурахмонбек Ўразаев, Соломон Гердцфельд, шаҳар ҳокими ва бошқалар очик овоз бериш йўли билан сайландилар. Асосий масала Мухторият масаласи эди. Биринчи бўлиб сўз олган шаҳар ҳоким: «Туркистон мусулмонларининг ўлка қурултойини чин қалбдан қутлайман ва у Туркистонга мумкин қадар кўпроқ фойда келтириб, тарихимизда чуқурроқ из қолдиришини истаيمان. Шубҳасиз, бизга эркин мухторият зарур», – деди.

Бу эътирофдан Беҳбудий бағоят сарафроз бўлди-клар. Боиси, ҳукумат вакилининг мухториятни қўллаб-қувватлашидан дилларидаги умидни тагин оловлантирган эди. Демакки, ҳукумат мухториятга зид эмас, баракс унга мойил, тарафдор.

Кейин сўз олган Убайдулла Хўжаев Россияда ҳозир бошбошдоқлик эканлигини, айти пайтда ҳақиқий ҳукумат мавжуд эмаслигини ва ҳозирча Россия таркибидаги Мухторият бошқарувига ўтиб, болшовойларга қарши курашиш зарурлигини таъкидлади.

Бошқа нотиклар ҳам Мухториятни қўллаб-қувватлаб гапирдилар. Кейин Бехбудий жаноблари сўз сўрадилар.

“Мухтарам ватандошлар! Энг аввало, Қўқон мухторияти деб эмас, балки Туркистон мухторияти демокларингизни сўрар эрдим. Хужжатларда ҳам шундоқ қусур кўрдум. Айрим мухтарам биродарларимиз бошқарувда фақат мусулмонлар бўлмоқлари зарур демокдаларким, камина бу фикрга ҳам зиддурман. Якчанд араб шаҳарларида бўлдим. Араб, яҳудий, турк, юнон ва дигар халқлар бир мушт бўлуб, юртларини бисёр обод ва фаровон этибдурлар, биз алардан чандон орқада қолибдурмиз. Биз бугун Россия таркибидаги мухториятни қўллаб-қувватлаб турибмиз, аммо бу чин маънодаги озодлик, мустақиллик учун босган илк мунаввар ва табаррук қадамимиздур. Ўша кунларга етмоғимизни ҳам Худои таоло насиби рўз айлаган бўлсин!”

Залдагилар у кишини давомли қарсаклар билан олқишладилар.

Курултой эртаси ҳам кечгача давом этди ва кечқурун, раислик қилувчи Туркистонни мухтор жумхурият, деб тантанавор эълон қилди. Тўпланганлар ўринларидан туриб, алламаҳалгача бу муждани олқишладилар. Куръон оятларини ҳамжиҳат бўлиб, баланд овозда кироат этдилар. Кейин байрам туси шаҳарга кўчди. Байрамни хуш кўрадиган қўқонликлар бир зумда кўчаларга чиқиб, тантаналарни бошлаб юбордилар.

Муфти жаноблари беҳад бир қувонч, сурур би-

лан меҳмонхонага қайтар эканлар, тезроқ ҳукумат билан шартномалар тузиш, ғалла, пахтани истаган мамлакатга сотиб, халқни яқинлашиб келаётган очлик балосидан қутқариб қолиш режаларини тузардилар. Шунда у кишининг ёдларига беихтиёр бир вақтлар кемада у кишига ҳамроҳ бўлган яҳудий билан, туркиялик башоратчи аёл тушди ва ўзларича уларни калтабинликда, қаллобликда айбладилар.

“Халқларинг тайёр эмас! Бунинг учун ўз-ўзини бошқаришга қодир бўлган халқ керак. Оломонга ишониб, боши кесилган қаҳрамонларни ҳам, жабр кўрган аҳли улусни ҳам кўп кўрганман. Озодлик машъали, энг аввало, уни кўтарган қаҳрамонларнинг қўлини куйдиради. Бу аҳволда озодлик эълон қилиш мумкиндир, аммо уни сақлаб қолиш қийин. Россия калтабин эмас, шундай бебаҳо хазинани осонлик ила қўлдан чиқариб юбормайди. Бунинг устига ҳарбий кучларинг ҳам йўқ. Ҳокимият эса, ҳамиша ҳарбий куч соҳиблари ихтиёрида бўлади. Милтиқли кишига мушт ўқталиш довдирликдан бошқа нарса эмас!”

Туркиядаги башоратчи аёл ҳам шунга яқин гапни айтганди.

“Озодликдан умид ҳам қилманглар! Худонинг ўзи раво кўрмагунча унинг учун курашманглар ҳам. Аёл боласини тўққиз ой, тўққиз кун кўтариб юриши шарт! Одамларга тез юрадиган соат керакмас, тўғри юрадиган соат керак”.

Ўша жухуд билан фолбин аёл бугунги тантанани, халқнинг кайфиятини кўрганда эди, хижолатдан ерга кириб кетарди, деб ўйладилар.

Эртаси эрталаб Мустафо Чўқаев хонасига кирганларида, бошлиқ бир неча ҳожилар, имом–хатиблар, мударрислар билан гаплашаётганини кўриб қолдилар.

– Ҳожи ака, киринг, – деди у муфти ҳазратларига, – сизга одам юбормоқчи бўлгон эрдим, деди у ва аҳли уламо билан гапини давом эттирди. – Тошкентнинг жами жоме масжидларида бўлмоқларинг керак. Аларга мухторият, мустақиллик моҳиятини обдон тушунтирмақ лозим. Кейин мухториятни қўллаб кўчаларда тинч намоиш ўтказмоққа даъват этингиз. Бунинг учун, аввал маҳаллий ҳукуматдан рухсат олмақ шарт. Огоҳ бўлингиз: намоишчилар полис билан зинҳор ва зинҳор зиддият қилмасунлар. Мухториятни қўллайдурғонлар қанча кўп бўлса, шунча яхши.

Бошлиқ уларга рухсат бериб, Беҳбудий томон юзланди.

– Ҳожи ака. Биз қурултойимизга Олма-ота, Етисув ва дигар шаҳардардан қазоқ дўстларни ҳам таклиф этиб эдик. Аммо алардан дарак бўлмади. Эҳтимолки, алар ўруслар билан муносабатни бузишдан хавотирдадирлар, балки биздан кўра русларни устун кўрарлар. Аларга бағишлаб бир очиқ мактуб битмоғингизни истар эрдим. Ани газетларда эълон қилурмиз ва ўзларига ҳам юборурмиз. Мактубда аларнинг турк қавмидан эканлигига, мусулмонлиғига урғу бермоқ зарур. Юрагига бориб тегадурғон гаплар битинг.

– Тузук, Шундай қилурман. Аммо хавотирим башқа нарсадан.

– Хўш?

– Тошкентда намоишга дастлаб озроқ одам чиқмоғи маъқул. Меъёрни бузмоқ чикора. Боиси, болшовойлар ҳукуматининг рафтори бизга қоронғи. Мусулмонларнинг кўп бўлиб чиқмоқлари аларни кўрқувга солмоғи мумкин.

– Гап шунда, алар кўрксинлар! Мусулмонлардан кўрқсалар, ҳурмат ҳам қилурлар.

Беҳбудий бир нима демадилар ва тағин ётоққа қайтиб, очиқ хатни ёзмоққа киришдилар. Кечга яқин унга нуқта қўйдилар.

Ўз моҳиятини замонлар оша ҳам йўқотмайдиган битикнинг тўла матни қўйидагича чиқди:

ҚАЗОҚ ҚАРИНДОШЛАРИМИЗГА ОЧИҚ ХАТ

Азиз юртдошларим! Мусулмон биродарлар! Ҳаммангизга маълумдирки, Туркистон, демак – туркий эл бўлиб, мундаги халқнинг қазоғи, қирғизи, сарти, ўзбеги, туркмани, татарлари – ҳаммаси аслан... Жаҳонгир... Темурнинг авлоди ёки оға-инисидурлар. Туркистондаги араб, хўжа ва саййидлар-да ўз тилларини йўқотиб, балки билқулли турклашиб ва ҳатто арабликларини эсларидан чиқариб... ҳар жиҳатдан бирлашиб кетгандурлар. Туркистоннинг шаҳарларида ва баъзи тоғларида форсизабон, яъни тожиклар борки, алар ҳам камолан мусулмон ва сиз ила ҳаммазҳабдурлар. Тирикчиликларининг ўзбеклардан фарқи йўқ даражададур.

Бовурлар! Билингларки, ҳозирда Туркистондаги барча халқлар учун мухторият эълон қилинди ва сиз билингларки, ҳақ олинур, берилмас. Инчунин, Мухторият—да олинур, берилмас. Яъни мухториятни Туркистон балаларининг ўзи бирлашиб, ғайрат ила олурлар. Албатта, башқалар тарафидан берилмас. Башқаларнинг қўлидан келса бермаслар. Биз бўшлиқ қилсак ва Туркистондаги халқлар бирлашиб, Мухторият йўлига саъй қилмасак, албатта, ҳозирги қоғоз устидаги мухториятимизни ҳам йўқ қилурлар. Бул албатта, шундайдур ва бул сўзга ҳеч ким ихтилоф қилолмайдур.

Энди ишлар шу ҳолда экан, биз ҳаммамиз, яъни қирғиз, қазоқ, ўзбек, тожик, туркман, араб, форс, хуллас Туркистондаги, Қазоқистондаги ва Туркманистондаги барча мусулмонлар ва мундаги яҳудийлар ва христианлар бирлашиб, иттифоқ ила шу мухториятнинг амалга келишига саъй ва эҳтиром этмоғимиз лозимдир. Агарда бизга ўз бошимизга шарият, урф ва одатимизга мувофиқ тирикчилик қилмоқ керак бўлса, ҳаммамиз вақтли низоъ ва “манман”ликни қўйиб, ҳамма нарсани эсимиздан чиқариб, ёлғуз “Мухторият” учун ҳар ниманарсамизни фидо этмоғимиз лозимдур. Мундай фурсат ва замоннинг бизга қайтиб келиши маълум йўқ. Қадрини билиб ишламоқ керакдур. Вақт ўтгандан сўнгра ўкинмоқ фойда этмас.

Шуни—да билингки, қазоқ ўз бошига, шаҳар халқи ва атрофи ўз бошига ойрилиб, башқа—башқа мухторият қилмоқчи бўлганда, иккиси ҳам муддаосига етмайдур. Сиз қазоқ қариндошларимиз чўлдасиз. Аммо

сиздан кўп халқлар ҳам шаҳарларда ва шаҳарлар те-
варагиндадур. Тирикчилик шундай нимарсаки, чўл ила
шаҳар ва қишлоқ халқини бир– бирига боғлагандур.
Бир–биридан ажралиб яшаёлмайдур. Шаҳар халқи
ила бирлашиб мухториятни бошқарғанда сизларга
зарар келмай, балки фойда келур.

Мухториятни бошқармоқ учун ёлғуз сиз–да ки-
фоят этмаганингиз каби, ёлғуз шаҳар ва атрофда-
ги халойиқ ҳам кифоят эмас, балки иккингииз–да ке-
раксиз. Шуни–да билингизки, сизлар турғун халқ ила
бирлашиб мухторият қилган ила сиз ила турғун халқ
учун биргина навъ қонун бўлмай, балки сизнинг тирик-
чилик ва одатингизга мувофиқ алоҳида сиз учун нафъ-
лик қонунлар ёзулур. Шариат ҳам кўчма ва чўл мусул-
монларининг урф ва одатлариға кенглик берғондир.
Сиз ўйламангки, турғун халқи ва ё шарияти бизни
қисадур. Ўйқ, билъакс, сизға кераклик одатларингизни
сизға қолдириб, сиз учун сизнинг зиёли вакилларингиз
қонунлар тузайдурлар. Тоғ ва шаҳар халқлари учунда
бошқа–бошқа қонунлар тузалур.

Ҳатто, Туркистондаги баъзи уезд ва шаҳарлар учун
алоҳида қонунлар тузалур. На учунки, ҳаммамизнинг
тирикчилигимиз бир эмасдур. Яҳудий ва христианлар
учун–да башқа қонунлар тузалур. Ҳар бир халқнинг
одат ва мазҳабиға риоя қилинур. Хулоса: Мухтори-
ятни миллат мажлиси ҳар бир халқнинг нафъини
кўзда тутуб қонун чиқарар. Агарда сиз қазоқ бир-
дарлар турғун халқдан ажралиб, ўзга мухторият
қилурмиз десангиз, мундан сиз–да ва турғун халқ–да
зарар кўрар ва эҳтимолки, иккингииз–да мухторият–

дан насиб бўлмас, азбаски куч таралур.

Бобокалонларимизнинг машҳур насиҳати бор. У ўғиллариға насиҳат қилиб эдики, бирлашингиз. Масалан, бир даста таёқни бирга боғласангиз, кимки синдиrolмас. Агарда ажратсангиз, бирин–бирин ҳар ким синдурур. Мана, бобонгизнинг буйруғи.

Чироқларим! Бошқа халқлар, масалан серблар, италянлар, арманлар, славянлар, поляклар ва бошқалар, ҳатто дунёнинг у учигаги қариндошлари ила бирлашур эканлар, башиқа катта ва қувватли давлатларга тобеъ бўлиб, ютилиб, ҳатто тилини йўқотган ўз жинсдошларини ажратиб олиб, бирлашмоқға жон ва кучларини сарф этар эканлар, биз ўз ичимиздаги қариндошларимиздан айрилсак, уятдур, аҳмоқликдур. Турк томириға болта урмоқликдур.

Онгли қазоқлар ўйласинлар, тарихга қарасинлар, зиёли қазоқлар. Оврупанинг ихтилоф солиб, миллатларни ажратмоқ сиёсатиға ва икки юзлигизга қарасинлар эди. Бирлашгон Туркистон халқининг бўлинмоқиға ўзимиз сабаб бўлмасак эди. Барча ихтилофчилар ва бошқалар–да, албатта зарар кўрарлар ва алар ила баробар татарлар–да, биз–да, мундан зарар кўрурмиз ва ихтилофимизнинг жазосини тортармиз. У кунларимиза йиғлармиз, аммо фойда этмас.

Чироғларим, бирлашайлик! Кўрасиз, бу кунги русларда бирлашмоқдадурлар. Энди бирлашмоқ замонидир. Агарда сиз айрилсангиз, туркман қариндошлар–да айрилса, Туркистон турклари уч ерга бўлиниб кетар ва барчаға мухториятдан насиба чиқмай қолур. Еттисувдаги мусулмон қариндошларга ҳам

айтатурғон сўзим шулдур.

Ондаги христианларға келгунча алар билсунларки, Еттисувда кўп бўлсалар—да бутун теварақларини мусулмонлар айлантриб олғон ва аларнинг—да бизнинг мухториятга кўшилмоқлари, албатта ўзлари учун лозим бўлғонидек, Туркистоннинг башқа жойларидаги руслар учун—да фойдалиқдур. Чунончи, алар кўшилса, миллат мажлисинда рус аъзолари купайур. Бизнинг мухториятимиз жорий бўлғондан сўнгра Еттисув русларининг кўшилмасликлари асло мумкин эмасдур.

Ёлғуз сиз ила биз эмас, бутун Русия мусулмонларининг бирлашмоқлари шаръан ва ақлан фарздур.

“Оллоҳнинг ишига бирлашингиз ва тарқалиб кетмангиз” Тангрининг сўзидир.

Башқа газеталарнинг кўчирмақларига раво ўлинур.

Муфти жаноблари, мана ўн беш кундирки, Қўқондалар. Бу орада бир бор Самарқандга бориб, жамоа ишларидан, рўзғордан хабар олиб қайтдилар. Боиси, бу ерда у киши бажарадиган юмуш бисёр эди. Бошлиқ ҳам, хайъат ҳам у кишини бот—бот чорлар ва маслаҳат, мадад сўрарди.

Айнан ўн беш кундан сўнг Тошкентдан келган нохуш хабардан бу ердаги аҳли мусулмон чўчиб тушди. Мухториятни қўлаб намойишга чиққанларни нокас аскарлар ўққа тутишибди. Ўн беш киши қурбон бўлибди.

Чўқаев ўша куннинг ўзидаёқ, ҳукумат бошлиғи Табулин ҳузурига кириш, норозилигини билдириш учун Тошкентга жўнаб кетди. Аммо тез орада на-мойишчиларни мўлжаллаб отилган ўқ бутун мухториятга, Туркистон озодлигига қарши отилганлиги аён бўлиб қолди. Шундан кейин шошилиш тарзда Қўқон атрофида кўплаб қуролли дашноқчилар, ка-заклар пайдо бўлдилар; замбараклар ташиб келтирилди. Шу билан бирга, мухториятчиларга қарши туҳматлар тўқиш, фисқу-фасодлар тарқатишга зўр берилди.

Кунларнинг бирида, мухторият идорасига қуролли кишилар бостириб кирдилар, у ердагиларни ҳибсга олдилар ва энг даҳшатлиси, Қўқонга ўт қўйиш ва уни ёқиб юбориш операцияси бошланди. Бу эса кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ваҳшийлик эди. Тез орада, Петрограддан, айнан шундай буйруқ келганлиги ҳақида гаплар ҳам тарқалди.

Беҳбудий жаноблари купеда ёлғиз ўтириб кетар эканлар, ёнаётган уйлар, ваҳшийларча отилаётган бегуноҳ кишилар кўз ўнгиларидан кетмасди; инсон боласининг худодан қўрқмай, гуноҳи азимларга қўл уришидан изтироб чекар эдилар. Не-не умидларда қўлга киритилган муқаддас мухториятдан мосуво бўлиб қолиш дарди эса жуда-жуда оғир эди. “Бу ёғи нима бўлади?” деган сўроққа ўзларича жавоб излардилар.

Мазкур поезд Тошкент томон кетиши боис, чўлда ундан тушиб, Самарқандга борадиганини кутишга тўғри келди. Бекатда одамлардан ўзларини чекка-

га олиш, ҳарбий кишиларнинг кўзига кўринмаслик инстинкти бошланганди. Поезд кутаётган бир чапани киши шанғи овозда гапирарди. “Кўқонни хароб қилишди, даюслар! Барига Чўқаевнинг одамлари айбдор. Туппа–тузук яшаётган эдик. Хонумонимизни куйдиришди, худобехабарлар! Каззоб Чўқаевнинг ўзи қочган эмиш. Бошқалари ҳам шу. Ҳукумат барини топиб олади”.

Беҳбудий туриб, нарироқ кетдилар.

Ҳарқалай, Самарқандга борадиган поезддаги купе бўш экан. Алғов–далғов хаёлларга берилиб, ўзларини қандай қисмат кутишини хаёлдан ўтказардилар.

Навбатдаги бекатлардан бирида у кишига икки русизабон ҳамроҳ бўлди. Уларнинг бири ҳарбий либосда эди, иккинчиси, рус тилини бузиб гапиришига қараганда хорижлик эди. Муфти ҳазратлари ногаҳоний хавотир аралаш, бошларини ҳам қилиб, юзларни яширишга ҳаракат қилардилар.

Янги шериклар яқинда Петербургда бўлишган, шекилли, у ердаги таассуротларни такрорлашарди. Уларнинг гапларидан Ашхободга боришаётганини, большевикларни ёмон кўришларини ҳам фаҳмлаб олдилар.

– Болшевиклар ҳокимиятга қон тўкиб келишди ва узоқ вақт ҳукмдорлик қилишади, – деди ҳарбий.

– Бу мантиққа зидку, – деди шериги, – бундай зўравонларнинг умри қисқа бўлмоғи керак.

– Тарихга қара, Македонский, Чингизхон, Грозний ва бошқа ўта золимлар одамларни ваҳимага солиш ҳисобига йиллар оша ҳукмронлик қилдилар.

Улар одамларни тириклай кўмиш, ёқиб юбориш, дорларга осиш, инсон бошидан миноралар тиклаш билан ваҳимали жамиятни шакллантиришди. Болшевиклар ҳам шундай йўл тутишни маъкул топишганга ўхшашади.

– Улар Қўқондаги касалхонани беморлари билан бирга ёқиб юборишганини эшитдингми?

– Йўғ-ей...

Шу ўринга келганда Муфти жаноблари жим туролмадилар.

– Шундай бўлди, камина ўша ерда эдим.

Меҳмонлар бирданига эътиборларини тақсирга қаратиб, саволга кўмиб ташлашди. “Дашноқчилар қачон пайдо бўлди?”, “Қанақа қуроллар билан отишди?”, “Одамлар қаёққа қараб қочишди?” ва ҳоказо.

– Қўқонликлар бу борада Ленин билан Сталинга мурожаат қилишаётган экан. Мазкур хунрезлик, айнан Ленин ёки Сталиннинг буйруғи билан амалга оширилганини идрок этишолмайди, шўрликлар.

Ҳокимият ҳамиша ҳарбий куч соҳиблари ихтиёрида бўларкан-да, – пароходдаги яҳудийнинг гапини эсладилар у киши.

– Бу табиий ҳол қўшилди чет эллик. Мухториятчилар қўлида на маблағ бўлган ва на қурол. Сувни кўриб этик ечиш керак эди.

–Халқимиз ҳам тайёр эмас эди, - тагин яҳудийни фикрини такрорладилар устоз. - Бунинг учун ўз-ўзини бошқаришга қодир бўлган халқ керак.

– Россия калтабин эмас, шундай хазинани қўлдан

чиқариб юбормайди, – деди ҳарбий киши. – Бу аҳволда озодлик эълон қилиш мумкиндир, аммо уни сақлаб қолиш қийин. Ҳукумат ғирромликни хуш кўради.

–Тўғри, тўғри, – маъқуллашди меҳмонлар. Орага жимлик чўқди. Уни Беҳбудий буздилар.

– Болаларни ўқитишимиз керак...

Тағин жимиб қолишди. Сукунатни паровознинг-давомли чинқириғи бузди.

Поезд Самарқандга яқинлашиб қолган эди.

Олтинчи боб

НОМАЎЛУМ ОДАМ МОНОЛОГИ

Сиз ҳаммангиз мендан тонганда, мен яна сизга қайтарман.

Чиндан, биродарларим, мен ўшанда йўқотганларимни бошқача кўз билан излайман, бошқача муҳаббат билан севаман, мен сизни ўшанда.

Фридрих НИТШЕ

Агар Туркистонда Навоий ва Улуғбекдан бошқа бирор илм ва маданият арбобига ҳайкал қўйиладиган бўлса, у Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳайкали бўлғусидир.

Лазиз АЗИЗЗОДА

*Кўкларга сиғмаган нолам – ёшлигим,
Сувга чўкиб кетган болам – ёшлигим...*

Рауф Парфи

I

Кўз ўнгингизга қирқ ёшнинг нари-берисидаги, анча оми кийинган, ўрта бўй, ўйчан, андак асабий ва зумроқ эркакни келтира оласизми?

Ана шу одам, менман. Исм–шарифим билан қизиқмай қўяқолинг. Уни айтишга хоҳишим йўқ. Ўзим ҳам жамиятдаги ўртача одам бўлсам керак–ки, ҳозиргача қўним топганим йўқ. Дастлаб судяга шогирд бўлдим, кейин уч йил Москвада ишлаб келдим, аниқроғи, мардикорлик қилдим, сўнг Самарқандга қайтиб, киракашлик билан банд бўлдим.

Ҳозир уйимда интернет–клуб ва компьютер курси очганман. Маҳалламиз болаларига турли томошалар кўрсатаман, кейин компьютерда ишлашдан сабоқ бераман. Клуб – пулли, курслар эса бепул.

Менга ўхшаб, узлатга чекинган кишиларнинг улфатлари, дўстлари ҳам кам бўлади. Агар Самандар акани ҳисобга олмаса, бақамти ўтириб гаплашадиган танишим йўқ ҳисоби.

Аслида, компьютерга меҳр қўйишимга ҳам шу ростгўй, ориф одам сабаб бўлганди.

Исм–шарифимни айтмаганимдан ранжимаслигингизни сўрардим. Аммо муҳим бир маълумотни яширмайман. Мен, Маҳмудхўжа Бехбудий ҳазратларининг эваралари бўламан. Менга бобокалонимнинг номини беришдан аввал роса мунозара қилишган, хавотирга тушишган. Бу гапни ҳам, зада бўлган жабрдийдалардай, имкон қадар пинҳон тутиш пайида бўлиб юраман. Жуда зарур бўлганда айтаман. Бизнинг қавмлар, айнан ана шу маърифат дарғасининг авлодлари бўлгани сабаб не-не уқубатларга дучор бўлишганидан хабардорман. Сталин қатағони йиллари уларнинг аксари паноҳ излаб, ўзга юртларга, жумладан Тожикистон томонларга кетиб қолишган. Бу қўрқув ва хавотир ҳали

ҳам авлодимизни батамом тарк этгани йўқ.

Бобокалонимни бағоят қадрлайман. Сўнгги йилларда, у киши тўғриларида анчайин нарсаларни ўргандим. Масалан, профессор Бегали Қосимов тартиб берган китобни деярли ёдлаб олдим. Анчайин беҳбудийшунос олимлар билан танишиб, айримлари билан дўстлашганман. Ҳар қандай юмушни бошлашдан олдин, ўз ўзимга “Хўш, бобом бунга қандай муносабатда бўлардилар?” деб савол беришни ва шунга қараб иш тутишни одат қилганман.

* * *

Ўрта мактабни битириб, ҳужжатларимни юрфакка топширган эдим. Чунки уйдагилар судья ёки прокурор бўлишимни исташар, бу тоифадагиларнинг пичоғи мой устида эканлигини бот-бот такрорлашдан чарчашмасди. Ва энг муҳими, бобом ҳам фаолиятларини, айнан қозихонада мирзолик қилишдан бошлаганликларига урғу беришарди...

Аммо каминани қабул қилишмади. Қавмларнинг дилида (менда ҳам) қабул комиссияси ёки имтиҳон олувчи домлаларга исм-у шарифим, аниқроғи фамилиям бирор ҳидояткорона туйғуни эслатар, шафқат томирчалари уйғонар деган, ботиний умидворлик ҳам йўқ эмасди. Аммо ундай бўлмади. Фақат ҳужжатларимни қайтариб бераётган рус аёлигина бу нуқтага қизиқиб қолди.

– Сизлар Беҳбудийга...

Ёнимда турган амаким хушёр тортиб, хайрихоҳ жилмайган бўлди. Аёл очилиб кетди, одатдагидек, русчалаб давом этди.

– Мен Қаршида дунёга келганман. Метрикамда “Беҳбудий шахрида туғилган”, деб ёзишган.

Кейин энтикканича, иштиёқ билан монолог ўқишга киришди, бобокалоним ҳақида ўқиган, эшитган гапларини қалаштирди. Отаси ҳам маърифатпарвар олим бўлганлиги, аммо ноҳақликка учраб, “халқ душмани”га айлангани, ундан кейинги мусофирчилик, хўрликлар...

– Сизга маслаҳат, – деди охирида амакимга қараб, эминлик ила, – йигитчани судгами, милициягами кичикроқ ишга қўйиб туринглар, келаси йил сиртқи бўлимга киришга кўмаклашаман. Ректоримиз ажойиб инсон – Беҳбудий авлодларидан десам...

Биз бу шафиқона эътироф, эҳтиромдан сарафроз бўлиб қайтдик.

* * *

Халқ суди биноси тасаввур қилганимдай, ҳашаматли, кўркли бўлмай, пастак, кўримсизлиги билан менда нохуш таассурот қолдирганини айтиб ўтишим керак. Инсон тақдири пойдеворлари шўрланиб кетган шундай афтодаҳол жойда ҳал этилиши дилимга ўтиришмас, бу ҳолни ҳазм этолмасдим.

Амаким билан тўрдаги хонага кирдик. Кўринишидан анча ёшга бориб қолган, симобий либослари ёшига ярашиқ, салобатли, хушбичим аёл телефонда кимгадир сўз уқтирар, бу рафтор қонунга хилоф

эканлигини, қўлидан келмаслигини ўзига хос оҳанг, қатъиятлик билан таъкидлар, шу билан бирга ово-зида хавотирона шоҳисталик ҳам сезилиб турарди. “Ҳамма нарсага ақли етадиган киши ҳамма нарса-ни кечиради”, - деди у охирида.

Бу аёл – бобокалонимнинг сафдошлари, ўз замо-насининг ғани жадиди Саидризо Ализоданинг на-бираси эканлигини амаким шипшиган эдилар.

Таъкидлаш жоизки, орадан бир неча йил-лар ўтган, турфа мафкура-ю сиёсатлар забту-за-нам этган бўлса-да, жадидлар сулоласи орасидаги зоҳирий яқинлик дарз кетмаган эди: тўй-ю танта-налар уларни бот-бот бирлаштирар, ҳамжиҳат дои-раларда эминлик билан бир-бирларини сийлашар, ўзларини “жадидзодалар” дейишдан чўчишмасди. Зарур бўлганда, бир-бирларини қўллашар, мадад-у маслаҳатларини дариг тутишмасди. Уйимизда тўй, марака бўлганда Саидризо Ализода, Ҳожи Муин, Абдуқодир Шакурий, Садриддин Айний, Раҳматулло Исматулло, Абдуқаюм Қурбий, Саидахмад Васлий, Қўқонбой Абдуҳолиқзода, Кенжа Ҳомидий, Ақобир Шомансур, Қози Хайдар, Муҳаммадқули Ўринбой ўғли зоти олийларининг яқинлари ташриф бую-риб қолишар, дадам, амаким уларга ўзгача илтифот кўрсатишарди. Ашраф боболаримизнинг хотираи поклари, руҳлари ҳамжиҳат, ҳамдард бўлишга чор-ларди чамаси бизни.

Опа дастакни ўрнига қўйгач, амаким билан қўл бериб кўришди, менга бошини хайрихоҳ силкиб кўяқолди.

– Кеча айтган жияним – шу, ойтимулло, -мен то мон имлаб, мўмингина гап бошлади амаким, -бир мураббийлик қилиб беринг. Стаж дегани ҳам зарур экан.

Ойтимулло деганимиз жилмайди. Ҳамма гап ўзимга боғлиқ эканлигини закийлик ила таъкидлагач, бобокалонимни эслади: у киши ҳам ишни қозига мирзолик қилишдан бошлаб, катта мартабаларга эришганликларини такрорлади. Охирида негадир:

– Қирол билан қуролнинг фарқи – битта ҳарф, – деб қўйди.

Шундай қилиб, каминанинг ҳаёт йўлига старт берилди. Ҳаёт эса, бир қўшиқда куйланганидек, ўтмиш билан келажак орасидаги оний вақтдир. Бу фурсатни қандай ўтказиш, эса катталар таъкидлаганидек, фақат ўзимга эмас, жамиятга ҳам вобастадир.

Дастлабки кунларданоқ, бу кўримсиз жойда ишнинг бунчалик кўплиги, жиддийлиги мени ҳайратга солганини айтиб ўтишим керак. Ҳар куни талай ҳужжатларни машинкадан чиқаришим, прокуратурадан делоларни олиб келишим ёки элтиб беришим, у ёки бу масалада милиция билан боғланиб туришим, энг ёмони, ойтимулло тушликка чиқмагани сабаб, унга сархил таомлар келтириб беришим керак эди.

Бу даргоҳга келадиган кишилар билан муомала қилиш ҳам жўн иш эмасди. Суд раиси фақат душанба ва чоршанба кунлари қабул қилиши ўқлоғдай қилиб ёзилган бўлса-да, эрталабданоқ эшик олдини тирбанд тўсиб олишади. Ёпирай, илжайган башара-

ни учратмайсиз: ҳамманинг, ҳатто ўзимизнинг иш юритувчилар, суд ижрочиларининг ҳам қовоғидан қор ёғади, ёлғондан бўлса ҳам тиржаймайди. Иши ўнгидан келмаганлар бизни рўйи-рост муттаҳамлик, порахўрликка айблайверади.

Назаримда, бу даъволар анчайин ўринсиз. Гарчанд, дастлаб бу маҳкамада ишлайдиганлар ўзимга ҳам кибор, шубҳалироқ кўринган бўлишса ҳамки, тезда улар аравага қўшилган отдай тинимсиз ишлайдиган ва бунинг устига ойтимуллодан тортиб фаррошгача алланималардан ҳамиша ҳадик тортиб турадиган бандалар эканлигига ишонч ҳосил қилгандим.

Тўғри, баъзан кулгига сабаб бўладиган ҳангомалар ҳам бўлар ва бир неча кун уни эслаб юрардик.

Душанба куни эрталаб ташқарида шовқун кўтарилди. Чиксам, саксонларга бориб қолган отахон кимнидир сўқар, биз томон талпинар, аммо икки қўлтиғидан ушлаб олган эркаклар уни овутишар, орқага тортишарди.

– Қўлимни қўй–е, онангни... ажраламан дедимми – гап битта!

Нариоқда бир кампир жаврарди.

– Чол қариб, мияси кирди-чиқди бўлиб қолган. Ёшига уйланмоқчи...

Фаҳмласам, чол-кампир уришиб қолиб, ажрашишга келишган, отахоннинг қўлтиғидан тутганлар ўғиллари экан. Ҳаттоки, тишининг оқини кўрсатмайдиган ходимларимиз ҳам бу ҳолдан лабларининг бир чети билан илжайган бўлишди.

– Кеч бўлиб қолибди–ку, мени кузатиб қўймайсизми? – сўради ойтимулло бир куни, – хўжайин ҳам хавотир тортиб ўтиргандирлар.

Иккаламиз ҳам анча толиққанимиз учун бўлса керак, йўл–йўлакай жимгина кетавердик. Анчагина йўл босгач, бир “Жигули” ёнимизга келиб, “жик” этди, ҳайдовчи бошини ойнадан чиқариб, ойтимуллога тавозе билан салом берди, эшикни очиб, тожикчалаб таклиф этган бўлди.

– Бироз пиёда юрайлик, кун бўйи ўтиради киши, – унамади опа.

Ҳайдовчи тагин бир бор таклиф қилган бўлди–ю, жўнаб кетди. Мен ажабландим, опа изоҳ берди:

– Касбимиз шунақа, эҳтимол бу одамни суд қилгандирман ёки суд қиларман.

Унинг одамларга ишонқирамагани, ҳадик билан қараши менга ғайритабиий бўлиб туюлди. Аммо сабабини сўрашга андиша қилдим.

Темир дарвозадан торгина ҳовлига кирдик, истиқболимизга сочларига оқ оралаган эркак чикди. Бу киши опанинг турмуш ўртоғи эканлигини таъкидлашим зарур эмасдир. Биз эски танишлардек кўришдик.

– Бу йигитча – янги мирзом, – ҳазиломуз таништирди опа, – Беҳбудий ҳазратларининг эваралари.

Ташрифимдан қувонган амаки, бу гапни аввалроқ эшитганини таъкидлади ва ўзи ҳақида маълумот берди: муаллимлик қиларкан, жаидлар ҳаётини ўрганган экан. Худди ойтимуллодай у киши ҳам уч – ўзбек, тожик, рус тилларида равон гапиришини фаҳмлаш қийин эмасди.

– Беҳбудий домланинг ўзларини кўргандай бўлдим,-деди у. – Бобонгиз бағоят жиддий, сипо, камгап бўлганлар. Садриддин Айний у кишининг салобатидан андишага бориб қолганини ёзади. Жадид боболаримиз тамаддунимиз тараққиётига қанчалик улкан қувват ато этганларини ҳали тушунолмай, қадрлолмай турибмиз.

Кейин Саидризо Ализода ҳақида гапирди. Владимир шахридан ул зотнинг хоки табуррукини келтириб, қабристонга қўйишгани, мактабда ҳайкал тиклашганини гапирди.

Бу гаплардан кейин мен ички, мавҳум бир дарддан ўртангандай бўлдим: бобокалонимнинг қабрлари топилмаганлиги, у кишига ҳайкал ўрнатилмаганлиги дилимни зимдан эза бошлади. **Ахир, биз Беҳбудийзодалар қайси қабрга Куръон тиловат қилишимиз, туғилган кунларида қай бир ҳайкал пойига гулчамбар қўйишимиз керак?!**

Эҳ, сўқир қисмат!

Мен уйга кеч ва маҳзун ҳолатда қайтдим.

Боз, опаникида бўлганимда, тақдир бояқишларни зурриётдан ҳам қисганига гувоҳ бўлиб, ўксидим ва уйимдагилар судяликнинг нимасига ҳавас билан қарашларини ўйлаб қолдим.

Эрталаб ойтимуллога чой дамлаб бердим ва энди ўрнимга ўтиришим билан бола кўтарган аёл шовқин солиб кирди: бизни золимлик, шавқатсизликда айблай бошлади. Ҳай–ҳайлашимга қарамай, опанинг олдига кириб кетди – мен унинг ортидан эргашдим. Опа ўқиб турган делосини бир чеккага суриб, аёлга юзланди.

– Хўш, нима гап?

– Эримни чиқариб берасиз!

Опа ўша совуққонлик билан тортмадан бир делони олди, уни варақлай туриб, гап бошлади. – Эрингизни мен эмас, ўзингиз қаматгансиз! У маст бўлиб, сизга қўл кўтарган: прокурорга, медэкспертизага боргансиз. Шундайми?

– ...

– Бир ой ўтмай айнидингизми? Прокурор қўйган статьяга биноан беш йил кетиши керак эди, мен андишаларга бориб, уч йилга олиб келдим. Нима, эркак бўлиб туғилгани учун гуноҳқормиди у? Сиз норози бўлиб, устимдан ёздингиз. Шундайми?

– Жаҳл устида...

– Энди на илож?!

– Унинг бола-чақасини ким боқади, – ўдағайлади аёл.

– Буни аввал ўйлаш керак эди. Боқолмаётган бўлсангиз, болалар уйига топширингиз мумкин.

– Детдомга топширадиган болам йўқ! Одамлар унинг тирноғига зор, -билибми-билмайми опанинг нозик ва ожиз туйғусини оёқости қилди аёл. -Эрим қамоқдан чиқмас экан, ўзимга ўт қўяман!

– Бир шундай қилинг, ўргилай, зора мен бир жанжалкашдан халос бўлсам!

– Йўқ, мен ёзаман! Шахсанга ёзаман!

– Бир шундай қилинг, айланай, зора мени шу ғалва ишдан озод этишса.

Сўнг опа ўзини тутолмай, русчалаб кетди. Инсон ҳайвондан ўзини ўлдириши ёки шундай деб таҳдид

солиши билан фарқ қилишини, буларнинг бари жаҳолатдан ўзга нарсасизлигини гапирди.

Аёл ҳовуридан тушиб, чиқиб кетди. Мен ўрнимга ўтиб, “шу ғалва ишдан озод” бўлишни ўйлаб бошладим. Аммо рўзгурсонлик кундан-кун қийинлашиб бораётган, иш тополмай юрганлар лак-лак эканлигини кўриб, ўйлаб қолардим. Ҳар ҳолда, ҳукумат бу маҳкамада ойда бир бор бўлса ҳамки, оғзингга эмирик солиб туради ва у кўзингга саодат сароби бўлиб туюлади, рўзгорнинг бирор кемтигини тўлдиришга ярайди.

Бир куни эрталаб ишга борсам, маҳкама олдида туман одам, ҳатто эшик олди ҳам тирбанд. Булар қайбирам судланувчининг қавмлари эканлигини тахминлаганча ораларидан яккакифт бўлиб ўтаётганимда, башанг кийинган бир амаки елкамга нуқиб қолди.

– Бир минутга мумкинми?

Биз беихтиёр бир чеккага ўтдик. Шошаётган ва бу ҳолдан хавотирланаётган бўлишимга қарамай, тавозе ва эзмалик билан ҳол-аҳвол сўради.

– Билишимча, сиз опанинг шогирдларисиз-а?

– Шундай...

– Илтимос, у кишига етказсангиз, нима десалар, қанча десалар-розимиз...

Чўчиб кетдим ва юлқиниб хонамга кирдим.

Энди мазкур жиноий иш ҳақида гапирай.

Икки бойвачча ўсмир ўзларича овга чиқишади. Таъкидлаш жоизки, улар ўзаро иноқ бўлишади. Аммо тўқликка-шўхлик, деганларидек, милтиқли

ўпкавой (ҳазиллашиб, албатта) дўстини қўрқитиш учун, аввалданоқ бир патроннинг сочмаларини олиб, фақат порох билан қоғоз жойлайди, кейин овлоқроқ жойга келганда, милтиқ милини дўстига тўғрилайди.

– Мен сени бу ерга отиб ташлагани олиб келдим, – дейди бағоят жиддий туриб, – чунки сен сотқинсан! Сўнгги сўзингни гапириб қол!

– Милтиқ билан ҳазиллашма, – дейди униси кай-фи учиб.

– Бу – ҳазил эмас! Номардларнинг жазоси – ўлим! Гапир! Учгача санайман...

– Тўхта, тушунтир...

– Бир, икки, уч...

У тепкини босади, олам гумбурлаб кетгандай бўлади. Отилган, бизнинг таъбиримиз билан айтганда, жабрдийда сапчиб, йиқилади. Буни кўриб, милтиқ ўктаган довдир: “адашиб, бошқа патронни жойлабман”, деган фикрга боради ва у ҳам ҳушидан кетади. Одамлар югуриб келишса, ҳалигидақа аҳвол: жўралар икки томонда чўзилиб ётибди.

Албатта, сув сепишади: отган ўзига келади, аммо отилган... Кийимларини ечиб кўришади – бирорта жароҳат, қон изи топишолмайди. Судмедэкспертиза ҳам, дарҳақиқат, унинг вужудида ҳеч қанақа жароҳат йўқлиги, аниқроғи, отилмаганлиги, фақат юрак функцияси бузилганини қайд этади. Шундан кейин ҳар иккала ўсмирнинг казо–казо қавмлари икки адоватли гуруҳга бўлиниб, бири жазони қучайтириш, иккинчиси, енгиллаштириш пайига

тушишади. Ор-номус йўлида ҳеч нимарсани аямайдиган бўлишади, шу жумладан, донғи кетган адвокатларни ёллашади, нуфузли шахс-у, идораларга шикоятлар йўллашади. Тергов такрор ўтказилади, қабр қайта очилади ва ҳакозо...

Тажрибадан шу нарса аёнки, бундай пайтда энг адолатли ҳукм ҳам тарафларни қаноатлантирмайди. Чунки ҳаммабоп ҳақиқат бўлмайди-да. Шуни ўйлаб, опага ачиндим ва тугунни қандай ечар экан, деб кута бошладим.

Ҳар қандай вазиятдан ҳам ўнғайгина чиқиб кетадиган опа бу гал ҳам тадбир қўллади: икки томондан ҳам казо-казоларни (алоҳида-алоҳида, албатта) хонасига чақирди, улар билан алламаҳалгача нима тўғрисида, қай оҳангда гаплашгани менга қоронғи. Аммо ҳар иккала томон ҳам хонадан чиқиб, суднинг бу ерда ўтказилишига моне бўлиб қолишди.

Биз улардан шу хусусда тилхат ёздириб олдик.

Ҳамма жўнаб кетгач, ойтимулло суд ижрочиси билан мени хонасига таклиф этди, анча босиқлик билан гап бошлади.

– Ошириб юборилган сифат-хушомадга, дори-заҳарга, меҳр-қаҳрга, ҳазил-зилга, танқид ҳақоратга айланади. Бу дунёда ошириб юборадиганлар-мухбирлар. Улар билан камроқ мулоқотда бўлинглар! Сизлар баҳона ўзларини тарғиб қилишади улар. Бу гапни аввал ҳам айтган эдим-а, сизларга?

Биз итоаткорона бош тебратиб, тасдиқладик.

– Ундай бўлса, нега мухбирга интервью бердингиз?-ижрочи томон ўгирилди у.-Ҳали суд

бўлмасдан, шу серғалва масалада оламга жар солиш керакми?! Нельзя так!

Кейин менга юзланди.

– Сиз ҳалиги одам билан бир чеккага чиқиб гаплашдингиз. Что это такое?! Ишласаларинг, тузукроқ ишланглар!

Уйга қайтгач, биринчи бор опанинг инжиқлиги, ҳарнарсадан ҳадиксираб яшашидан шикоят қилдим. Бу рафторим ойим, дадам, амакимга ўтиришмади. Андак сукунатдан кейин, дадам босиқлик билан гап бошлади.

– Унга осон эмас, замон зулмидан дилига кўрқув кириб, қолган. Ўша лаин куч уни бир умр таъқиб этаверади. Зада бўлиб қолган-да, шўрлик. Ўзинг тасаввур қил, бобоси “халқдушмани” деб эълон қилингач, бутун оилани Кавказ томонга сургун қилишди. Ҳаммалари ўша томонларда нобуд бўлишди. Кейин қариндошлари бориб, қизчани топиб келишганди. Биз – жадидзодалар қанотимиз остига олдик, акам унга нон карточкаси олиб бердилар.

Шу гаплардан кейин тағин икки ойча сабр–тоқат билан ишладим. Сўнг ариза ёзиб, опа бўлмаган пайтда столига қўйиб, чиқиб кетдим.

Гоҳида ўйлаб қоламан: хўш, бобом шундай йўл тутармидилар? Биринчидан, у киши ўз тоғаларига мирзо бўлганлар ва ўша пайтдаёқ анчайин мавқе эгаси бўлиб, у киши билан ҳисоблашишган. Сабр–тоқат билан ишлаганликлари боис, кейин қози бўлганлар.

Мени эса, у ердан кетганимдан кейин ҳеч ерда ишлагим, ўқигим келмасди. Шундай кунларнинг

бирида ҳамсинф дўстим Москвага, ойисининг олди-га ишга бораётганини, истасам мени ҳам олиб боришини гапириб қолди.

– Ойинг у ерда нима иш қиладилар, – кизикдим.

Ойиси катта магэзинда ишлашини гапириб, анча мактаниб ҳам қўйди. Менда эса, пул топиш билан бирга Москвани кўриш иштиёқи ҳам баланд эди.

– Аввал ойингдан сўраб кўрчи, менга ҳам иш топилармикан, – дедим.

– Бирорта жўранг билан кел, дегандилар деди у. – Шерик тополмаганим учун боролмай юрибман.

Бобом эса ёзиб қўйибдилар:

“Ватан ва аҳли диёрнинг қадри мусофиратга маълум бўлур. Ҳақиқатан ватан муқаддасдур. Қадрини билмоқ керак. Сотмасга ва ўлгунча айрилмасга керакдур. Эй қодир худо, мусофир бандаларингни тингла, уларни муродга еткур”

Зеро, юртни фақат байрамлардагина севиш, том маънодаги ватанпарварлик эмас! Бобом таъкидлагандек, у: **“Сотмасга ва ўлгунча айрилмасга керакдур”**. Дарҳақиқат, фақат ватандагина қувонч ва некбахтликлар сенга икки кўлини чўзган гўдакдек талпиниши мумкин!

Лекин шундай табаррук ўғитга риоя қилмай, Россияга йўл олдим. Менинг саргардонликларим кимларгадир сабоқ бўлар деган умидда сардафтаримни батафсилроқ гапириб бермоқчиман.

II

Дўстимнинг ойиси бизни вокзалда ҳаяжон оғушида кутиб олди, каминага ҳам самарқандликларга хос илтифотлар кўрсатди.

Бу ерда бир неча аёллар сабзавот, мева ва ширинликларни саралаб, тарозига тортишар ва махсус целлофон халтачаларга солиб, пештахталарга теришар экан.

Яшаш шароитлари эса мақтагулик эмасди. Катта магазиннинг усти қаватидаги хона парда билан иккига бўлинган бўлиб, бу ёғида аёллар, нари томонда эркаклар ётишаркан.

Кирганимизда, эътиборимни, энг аввало, деворга илиб қўйилган боксчиларнинг бир жуфт қўлқопи тортганини айтиб ўтишим керак. Бошлиқнинг қорувли гавдасини кўриб, спорт билан шуғулланса керак, деб ўйладим.

У мен билан кўп гаплашмади. Каерда ўқиганим, ишлаганимни суриштирди. Судда ишлаганимни эшитиб, мамнун жилмайди.

– Русчани тузук биларкансан, сотувчи бўласан, – деди ва ёрдамчисига алланималарни тайинлади. Униси мени пастга эргаштириб тушиши билан тағин қайтариб юборишди.

– Янги келган гастарбайтерни олиб, Боссга бораркансан, – деди бу ердаги амаки ҳамроҳимга.

– Мен сенга бошқа иш топдим, – деди бошлиқ бу гал. – Ҳозир мен билан кетасан. Бир жойга борамиз...

Биз тағин пастга тушдик ва машинага миндик.

– Дачага ҳайда, – буюрди у ҳайдовчига ва менга дала ҳовлисига қоровуллик қилишимни, у ердаги жониворларга қарашимни айтди.

Биз дарёлардан ўтиб, ўрмонлар оралаб, анча йўл юрдик. Унинг дала ҳовлисида қанақа жониворлар борлиги билан жуда қизиқаётган бўлсам ҳамки, сўрашга ботинолмадим. Қаршимизда паст-баланд ва тартибсиз қурилган дала ҳовлилар пайдо бўлди ҳамда биз улардан бирининг олдида тўхтадик. Босс дарвозани очиши билан, бир маймун югуриб келиб, унга хушқилиқлар қила бошлади ва алланималардан хавотирона огоҳлантираётгандай, чийиллаб, хўжайиннинг елкасига миниб олди.

– Робинзон, мени соғиндингми? – шакаргуфторликлар қилди ўз навбатида хўжайин ҳам жониворга.

Маймун эса нуқул чийиллар, хўжасини кўрганидан сарафрозлигини изҳор этишдан чарчамас, гоҳида уни ўпиб олар, либосидаги чанглари қоққан бўларди.

– Буни Африкадан олиб келишган. Сен билан бир хонада яшайди, нима есанг, бунга ҳам ўшандан берасан, – менга уқдирган бўлди Босс деганимиз. – Бу гал келганимда уни домга олиб кетаман.

Кейин, чўчиб турганимга қарамай хўжайин Робинзонни менинг елкамга қўйди ва ола-була рангдаги итини қафасидан чиқариб, кучоқлаб олди, уни аллақандай егуликлар билан сийлади. Итнинг лақаби Казбек, зоти долматин эканлигини эса кейин билиб олдим.

Кейин эса менга уқдирди:

– Буларга яхши қарайсан, эҳтиёт бўласан... Илондан кўркмайсанми? – сўради ўша оҳангда ва давом этди: – Мен сени Наполеон билан ҳам таништираман. Бу анакондани Америка қитъасидан олиб келишган.

Рости гапки, бунақа катта илонни умрим бино бўлиб кўрмаган эдим. Сесканиб тушдим ва нари кетдим. Кейин қуёнлар боқилаётган катакка бордик. Босс бир қуённи тутиб олди-ю, келтириб илонга ташлади. Наполеон жониворни қай тариқа ямлаб-ютишини кўришга қизиққан эдим, аммо у ўлжасига қайрилиб ҳам қарамади.

Хўжайин Робинзон билан ётадиган хонамизни, кўрсатди. Эгаси яқиндагина анчайин шошиб кўчиб кетгандай, чорпоя ва диван устида турли либослар, жиҳозлар сочилиб ётарди. Нариги хонада эса музлатгич, газ плитаси, егуликлар анча-мунча эди.

– Ҳозирча ҳамма нарса етади, – деди Босс жўнаш олдидан – Мен бирор ҳафтада келаман. Наполеонга овқат берма – ўша қуён унга бир ойга етади. Овқат берсанг ҳам, барибир емайди.

Мен тинч жойни топганимдан қувониб, чорпояга чўзилдим. Ҳадемай Робинзон ҳам менга кўникиб қолди. У гоҳида ташқарига чиқиб келиб, ташвишли чийиллар, алланималарни уқдиргиси келарди. Чиқиб қарасам, атрофда бирор одам ёки ит юрганлигига гувоҳ бўлардим.

Эртаси қизиқиш билан Наполеоннинг хонасига қарасам, шўрлик қуёндан ном-нишон йўқ. Бу очофат уни паққос туширганини билиб олиш қийин эмасди. Кейин Казбек билан Робинзонни эргашти-

риб, сайрга чиқдим. Атрофда талай дала ховлилар қурилган бўлиб, айримларидагина одам кўринарди. Салқин туша бошлаши билан кўплар кўчиб кетганга ўхшарди.

Дарҳақиқат, фароғатли кунлар бошланганди. Истаган таомимни пиширардим, овқатдан кейин маймун билан итни эргаштириб, ўрмонларни кезардим. Осмон—у фалакка бўй чўзган улкан қрим қарағайлари, эман ва шумтоллар орасида сайр қилиш гаштини айтмай қўяқолай.

Учинчи куни илондан хабар олдим—у, бу очофат ҳалиги қуённи қандай қилиб еганлиги билан тагин қизиқиб қолдим, бу ҳолни ўз кўзим билан кўрмаганимга ачиндим. Кейин, анчайин мулоҳазалардан сўнг ўша катакдан бир қуёнчани тутиб, газандага ташлашга қарор қилдим. Жониворни тутиб, илоннинг террарийсига олиб бораётганимда, одатдагидек маймун югуриб келди—ю, елкамга миниб, мени аллақандай хатардан огоҳлантирган бўлди. Назаримда у қуёнчани ажал комига отмаслигимни сўраётгандай эди.

Мен маймуннинг имо—ишорасини тушуна туриб, унга қулоқ тутмаганимга кейин итдай пушаймон бўлганлигимни айтиб ўтишим керак. Шўринг қурғур қуёнчани анаконданинг олдига итқитиб юборишим билан, *Робинзон* ҳам бир сакраб, қуённинг олдига кирди ва уни ажал оғзидан зудлик билан чиқишга даъват эта бошлади. Бу ҳам етмагандек, важоҳатга кириб, баҳайбат анакондага таҳдид ҳам қилди. Газанда эса бундан чўчиб, андак нарига чекинди.

Шунга қарамай, бадбахт маймун ажал комидан чиқмас, уни кириб олишга эса юрагим сира дов бермасди. Зорланиб роса чақирдим, локинда тарикча натижа чиқмади. Кечки овқатга қозон илиб, олов ёққан эдим, қайсар *Робинзон*ни кейинроқ келиб чиқариб олишни мўлжаллаб, эшикни хўжайин айтгандай қилиб беркитдим. Бирор соатдан кейин келиб қарасам, илоннинг бўйни ҳайратомуз бўлиб дўппайган, оғзидан эса ниманингдир думи чиқиб турибди. Мени даҳшат босди, бу – бечора маймуннинг думи эканлигини таниб қолгандим. Қуёнча эса, ҳеч гап бўлмагандек, ўйнаб юарди. Очофат-*Наполеон Робинзон*ни ямлаб ютишини хаёлимга ҳам келтирмаган эдим, зеро бунга ақл бовар қилмас эди.

Жума, шанба кунлари томоғимдан овқат ўтмади, оқибат нима бўлишини билмай, гоҳида уйқум келмасди.

Босс якшанба куни чошгоҳ маҳалида кириб келди ва маймун югуриб келиб, одатдагидек, елкасига минишидан умидвор бўлиб турди. Сўнг хавотирга тушиб, мен томон ўтирилди.

– Қани у?

– Йўқ.

– Нима бўлди?

Мен йиғламсираб ва тутила–тутила бўлиб ўтган нохушликни гапираётганимда, елкам–бўйним аралаш мушт туширди. Йиқилдим ва ўрнимдан туриб, жон ваҳимасида қочмоқчи бўлгандим, бир ҳақлашдаёқ етиб олди, ёқамдан маҳкам тутиб, судрай бошлади.

– Йўқ, осонлик билан қутулиб кетолмайсан! Мен сени ўлдириб хумордан чиқмасам бўлмайди. Сен ярамас осиеликларни, барингни қириб юбориш керак! Сенга ўхшаганларнинг юзтаси ҳам *Робинзонга* арзимади! Аблах қулваччалар! Мен буни кечирмайман! Қонингни ичаман!

Мен юлқинганим сари у ножинс маҳкамроқ тутар, зорланишларимга умуман қулоқ солмасди. Куч билан судраб, илоннинг террарийсигача олиб келгач, муддаосини тушундим: у мени *Наполеонга* ем қилишни мўлжаллаганди. Аммо ажалим етмаган эканми, зорим худога етдими – ғалати тасодиф рўй берди. Мени итариб симтўр ичига тикмоқчи бўлганда, ўзимни имкон қадар четга олдим ва эшикка бориб урилдим. Эшик қўпорилиб, ичкарига қулаб тушди. Аноканда тилини ўйнатиб, биз томон келаётганда, жаллод хўжайин мени қўйиб юбориб, *Наполеоннинг* йўлини тўсишга мажбур бўлди. Оний фурсатдан фойдаланиб, ўзимни дарахтзорга урдим.

Азроил таъқибидан қўрқиб, қочавердим, қочавердим. Юзим бута ва дарахт шохларига урилар, оёғим ногаҳоний чуқурларга тушиб қолар, лекин ортимга қарамай қочардим.

Канча чопганимни билмайман. Бир лаҳза тин олиб, ортимга қараганимда, ажал шарпаси ортда қолгандай бўлиб туюлди. Энди дуч келган томонга қараб, ҳансираганча, яёв кета бошладим. Бирор соат чамаси йўл босганимдан сўнг мени тагин ваҳима боса бошлади. Гўё бир ажалдан қутулиб, иккинчисига рўбарў бўлгандай эдим. Бу кимсасиз

Ўрмонда чарчоқ ва очликдан силлам қуриб жон беришим ёки бирорта ваҳший ҳайвонга ем бўлишим ҳеч гап эмасди. Кейин бир сўқмоқ эътиборимни тортди. Бобомнинг: “Сўқмоқлар катта кўчаларга олиб чиқади”, деган гапларини эслаб, ундан чиқмай кетавердим. Бир маҳал қаршимдан каттагина анҳор чиқди. Унинг соҳилига кимдир қайиқ боғлаб қўйганди. Демак, шу атрофда инсон зоти бор, деган умиддан энтикиб кетдим ва ўзимни тўхтатолмай йиғлаб юбордим. Увотга ўтириб олиб, ўпкамни бўшатиб олгунча йиғлайвердим, йиғлайвердим. Ҳалиги Босснинг қўлида ёки ўрмонда ўлиб кетсам, бечора онам зор-зор йиғлаши кўз ўнгимга келар ва батарроқ ўксирдим.

Бир маҳал қайиқ олдида букчайиб юрадиган чол пайдо бўлди. У нажот чароғи бўлиб кўринди кўзимга ва беҳад қувониб, унинг олдига югурдим, қуюқ салом бердим. Муйсафид алик олгач, адашиб қолганимни тан олиб, Москвага борадиган йўлни суриштирдим.

– Сен осиеликмисан, гастарбайтермисан? – саволимга жавобан савол қайтарди чол.

Мен маъқуллаб, бош силкидим...

Шукурки, бу дунёда яхши одамлар кўп. Бу одам анҳорнинг нариги томонидаги йўл посёлкага олиб боришини, у ердан автобусларга миниб, шаҳарга етиб олиш мумкинлигини тушунтириб бериш билан қаноатланмай, мени қайиғига миндириб, сувдан ўтказиб ҳам қўйди.

Кечга яқин шаҳарга етиб келдим ва вокзалнинг

юк туширадиган станциясини суриштирдим. Бунинг сабаби шундаки, мазкур станцияда ҳамиша иш, ётоқ топилиши қулоғимга чалинган эди.

III

Станцияда бир неча юк поездлари турар, одамлар уларга алланималарни ортишар ёки туширишарди. Булар – ўзимизнинг ўзбеклар эканлигини дарҳол фаҳмладим ва қувондим.

Ишбоши қўнғиз мўйловли, пакана, жиккакрок, аммо узиб–узиб гапирадиган, сўхта–сумбатидан андак бадфеъл ва бадгирлиги манаман деб турадиган Аветик Исаевич деган киши экан.

Одатда, бундай тоифадаги паканалар ўз ишларига жуда пухта бўлишади, илк мулоқотдаёқ суҳбатдоши ҳақида хулоса чиқаришади.

У эшиги олдида интиқ ўтирган ўзбек, тожик болаларга бот–бот иш йўқлигини такрорлашига қарамай ҳеч ким жўнаб кетмас эди.

– Аветик Исаевич, – мурожаат қилдим, илтижоли оҳангда палтосининг ёқасини кўтариб, жўнаб кетаётганда, – менга раҳмингиз келсин. Нима юмуш бўлса бажараман. Узоқдан келдим, ёрдам беринг!

Ўзимни дадил тутишим ва рус тилида бурро гапиришим унинг эътиборини тортмай қолмади.

– Сен шаҳар боласига ўхшайсан–ку, бизда иш оғир...

– Энг оғир ишга қўйиб кўринг...

– Рома, – чақирди у ёрдамчисини, – мана бу бола-

ни элтиб, цемент туширувчиларга қўшиб қўй. Паспортини олиш ёдингдан чиқмасин!

Бу ерда, ўндан зиёд хоразмлик ва бухороликлар вагондаги цементни трактор тележкаларига ортишарди. Мен беихтиёр уларга қўшилдим. Вагонда турган икки киши қирқ килолик цементни елкангга ортиб юборар, биз уни андак наридаги тележкага ортардик. Цемент оғир бўлиши устига у ҳали совуб улгурмагани сабаб елкангни куйдирарди.

Кеч бўлиб қолгани боис ишни тўхтатишди.

Биринчи куни бухоролик тенгдошим – Ақобир билан иноқлашиб қолдим ва у менга янги манзилдаги тартиб–қоидаларни айтиш билан бирга, кечқурун ёнидан жой ажратишга ҳам сўз берди. Биз чала–чулпа ювиниб, ошхона томон йўл олдик.

Ақобир кўп гапирар, ўз ибораси билан айтганда, “сахройи” бўлса ҳамки, нутқида шаҳарликлар лаҳжаси сингиб қолганди.

Кирган захотингиз карамшўрванинг ачимсиқ ҳиди димоғингизга уриладиган бу ошхонада бизга нон, сувда қайнатилган “пшено” беришди. Ётоқ ҳам ошхона ертўласида экан. Бу ерга киришим билан сасиган пайпоқ ва тернинг бадбўй ҳиди анқиди.

– Қанчадан маош беришади? – сўрадим шеригимдан.

– Беш юз доллар деб ваъда бералла–ю, аммо қўлга тегадигани уч юздан ошмайди, – жавоб берди у. – Овқат, ётоқ учун кўп қайтаралла. Аветик деганлари бориб турган буржуй! Гоҳида қурилишга ҳам олиб

кетишади. Лекин маош ўша-ўша. Шунисига ҳам шукур. Сотиб олган бўлса, биттен ҳам бермайди.

– Шунақаси ҳам бўладими?

– Ҳа, земляклари келтириб соталла... О, кўпларнинг бала-чақаси бор. Санга яхши – уйланмагансан.

– Билишимча, ўзинг ҳам бўйдоқсан-ку...

– Ҳа, – деди, анча маюс овозда. – Бу масалада хато қилганман. Бу ерга келишимга ҳам шу сабаб бўлди. Худо мени жазолади.

У тагин андак сукут сақлади-ю, давом этди. – Онам ҳамсоя қишлоқдан қиз топган эди. Бизлар чорвадор – анча орқада қолган саҳройимиз. Қизни кўрай десам, дадам ўшқириб берди. Шунга қарамай кўрдим-у, тузук гаплашолмадим. Загс пайти узук такай десам, келиннинг бармоғи йўқ. Жоним чиқиб кетди – узукни ерга отиб ташлаб, бу ёққа йўл олганман. Кейин билсам, қиз бир пайтлар босмахонада ишлаган ва жимжилоғи билан номсиз бармоғини қоғоз кесадиган аппарат олиб кетган экан...

– Бечора қизга жабр қилган экансан-да, – фикримни яширмади.

– Москвадан яхши иш ҳам топгандим, аммо хунхўр Аветик паспортимни бермади, – негадир гап ўзанини бошқа томонга бурди суҳбатдошим.

Ертўламиз картон билан иккига ажратилган бўлиб, нари томонда тожикистонликлар ётишарди.

– Аввал бирга ётардик, – изоҳ берди шеригим, аммо жанжал чиқди.

– Нимадан? – қизикдим.

У елка қисди. Суҳбатимизни эшитиб турган, бот–

бот йўтал тутадиган, занги заҳил бола гапга ара-
лашди.

– Биттаси бизнинг ҳарбийларни “фашистлар” деб
сўқди. Отаси ревач тераман деб тоққа чиққан экан,
минага дуч келиб, портлаб кетибди. Чегарачилар
жасадни олиб беришдан кўрқишибди. “Тошкентдан
махсус одамлар келиб, олиб чиқади”, дейишибди.
Аммо улар келмабди. Жавобан, бизникилар ҳам
жим ўтиришмабди. “Биз – буюк миллат вакили”,
дебди у ва юртбошисини мақтабди. “Йўқ, биз буюк
миллатмиз”, дебди бизники, президентни улуғлаб.
Шу тариқа масала анча жиддийлашибди.

Шеригимнинг айтишича, бу ҳолдан хабар топган
Аветик, қаҳрга миниб, ётоқни иккига бўлган экан.
Сўнг ҳаммани йиғиб: “Бу ерда президент менман!
Бирортанг йўриғимдан чиқсанг, жанжаллашсанг,
онаизорингни Учкўрғондан кўрсатаман!” дебди.

Кечаси билан уйқум келмади. Саҳар чоғи алқаш–
чалқаш туш кўрдим. Бобокалоним ҳайкалдай қотиб
турган эмишлар. Мен, негадир русчалаб у кишидан
мадад сўрабман. Бобом ҳамон жим туравергач, “на-
заримда ўзингиз ҳам мададга муҳтожга ўхшайсиз”
дебман.

Эртаси ҳам, индини ҳам цемент туширдик. Бу –
жуда оғир ва машаққатли эди, бунинг устига ша-
роитга ҳам тоқат қилиб бўлмасди. Ҳожатхона ва
ювиниш хонаси ифлос бўлиб, уни ҳеч ким тозала-
мас, эрталаб ва кечкурун бу ерларда навбат кутиб
ўтиришга тўғри келарди. Аммо начора: осмон –
узоқ, ер – қаттиқ деганларидек... Аслида чидаш ва

ҳатто шукур қилишга тўғри келарди. Чунки ишга жойлашолмаган айрим ҳамюртларимиз полда ғужанак бўлиб тонг оттиришарди. Бу юртда одам боласининг қадр–қиймати шу қадар забунлиги дилингни хуфтон этарди.

Омад, кўп ҳолларда ёшларнинг эшигини қоқади, деб ўқиган эдим қаердадир. Аммо ўша қайсар омад бу ердаги ёшларнинг манзилини унутиб қўйганга ўхшарди.

– Бунақа жойда яшаб ишлаш, итимга – ор, мушугимга – номус, – деярдир Ақобир бот–бот, аммо на-чора...

Шеригим бир фожиа ҳақида гапирганди. Хоразмлик шериклардан бир нечтаси Аветикдан иш ҳақи билан паспортларини талаб қилиб боришган экан. “Мен сизларни хоразмлик тадбиркордан минг долларга сотиб олганман”, дебди у бадбинлик билан. Шунда йигитлардан бири қаҳр устида Аветикка ножўяроқ гапирибди.

– О, шу бала ўнинчи этаждан йиқилиб ўлди, – деди шеригим надомат билан.

Шу орада совуқ кунлар ҳам бошланди ва биринчи қор ёғди. Бизнинг сарой иситилмасди, аммо дастлабки кунлар қўшимча кўрпалар беришди. Шунга қарамай тахта ва брезент орасидан кирган изғирин туни билан уйқу бермасди. Мен гоҳида ўтириб олиб, мазкур укубатларимиз, ҳуқуқсизлигимиз ҳақида ўйлаб қолардим, бунингсабабларини излардим. **Россияда бундай забун қисматга дучор бўлганлар, асосан ўзбек ва тожик болалар эди.** Масалан,

орамизда бирорта гуржи, армани, озарбайжон йўқ эди ва уларнинг ана шундай ғайриинсоний шароитда ишлашларини тасаввур қилиб бўлмасди. Аслини олганда эса, биз яқингача бир мамлакат фуқаролари эдик, ҳамма жойда ҳуқуқларимиз баробар эди. Нега энди атайин биз қулга, улар эса хўжайинга айланиб қолди?!

Москвада чеченлар, доғистонликлар, татарлар ҳам ўзларини юрт соҳиби деб билишар, ҳатто русларга ҳам нописандлик қилишарди. Биз эса...

Балки барига жаҳолат ва илмсизлигимиз сабабдир. **“...дунёда турмоқ учун дунёвий фан ва илм лозимдур. Замона илми ва фанидан бебаҳра миллат бошқа миллатларга паймол бўлур”**, деган эдилар бобокалоним бундан бир аср муқаддам. Нахотки биз юз йил давомида бир жойда депсиниб қолган бўлсак...

Нега паймол бўлдик? Нега? Нега? Ахир биз ҳам ўзга миллатлардай, мактаб кўрдик, тил ўргандик-ку! Биз ҳам худонинг бандаси-ку! Нега энди банданинг бандасига айланиб қолишимиз керак?!

Шундай кунлардан бирида телефоним жиринглаб қолди. Дадам ҳол-аҳволимни сўрадилар. Мен лабимга табассум суртган ҳолда, ёлғон-яшиқ тўқиб, ўзимни бағоят бахтиёрлигимни таърифладим. Кабутарни қирғий қувганда, ўз инигамас тескари томонга учганини кўрганман. Гўшаси ва полапонларидан душман воқиф бўлмаслиги учун шундай йўл тутганди у. Мантиқ менинг ҳам шундай йўл тутишимни тақозо этарди.

– Шанба кунигача етиб кел, – дедилар дадам, – бобонг ҳайкалини очиш маросими бўлади.

– Албатта, етиб бораман, – ваъда бердим.

Ва шу дақиқадан эътиборан, ярамас Аветикдан паспортимни олиш режаларини туза бошладим. Бобомнинг улуғ инсон бўлганликларини, у кишига ҳайкал ўрнатилаётганлигини ётиғи билан айтсам, юраги тош бўлса ҳам эрийдику, ўйлардим ўзимча. Бунинг учун эса, энг аввало, унинг қабулига кириш талаб этиларди.

Эртаси тушгача ундан дарак бўлмади. Тушдан сўнг “кайфи бор” дейишди, ҳатто ёрдамчилари ҳам кирмабди. Эртаси келди, аммо котибаси бирор кишини киритмади. Тушлиқдан сўнг у қайтиб келмади. Кечки овқат маҳали тўғримда ўтириб қолган, қўшни республикадан келган танишимга ҳасратимни айтгим келиб қолди.

– Менинг бобом чор Россиясининг Туркистон бўйича сўнгги губернатори генерал Курапаткинга, большевиклар томонидан тайинланган Туркистон ҳукуматининг раиси Тобулин қабулига осонликча кирган.

– Хўш?

– Куропаткинга мусулмонлар учун ҳам суд ишини жорий қилиш масаласини қўйган. Чунки унгача бизда қўлни кесиш, дорга осиш каби чоралар амал қилганда.

– Кейинчи?

– Генерал рози бўлган. Тобулинга эса мусулмон болаларини ҳозирча армияга олмаслик, ғалла бозо-

рини очиқ қўйиш, деҳқонга имкон бериш масаласини қўйганлар ва ҳал қилганлар.

– Демак, бобонг катта обрўга эга бўлган...

– Мен шўрлик эса икки кундан бери жипирик Аветикка киролмайман. Ҳайкал очилишидан қолиб кетдим.

У кулди ва савол берди.

– Айтчи, ҳозир ҳам сизларда ҳукумат раҳбарига кириб, халқнинг дардини, бобонгдай очиқ айта оладиган ботир борми?

– Билмайман, – тан олдим, Тошкентдан узоқдаманку, балки бордир... Муқимий ёзадиларку:

*Шерсиз эмасдур бешалар,
Бордур саховатпешалар,
Қилманг ёмон андишалар,
Яхшилари ҳам бор экан.*

– Балки сизларда бордир, аммо бизда йўқ, – давом этди шеригим. Буни аниқ биламан. Аслида мен яхши одамнимас, халқ дардини айта оладиган, жўмард инсонни сўрагандим. Бир буюк инсон бўлса–ю, президентга кириб, бизни бу юртларда хор бўлиб юрганимизни айтса, мамлакатда коррупция авж олиб кетганини гапирса дейман. Ишонасанми, бизда пора бермасанг, ўқишга киролмайсан.

У узоқ гапирди. Қаердадир давлат раҳбарининг қизи бир самолёт олтинни олиб чиқиб кетганини, ўнлаб мамлакатларда қимматбаҳо виллалар харид қилиб қўйганлигини, чет эл банкаларидаги пуллари миллиард долларга етганлигини ва шунга ўхшаш чинлиги ёки ғийбатлигини аниқлаб бўлмайдиган гапларни гапирди.

– Давлатни бошқара оладиган халқ керак, – деди у андак тантана оҳангида, – зарур бўлганда, кўчага чиқиб, конституцияни ҳимоя қилишга қодир бўлган замон жадидлари керак!

– Нима бўлганда ҳам, ватанни севмоқ керак, – гапни асосий томонга бурмоқчи бўлдим.

– Ахир, ватан ҳам биз – ғарибларни севиши керак-ку!

Сен ватан билан давлатни бир-биридан фарқ-лолмаяпсан, – хулосамни айтдим.

У жимиб қолди.

Инсон табиати диктатни ҳазм қилолмайди. Гас-тербайтерлар орасида норозиликлар кучая борди, хоразмликлар паспортларини талаб қила бошлади-лар. Мен ҳам уларга кўшилдим.

Шундай кунларнинг бирида, кечқурун ётоғимизга Аветик кириб келди.

– Диққат қилинглар, ҳов тилбилмаслар, – деди ковоғини очмай.

Баримиз жимидик.

– Мен – сизларнинг президентларинг, деганим ёдларингдами? Шуни билиб қўйинглар, мен сизлар-нинг атаманларинг ҳам! Менинг бир қўлимда қамчи, бир қўлимда қанд бор. Циркда ҳайвонларни қўлга ўргатганман. Врач ҳам ўзим, палач (жаллод) ҳам ўзимман! Бўтқани егандан кейин косани синдириш – аҳмоқлик. Шохидан узилган барг ҳам, мен озод-ликка эришдим, деркан. Буни ёддан чиқарманглар! Мен сизлар томонларда бўлганман. Биламан: ҳар қандай озодлик, маърифат, демократияга даъват

этган ҳурфикр ҳамюртларингни нуқул йўқ қилган, жаҳон тамаддунидан ортда қолган халқсизлар. Худо сизларни шунинг учун ҳам ана шундай жазоларга мустаҳиқ этган! Сизларни илғор ғоя ҳам, маърифат ҳам бирлаштиролмайди, фақатгина ошга бирлаша оладиган одамларсизлар! Оч баччағардан қоч, баччағар, дейди—ку... Сенга ўхшаган фалокатлардан нарироқ юрмоқ керак. Бундан кейин бирортанг қулоғингни қимирлатсанг...

Падарқусур бизни очикчасига таҳқирлади.

Эҳтимол, гапида жон бордир...

Баҳорга чиқиб Аветик каминани, ўз таъбири билан айтганда, “қанд билан сийлади”.

Ўша куни туш маҳали у мени чақиртириб қолди. Етиб борганимда, хонасида тўладан келган, ўрта ёшлардаги хушбичим бир аёл билан гаплашаётган экан.

– Валя, сен шу бола билан гаплашиб кўр, – деди, – маъқул бўлса олиб кетасан. У русчани яхши билади, ичмайди, чекмайди, ҳалол...

Мен бу тарифнинг сабаблари тўғрисида фикр юритаётганимда, аёл менга анча синчков кўз югуртириб чикди ва қўшни хонага таклиф қилди. Стулларга жойлашиб олганимиздан кейин турфа саволлар бера бошлади. Аниқроғи, қаерданлигим, ўқиган, ишлаган жойларим, қанақа оилада вояга етганим ва ҳақозо. Кейин муддаога ўтди.

– Дадам уруш ногирони. Шу кишига қарашадиган дастёр дараклаб юрибман. Аветик Исаевич сени тавсия этганди...

Мен дарҳол жавоб бермадим. Боиси, ёмғирдан

қочиб, қорға тутилиш хавфидан хавотирда эдим. Аёл давом этди:

– Кексайиб, касалланиб қолган, қўлтиқтаёқ билан оз–моз юрадилар. Бир аёлни ёллаган эдик, унга оғирлик қилди. Дадам ўғил бола топишимни сўраябди.

– Бўбди, – дедим, – сиз Аветикдан паспортимни олинг.

Дарҳақиқат, паспортимни қўлга киритиш ҳаммасидан муҳим эди ва қийналиб қолсам, истаган вақтда жуфтакни ростласа бўларди.

Кейин дўстлар, ҳамкорлар билан хайрлашиб чиқдим ва аёлнинг машинасига миндим.

– Паспортимни олдингизми? – сўрадим йўлга тушгач, хавотирона.

– Ҳа, олдим, ма, паспортинг ўзингда турсин, – деди аёл саодат саробига айланган ҳужжатимни қўлимга тутқазар экан. Уни чўнтагимга солдим–у, енгил тортдим. Энди аёл билан жилла ўзгача оҳангда гаплаша бошладим. Жумладан, иш ҳақим қанча, шароитим қанақа бўлишини сўрадим. Аёлнинг жавоблари мени қаноатлантирди. Энг муҳими, менга ишониб, паспортимни қўлимга бергани эди. Бу – унинг дилкаш феъл–атворидан дарак берарди.

Аёлнинг диққат–эътибори йўлда бўлгани сабаб, бошқа савол бермади ва биз анчагина йўл юргач, кўп қаватли бино подъезди олдида тўхтадик. Иккинчи қаватга кўтарилиб, хонага кирганимизда, энг аввало, қаршимизда каттагина сержун ва узунтумшуқ ит пайдо бўлди. Менинг кир ва жулдур

либосларим унинг дилига ўтиришмади, шекилли, ириллаб қўйди.

Ўнг томондаги хонада ранглари қонсиз, мушт-деккина бўлиб қолган, қоқсуяк муйсафид ётарди. Илк бор дилимда нохуш ҳислар уйғонди, ўзимни камситилгандек сездим, аммо унинг нигоҳларида том маънодаги зиёлиларда ҳувайдо бўладиган нур дилимда зоҳирий умидлар уйғотди. Чолга салом бердим.

– Мен сенга ўзбекни олиб келдим, қарачи, тўғри келадими? – деди аёл ва қўшиб қўйди. – Яхши оилада тарбия топган...

Бемор чол менга енгилгина нигоҳ ташлади ва бош силкиб қўяқолди.

Ота–бола каминани Сашадеб атайдиган бўлишди. Аёлнинг исм–шарифи – Валентина Сергеевна, чолники – Сергей Митрафанович эканлигини билиб олдим. Итнинг лақабини колли дейишди.

Аёл менга хонамни кўрсатгач, ҳар хил либослар топиб берди ва чўмилиб чиқишимни буюрди. Ювиниб, кийиниб чиқсам, овқат пишириб қўйган экан. Бу эътибордан ўзимни инсондай сезиб, кўзимга ёш келди. Кейин ётоғимдаги оппоқ чойшаблар тўшалган каравотга чўзилиб, ухлаб қолибман. Бир маҳал уйғонсам, ташқарига қоронғилик тушганди. Биринчи кунданоқ боқибегамликка йўл қўйганимдан хижолат чекиб, муйсафиднинг хонасига кирдим.

– Сергей Митрофанович, кечиринг, ухлаб қолибман.

– Зарари йўқ, – деди у, – вокзалда оғир меҳнат қилгансан. Чарчоқларинг чиқиб кетиши керак эди. У ерда ярамаслар сизларни эзиб ишлатишларини эшитганман. Жамиятда Аветикка ўхшаган раҳм–шафқат нималигини билмайдиган сўхтаси совуқлар кўпайиб кетди. Эксплуатация дегани, аслида ана шу!

Мен ишни нимадан бошлашимни сўрадим.

– Бугун дам ол. Валя кечки овқатимизни ҳам пишириб қўйган эди. Столни тайёрла, мен ҳам бораман. Ўзи ҳам келиб қолар.

Мен столни қўлдан келгунча безадим, кейин муйсафидни суяб турғиздим.

– Энди ановини олиб бер, – деди қўлтиқ таёғи томон имлаб.

Муйсафид унчалик қийналмай, стол атрофидан жой олди. Кейин қизи ҳам кириб келди ва уччаламиз андак эҳтиёткорлик билан гаплашиб, овқатландик.

– Бу ерда телефон бор, – деди аёл, – истаган пайтингда уйингга сим қоқишинг мумкин. Бўш вақтинг меҳмонхонадаги телевизор томоша қил, китобларни ўқи.

Гарчанд аёлнинг алоҳида уй–жойи, оиласи бўлса ҳамки, ўша тун шу ерда қолди ва эрталабки нонуштадан кейингина жўнаб кетди. Кетиш олдидан эса менга ўзи ҳамда ҳамширанинг телефон номерини берди. Отаси оғирлашиб қолса, зудлик билан чақиримни тайинлади.

Аёлнинг отасига бўлган эҳтиром-у эътиборига ҳавасим келди.

– Сиз ташвиш тортманг, – тинчлантирдим уни, –

отахонни ранжитиб қўймайман. Бизда ҳам кексаларни ҳурмат қилишади.

Шунга қарамай, ҳар икки-уч соатда отасига сим қоқиб, ҳол-аҳвол сўраб турди.

Эртаси тушки овқатдан кейин сайрга чиқадиган бўлдик. Муйсафидни оҳиста аравачасига миндириб, ташқари чиқардим. Лифтга ҳам қийналмай кирдик. Пастга тушгач, аравачани чеккароққа қўйишни буюрди.

– Саша, энди юқори чиқиб, колли билан қўлтиқ таёқларимни олиб кел, – буюрди у.

Мен итнинг занжирини қўлдан қўймай, зинадан олиб тушдим. Сергей Митрафонович унинг занжирини аравачасига боғлаб, қўлтиқтаёқларини ёнига жойлаштиргач, хиёбон томон ҳайдашни буюрди. Мен саросималанмай, меҳр ва ихлос билан эндигина қиш уйқусидан турган каштан, акас, оқ қайин дарахтлари оралаб йўлга тушдим. Колли ҳам итоат-корона бизга эргашиди.

– Берлингача мотоцикл ҳайдаб борганман, ўшанда оёғимни совуқ олган. Оғриқ анча кейин бошланди.

Гарчанд бу гапларни қизи аввал айтган бўлса ҳамки, ҳидояткорона маъқуллаб турдим. Аёл, жумладан, отаси кейин Россия тарихини тадқиқ қилиш бўйича илмий иш қилганлиги, профессор бўлганлигини ҳам айтганди.

– Энди коллини ечиб юбор, у ичини бўшатиб келади, – деди жанг таассуротларини ҳикоя қилаётган суҳбатдошим ногаҳонда ва қўшиб қўйди.

– Бу – тоза қонли шотланд коллиси. Қуёвим ўша ёқдан олиб келганди.

Мен қийналмай занжирни ечдим. Ит ғизиллаб пана жойга ўтиб кетди. У қайтиб келгунча отахон гапирмай, нафас ютмай турди. Колли қайтиб келгач, хотиржам бўлиб, ҳикоясини узилиб қолган жойидан давом эттирди.

– Бизнинг ўқчи дивизиямизда ўзбеклар, тожиклар, қozoқлар ҳам бор эди. Айрим тадқиқотчилар фашизмни Россия совуғи енгди, дейишади. Бу – нотўғри. Гитлер солдатлари бизникидай юпун эмас, қалин кийинган эди. Душманни бизнинг дўстлигимиз енгди. Халқлар дўстлиги, байналминалчилик сингари эзгу ғоялар энди одамларнинг кулоғига ўтиришмай қолди. Ҳар бир миллат ўз ботқоғи билан фахрланишга ўтиб олди. Натижада бугунги инжиқ ва жиззаки авлод буюк миллатчилик дардига мубтало бўлди. Бунинг оқибати эса вабодан ҳам баттар бўлади. Просто, кашмар.

Муйсафид бу каломни бот-бот такрорлашга одатланиб қолган эди. Умри давомида бир неча бор бешафқат ҳақиқатларга юзма-юз бўлган, аммо руҳини туширмаган, ҳар гал дадил туриб, олға интилган музаффар ва ҳақиқатгўй инсон эканлигига ишонч ҳосил қила бошлаган эдим унинг.

Биз сайрдан анча кеч қайтдик.

Кейин ҳар куни шу сценарий (таъбир жоиз бўлса) такрорланиб турди. Тўғри, жузъий дигаргунликлар ҳам бўлиб турарди. Бир куни сайрдан қайтсак, лифт ишламаётган экан.

– Шу ерда бироз турайлик, ишлаб қолар, – деди муйсафид.

Ярим соатча турганимиздан кейин, у кишига мурожаат қилдим.

– Сергей Митрофанович, елкамга мининг, сизни опичлаб олиб чиқаман.

– Қўйсанчи, – унамади, – ҳадемай ишлаб қолар.

Тагин бироз турганимиздан кейин ҳийла қўлладим.

– Мен сизни кўтара оламанми, йўқми – шуни билмоқчиман, ўзи неча килосиз?

Кейин жону ҳолига қўймай, опичиб олдим–у, ғизиллаб юқорига йўл олдим. Охирги зиналарга келганда, чарчадим ва мени ваҳима босди. Кейин суянчиқни тутиб, чиқиб олдим ва отахонни бирайўла элтиб, каравотига ётқиздим.

– Саша, кел ўғлим, пешонангдан бир ўпай, – деди кўзига ёш олиб.

Мен шу тариқа оиланинг ишончли аъзоси, муйсафиднинг содиқ дастёрига айланиб қолдим. Энди менга батамом ишонган қизи ҳам аҳён–аҳёнда келадиган, аммо кунора менга ёки отасига телефон қилиб, ҳол–аҳвол сўраб турадиган бўлди. Дўкондан егуликлар, дорихонадан таблеткалар харид қилиш, овқат пишириш сингари талай юмушларни бажаришга кўникиб қолгандим. У кишининг оёғи бот–бот қақшаб оғрир ва бундай пайтда қон босими ҳам ошиб кетарди. Мен эса зудлик билан танометр тасмасини у кишининг тирсагидан юқориқоққа ўраб, босим даражасини ўлчардим ва агар у 160 дан ошган

бўлса, ўша пайтларда жуда ҳам ноёб бўлган *adelfan* билан оғриқ қолдирувчи таблеткаларни ичирардим. Бу ҳам иш бермаганда, таниш докторга телефон қилардим. У мен ҳамда бемор билан бақамти гаплашиб олгач, укол қилиб кетарди.

Бир куни сайрдан кейин муйсафид бир талай орден, медалларини кўрсатди.

– Мана буниси биринчи даражали орден, – деди у устки қисмига “1941– 1945” ракамлари ёзилиб, беш қиррали юлдуз устига “Отечественная война” деб битилган орденни қўлга олиб ўпар экан. Кейин “Красная звезда”, “Победа” деб ёзилган орденларини кўрсатиб, уларни қайси йили, қаерда олганлигини гапирди.

Калин қор ёғиб, совуқлар бошлангач, ташқарида камроқ сайр қиладиган бўлдик.

– Саша, бери кел, ёнимга ўтир, – буюриб қоларди у гоҳида ва хотираларини ҳикоя қилишдан чарчамасди. – Буни кўр, – деди у бир куни, – менинг партбилетим, фронтда олганман! Мен учун муқаддас ёрлиқ.

Кейин ана шу тафсилотларни бирма–бир гапирарди. Бу одамнинг коммунизмга бўлган эътиқоди заррача сусаймаганди, ана шу хаёлий жамият тантанасига чинакамига ишонарди.

– Россияни хароб қилишди, ярамаслар! Иқтисодни ҳам, маънавиятни ҳам барбод қилишди булар. Аветикка ўхшаган эксплуататорлар кўпайди. Инсон боласи қаршиларида қалтираб туришини истайдиган, маънавияти оқсоқ авлод юзага келди. Булар –

капитализмнинг аччиқ мевалари. Просто, кашмар. Коммунизм ҳам биздамас, моддий ва маънавий жиҳатдан тараққий этган мамлакатларда бошланади. Масалан, Франция, Германия, Швеция, Швейцария сингари юртларда. Жаъми мамлакатлар бирлашади, чегаралар, армия, пул керак бўлмай қолади. Чунки инсоният маърифат ва адолат йўлидан тоймайди, у тагин ғорларга қайтмайди! Бу кунларни мен кўролмайман, аммо сен кўрасан!

Бир куни тарихий шахслар ҳақида гапираётган маҳали савол бердим.

– Сиз жаҳидларни биласизми?

Суҳбатдошим Гаспринский ҳақида анчайин батафсил ҳикоя қилди, аммо бобокалонимнинг номи тилга олмади. Мен бундан ранжимадим.

Унинг суҳбатларига диққат, эҳтиром билан қулоқ солишимдан сарафроз бўлиб кетарди у гоҳида. Зеро, бундан тоифа, ҳолатдаги кишиларга тузукроқ тингловчи нақадар зарурлигини тасаввур қилиш қийин эмас. Бир куни газетага ўралган пулни менга узатиб илтимос қилиб қолди.

– Саша, сизларда аҳвол ҳозир яхшимаслигини биламан. Аммо ҳали бой бўлиб кетасизлар. Шу пулни уйингга юбор.

– Буни ололмайман. Қизингиз берган пул етарли, – дедим.

Кейин ҳарчанд қилса ҳам олишга унамадим. Бундан олдинроқ ҳам шунга ўхшаш ҳолат такрорланганди. Сергей амаки телефонда аллакимлар билан гаплашиб олгач:

– Саша, сенга бироз пул бераман- борасолиб, магазиндан ўзингга костюм-шим сотиб ол, – деб қолди ўшанда. – Кечқурун меҳмондорчиликка борамиз.

– Пул ўзимда бор, – унамадим.

Роса илтимос қилавергач, ярмини олиб, костюм-шим харид қилиб келдим-у, кийиб олдим.

– Миша деган дўстим саксонга кирди, – деди шундан кейин. – Урушда бир ротада хизмат қилганмиз. Бошқалар ҳам келар...

Кейин кўчага чиқдик. Мен аравагани йўлак бўйлаб ҳайдадим. Аввал гул дўконига бориб, бир даста гладиолус харид қилдик ва қўшни кварталдаги уйга кирдик.

Хонадон соҳиблари бизни кўриб беҳад қувонишди. Стол атрофида орден ва медаллар тақиб олган муйсафидлар билан бирга ўсмирлар, аёллар ҳам бор эди. Бу одамларнинг менга ҳам эҳтиром кўрсатишлари дилимга илиқлик уйғотди.

Батамом бошқача, яъни эмин, устиворроқ маънавият ва тамаддун соҳиблари даврасига тушиб қолгандек эдим. Шу кунгача ўзим мулоқотда бўлган руслардан бу даврадагиларнинг фарқи манаман деб турарди. Улар марҳум дўстларини хотирлаш, ватан туйғусини қадрлаш билан бирга, бугунги ҳукумат, жамиятдан норозиликларини яширмадилар. Шу билан бирга... яхшигина ичишди ҳам.

Аммо айримларининг кайфи ошиб, ҳукуматни, мусулмонларни, инчунин, ўз иборалари билан айтганда, “осиёлик дарбадарларни” ҳақорат қилиши дилимга ўтиришмаганини ҳам айтиб ўтишим керак, албатта.

Бу даврада эсга олинган хотиралардан айрим ёдимда миҳланиб қолганларини сўзлаб берсам, ортиқчалик қилмас.

“Берлинга яқин кишлоқда катта бир саройга жойлашдик. Бир маҳал болалар сувсаб, девордаги кранни очишди. Фашиллаб ҳаво чиқа бошлади денг, аммо сувдан дарак йўқ. Анча кутганимиздан кейин бир солдат тамаки чекмоқчи бўлганди, лопиллаб ёниб кетди. Аланганинг тили эшиқдан ҳам ташқарига чиқиб кетди. Саросималаниб қолдик, ўзимизни эшик, деразаларга урдик. Кейин билсак, бу газ экан. Қаранг: ўша пайтлардаёқ немис ҳукумати шаҳар–қишлоқларини газлаштириб қўйган экан. Ҳозир бизда Москвадан сал нари чиқинг, на газ бор ва на тоза сув. Падарига лаънат буларнинг: газни ўз халқига бермай, Европага сотиб ётибди”.

Бу – Сергей амакининг ҳикояси эди.

Энди Миша амакининг саргузаштларини тингланг.

“Сталиннинг буйруғи бор эди: “Мабодо ўқ тегса, орқага эмас, олдинга қараб йиқил, шунда ватаннинг бир неча қаричини душмандан тортиб олган бўласан”, дейилганди. Менга Москва яқинида ўқ тегди. Нақ йигирма қадамгача югуриб бориб, кейин йиқилдим. Госпиталдан чиққанимдан сўнг, Эронга жўнатишди. Бу ерда бутун бир дивизия мутлақо махфий ҳолатда запасда турган экан. Агар душман Москвани олса, булар Туркменистонга кириши ва урушни давом эттириши мўлжалланган, албатта. Ғалабадан кейин ҳам икки йил турдик. Пенси-

яга чиқиш пайтида эса, биз роса овора бўлганмиз: Эрондаги хизматимиз бирорта ҳужжатда ҳам қайд этилмагани боис, стажимизни ҳисобга олишмади, занғарлар”.

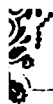
Геннадий Дмитриевич деган меҳмоннинг ишқий саргузаштлари эса анча давомли, лекин мароқли эди.

“Урушга жўнатишганда, уйланганимга атиги олти ой бўлганди. Лариса билан мактабда бирга ўқигандик. У асли туркийлардан бўлган княз Юсуповларнинг авлоди бўлиб, бағоят сулув эди, бир кўрган киши муқаррар тарзда ошиқ бўлиб қоларди. Қош-қўзлари қорачадан келган бўлиб, дудоқлари ва яноқлари оппоқ эди. Бир тутамгина хипча белига қоматига ярашиқ тасма боғлаб юрарди. Қизнинг феъл-атвори ҳам қадимий рус князларига хос эди: кескин гапирар, эркаклардай иш тутарди.

Лариса ошиқлари орасидан мени танлагани учун беҳад мамнун эдим, чунки уни ҳаммадан кўпроқ, мажнунона севардим.

Ҳар гал ёзган мактубида менга содиқлиги, бир умр хиёнат қилмасликка қасам ичарди. Йил ўтиб эса хат келмай қолди. Ёзганларимга ҳам жавоб ололмас эдим. Қисматнинг қалтис ўйинини қарангки, Лариса бир студентга тегиб ва у билан Калугага жўнаб кетган экан. Ҳеч ишонмайман, денг. Чунки бир-биримизни ҳаддан ташқари севардик; бутун борлиғи, латофати, жозибаси билан кўз ўнгимдан кетмасди.

Фашистларни қувиб бориб, аввал Полшада, кейин Германияда туриб қолдик ва қаердаки бирорта қиз-жувонни учратсам, ундан Ларисадаги бетакро

жозиба–ю, хислатларни излардим ва дилим ғуссага тўларди. Кейин эса бора–бора ана шу беҳудуд муҳаббатим нафрат ва ғазабга айлана борди. Қайтиб борсам, бевафолиги учун ундан интиқом олишга аҳд қилдим, бунинг режаларини туза бошладим.

Ғалабадан кейин, қирқ саккизинчи йилгача Германияда қолдиришди. Қайтиб келиб, бомбалардан вайрон бўлган уй–жойларни тикладим, ҳарбий комиссариатга ишга жойлашдим.

Бир куни бошлиқдан Калугага командировка қилишини сўрадим. У монелик қилмади. Бориб, адреслар бюросига мурожаат қилдим. Қарангки, шаҳарда Лариса Юсупова деганлари бир нечта экан. Барининг манзилини ёзиб олиб, уни дараклашга тушдим. Бу ишни бамисоли ўғри мушукдай, бағоят эҳтиёткорлик билан амалга оширишга тўғри келарди. Мўлжалланган манзилга боргач, қўни–қўшнилардан Лариса деганларининг ёши, қиёфаларини суриштирдим.

Баҳор ўтиб, ёз келганда уни топдим. Мен тахминлаган уйнинг пастидаги болалар майдончасида газета ўқиб ўтирарди у. Юрагим гупиллаб ура бошлади. Лариса деярли ўзгармаганди. Белига зичлаб қизил тасма тортилган, хушбичим, адлқомат. Ўша лаҳзадаги ҳолатим ва ички кечинмаларимни сўзлаб беришга тилим ожиз. Кейин ўзимни тутиб ва нималар дейишимни чамалаб, ёнига бориб ўтирдим. Табиийки, у мени танимади, эътибор ҳам бермади. “Лариса, – дедим анча танаффусдан кейин, танимадинг–а?!” У юзимга бироз қараб турди–ю, анграйиб қолди ва ўрнидан илкис турди.

Кейин саросимага тушиб, тағин ўтирди, зум ўтмай тағин турди. Ўта қаҳрга минган ёки ҳаяжонланган киши билан гаплашмай туриш зарурлигини билардим. Шунинг учун ўзимни бағоят лоқайд, бепарво тутишга ҳаракат қилдим. Шунга қарамай, у шоша-пиша жўнаб кетди.

Мен энди унинг уйдан чиқмаслиги, чиққанда ҳам бу жойга келиб ўтиришдан қўрқшини билардим. Бу гал келиб, унинг уйи атрофида арвоҳдек изғиб юрганимда, озиқ-овқат дўконида учратиб қолдим. Қўлидаги целлофан халтада харид қилган егуликлари бор эди. “Лариса, бер мен ёрдам бераман”, – дедим жуда хотиржам оҳангда. Худди етти ёт беоналардек озгина гаплашдик. Назаримда мутлақо бекорчи гапларни гапирдик. Сўнг шошилинич жўнаб кетди.

Дилимда туғён урган фикрлар бот-бот дигаргун бўлиб турар, уларни эплотмай, бошқаролмай қолардим гоҳида. Менга бевафолик қилган ва бошқа бир эркакнинг қучоғида тўлғанадиган бир аёлнинг ортидан нега юрибман – мақсад-муддаоим нима? Қасос олишми ёки васлига етишишми? Ахир, буларнинг бари батамом бекорчи ишлар-ку...

Бу гал учрашганимизда, унда менга нисбатан, аллақандай мойиллик пайдо бўлганлигини сездим, ҳатто телефон номерини ҳам ёзиб берди. Эндиликда телефонда гаплашиш, истаган пайтда чақириб олиш имкони юзага келганди. Эри архитекторлиги, унинг иши жуда кўплиги, фарзандлари йўқлигини аввалроқ айтган эди.

Бу орада Ларисадан қасд олиш ёки унга уйланиш фикридан воз кечиб, Калугага қайта бормадим ҳам. Аммо кунлардан бирида у менга телефон қилиб қолди ва роса гиналади. Бу ҳам етмагандек, Москвага меҳмон бўлиб ҳам келди. Гарчанд, кийим–бош харид қилгани келганини такрорласа ҳамки, мени кўриш истаги бу томонга етаклаганини фаҳмлаш қийин эмасди.

Ларисанинг бевафолик қилганини шу кунгача тилга олмаган, аниқроғи, юзига солишдан андиша қилиб келгандим, ўзи ҳам бу хусусда гапиришга номус қиларди чамамда. Бу гал эса, меҳмонхонага жойлаштириб, у ердан чиқиб кетаётганимда, “Гена, тўхта!” деди ва кутилмаганда кўксимга бош қўйиб йиғлай бошлади. “Гена, мени кечир, кечир! Мен билан қол, ёлғиз ташлаб кетма”, деб зорланарди нуқул. Кейин эса қарийб бир ҳафта давомида эр–хотинлардай яшадик. У эрининг бевафолиги, лоқайдлигидан нолиди. Мен бу гапларни анча бепарво туриб эшитдим. Боиси, дилимдаги аввалги эҳтирос ва орзулар алангаси у билан бўлган бир ҳафталик висолдан кейин негадир сусайган эди.

Орадан йил ўтмай, у эри билан ажрашди. Мен бу ҳолдан унчалик қувонмадим. Кейин Москвага – менинг олдимга келди. Мен жуда иккиланиб, у билан қандай муносабатда бўлишни билмай юрардим. Дилимда унга бўлган меҳр–муҳаббат ҳам, қасд олиш туйғуси ҳам сусайган эди.

Хонамга бу гал кириб келганда, ёқинқирамай ва дабдурустдан дедим: “Лариса, сен менга бевафо-

лик қилдинг, мен эса қасос олиш учун сени шу куйга солгандим. Сендан нафратланаман! Энди жўна, тўрт томонинг қибла! Мен сени севмайман ҳам, уйланмайман ҳам!”

Шу гапимдан кейин у тиз чўкиб йиғлайди, ёлвориб кечирим сўрайди деб ўйлагандим, аммо ундай бўлмади, бирдан ташқарига отилди. Мен бундай қўпол ва қалтис гапирганимдан надомат тортиб, апил–тапил кийиндим-у ортидан югурдим.

Қарасам, катта кўча бўйида одам гавжум, саросар... Кимнидир машина уриб кетганини сезиб, ваҳимам тағин ошди. Бориб қарасам, жабрдийданинг устига оқ чойшаб ёпиб, “тез ёрдам” машинасини кутишаётган экан. “Бу аёлга бир гап бўлган, милиционерга уқдиришга ҳаракат қиларди юк машинасининг ҳайдовчиси. – Югуриб келди–ю, ўзини ғилдиракнинг тагига ташлади. “Тез ёрдам” машинасига ортишаётганда, белидаги қизил тасмага кўзим тушди ва барини тушунгандай бўлдим.

“Аёл оламдан ўтса, ўзи билан оламини олиб кетади”, дейишади. Менинг бутун дунёим, борлиғим ҳувиллаб қолган эди.

Шифохонага етиб борганимда, у йўлда жон таслим қилганини айтишди. Кейин қишлоқдан қавмлари келиб, жасадини моргдан олиб кетишди.

Кўмиш маросимига ҳам қатнашдим. Эри ҳам етиб келди. Бахтиқаро Ларисани тупроққа топширдик. Аммо бу ерда тўпланганларнинг бирортаси бу фожианинг асл сабабчиси мен эканлигимни хаёлига ҳам келтиролмасди.

Қиз болани алдаб, номусига тегиш-ёш бола ёки кекса кишини ўлдиришдай оғир гуноҳ, деб ўқигандим. Хўш, аёлни алдаш-чи? Бу ҳам ҳазилакам гуноҳ эмасдир?! Гуноҳ эса бир умр пистирмада туриб, нақ юрагингни мўлжалга оладиган овчига айланаркан.

Кейин мен умуман уйланмадим...”

Бу ишқий саргузаштни ҳаммамиз берилиб тинглагандик, даврадаги ёшлар талай саволлар ҳам беришганди. Меҳмондорчиликдан кеч ва сархуш бўлиб қайтгандик.

Шу тариқа икки йил юрдим.

Россиянинг жонга тегадиган давомли қиши тугаб, баҳорнинг илиқ шабадалари эсадиган кунлар бошланганди ўшанда. Хиёбондаги кўкатлар найзабарг бўлиши билан биз тагин сайрга чиқа бошлагандик.

Ўша кунни уни кўргани қизи куёви билан келишган эди. Муйсафиднинг қон босими бирдан ошиб кетди ва ҳарчанд уринишларга қарамай пасаймади. Бир неча соатдан кейин эса, миясига қон қуйилиб, қизининг қўлида жон берди.

Шундан кейин Самарқандга қайтишга қарор қилдим. Марҳумни сўнгги йўлга кузатгач, қароримни унинг қизига айтдим. Бу хушфёъл аёл Москвада қолсам, тузукроқ иш топишга кўмаклашишини ҳам айтди. Аммо юрт ва қавмлар, айниқса отам, онам соғинчи устун келди. Бзовта бир илҳақлик билан Ватанга қайтдим!

IV

Самарқандда ҳали ўзгаришлар оз эди. Аксар одамлар нон топиш, рўзғор тебратишдан бошқасини ўйлашмас; ишсизликдан бўлса керак, бу ердан олиб, нарироққа элтиб сотиш билан банд эдилар.

Уйда бирор ҳафта меҳмон бўлгач, эски “Жигули” мни созлашга киришдим. Тўрттала ғилдирак ва айрим зарур қисмларини янгилаб, киракашликка чиқдим.

Шу ҳисобдан ҳар эрталаб бир даста гул олиб, бобомнинг ҳайкаллари пойига қўйиш ҳам кунлик одатимга айланиб қолди. Шаҳримиз ободонлашиб, ҳаётимиз ҳам анчайин тўкис бўлаборди. Тағин уч йилдан сўнг “Жигули”ни сотиб, “Nexia” харид қилдим. Бу билан киракашлик қилиш ҳам анча ишончли эди. Тошкент, Бухоро, Қарши сингари шаҳарларга турли тоифадаги кишиларни таширдим ва уларни гапга солардим. Бу одамларнинг аксари савдогарлар бўлиб чиқарди ва суҳбатимиз узоқ давом этмасди. Аммо машинамга зиёлилар ҳам меҳмон бўлиб туришарди.

Машинамнинг олд кўзгуси устига бобомнинг анчайин катта салла ўраган, узун соқол қўйган шапалоқдай расмларини ҳам ёпиштириб қўйдим ва қизиқиб қолган кишиларга у киши ҳақларида гапириб берардим.

Ҳаётимда муҳим бурилишга сабаб бўлган ана шундай учрашувлардан бири ҳақида гапирмоқчиман.

Ўша куни эрталаб бош автобекат ёнидан ўтиб кетаётганимда, хушфеългина бир амаки қўл кўтариб қолди. Анчайин ўтинч билан Жиззах шаҳригача олиб боришимни сўради.

– Жиззахми? Йўқ, олис, – бош тортдим.

– Нимаси олис? Текис асфальт бўлса... Рози қиламиз...

У иккиланиб турганимда, аниқ жавобимни ҳам кутмай, “Волга” машинаси ёнида турган шеригини чақирди. “Мирҳоди ака, келинг!”

Улар камина билан енгилгина саломлашиб, орқа ўриндиққа ўрнашиб олишлари билан, иккиланмай машина рулини Жиззах томон бурдим. Уларнинг ўзаро суҳбатлари ва рафторларидан илк хулосаларим шу бўлдики, Мирҳоди домла дегани олтмишнинг нари-берисида бўлса ҳамки, умрида пешана тери ёки кўз ёши таъмини татиб кўрмаганиданми ёки ирсий хислат боисими анча навқирон кўринарди. Қомати тик, қоп-қора сочи орқага қараб силлиқ таралган, либослари бежирим, оҳорли. Ундан қимматбаҳо *adonis* атрининг хушбўй ҳиди таралади. Ўтмиш ҳақида иштиёқ билан гапириш, уни улуғлаш, бир пайтлардаги хизматларини пеш қилишни хуш кўрадиган; ўзгалар ҳам буни эътироф этишларини жуда-жуда истайдиган замон зиёлиси. Эҳтимол, булар бари кексаяборишнинг ўзига хос аломати бўлса. Бу одам: “Улуғ бўлсанг, улуғларни улуғла”, деган нақлни бот-бот тилга олади ва бундан зоҳирий манфаат кўзлайди, аниқроғи, ўзини улуғлар сафида деб билади. Шу билан бирга собиқ арбоб-у, амалдор-

ларга ҳамду сано ўқишни хуш кўради, ҳозирги казозолар ҳақида ҳам нохуш гап гапирмайди, фақат ўрни келганда, улардан гилалайди ёки беўхшов киноя қилади. Хуллас, мустақиллик эълон қилингандан кейинги йиллар ўзбек аристократиясининг аросатда қолган қатлами.

Гап-гаштақдан каминага тағин шу сирлар аён бўлдики, Мирҳоди домла шўролар даврида институт ректори бўлган экан. Унинг қандай ишлагани менга ноаён. Аммо ўша пайтларда, юртимизда демократия шамоллари эсиши туфайли одамлар ўзгарганми, домланинг ўзи ўзгарганми, ҳайтовур зохирий зиддиятлар пайдо бўлган ва у жиддиятга айланган. Шу тариқа диалектик тараққиётнинг бешафқат тўлқини уни бир чеккага суриб қўяқолган экан.

Аслида, мен аввало, машинамга қўл кўтариб, Мирҳоди домлани таклиф этган кишига таъриф беришим керак эди. Унинг номи Мирбақо экан. Назаримда Мирҳоди домла билан тенгдош; бақалоқ, сертавозе, сертакаллуф, лаббайгўй ва ҳоказо. Кечаги кунга ҳам, бугунги дамларга ҳам бот-бот шукрона айтишни канда қилмайдиган, аксар масалаларда дўстига тақлид қиладиган, эски одатига содиқ қолиб, унинг кўнглини овлашни хуш кўрадиган одам эди. Ўзаро муносабатлардан каминага аён бўлишича, Мирҳоди домла ректор бўлганда, бу одамни ўзига биринчи ўринбосар қилиб олган экан. Назаримда тўғри қилган: тақдирнинг ўзи Мирбақо домлани ўринбосарлик учун яратгандай – садоқатли, анчайин лаганбардор.

Начора, биров худонинг бандаси, биров бандасининг... Бу одам тарих ёки ҳуқуқшунослик фанидан (унчалик тушунолмайд қолдим) дарс берган экан.

Жомбойдан ўтаётганимизда, Мирҳоди домла яланғоч ғўзапояларни кўриб, талабаларни теримга олиб чиққан дамларини эслади.

– Ҳар йили биринчиликни олардик. Бўлмаса, Самарқандда институт-у техникум озмиди?!

– Коммунизм бўлиб, ўтиб кетган экан-у, билмай қолибмиз, қувватлади шериги, худо берган куни зиёфат эди; пахта теримидан семириб, тўлишиб қайтардик.

Анчайин сукунатдан кейин, улар ногаҳонда Самандар деган кишини эслаб қолишди ва уни ғийбат қилишга ўтишди.

– Бориб турган ўпка, якрав, – деди Мирҳоди домла, қанча яхшиликлар қилганман, аммо қадримни билмади у – бедаво башара. Ҳеч кимни тан олмай, нигилистлик қилганини айтмай қўяқолай.

– Аракни кўрса, ўзини томдан ташлайди, хумбош, – улаб кетди шериги, – а, калласи ишласа, жадинлардан тема олармиди? Эсесер даврида-я...

– Буниси ҳам майли, – иштиёқ билан уни қўллади собиқ ректор, – ўзича жадинчилик ҳаракатини қайта бошламоқчи бўлди. Студентларни тўплаб, уларнинг онгини буза бошлади. Кейин олдини олдим...

Мен ногаҳонда сергак тортдим. Демак, жадинлар ҳақида гап бўлдим, булар бобокалонимни ҳам ёмонлаб қўйиши мумкин. Бу тахминимдан дилим андак ғашлик тортди. Ҳарқалай, улар Самандар де-

ганни роса балчиққа ботиргач, бошқа ҳамкорларини ғийбат қилишга ўтишди.

Тўйга қўярда–қўймай мени ҳам олиб киришди. Юртда анчайин танглик, ночорлик бўлишига қарамай, бу ердаги ҳашам, дабдаба дигаргун эди. Маҳобот эмас–у, камида беш юзга яқин меҳмон тўпланганди. Дастурхондаги ноз–неъматларнинг айримларини биринчи бор кўриб турган эдим. Меҳмонларнинг аксари башанг кийинган, нуфуз-талаб кишилар эканлигини фаҳмлаб олиш кийин эмасди, ўзимга ўхшаган бирор ночорроқ кишини учратолмаганим сабабли ўзимни хору хасдай бекадр билиб, ноўнғай бўлиб ўтирдим ва бобомнинг аср бошида ёзган мақолалари ёдимга тушди. Унда исрофгарчилик ўрнига болаларни яхши ўқитишга, мактаб, мадрасалар учун сарфлашга даъват этилганди. Орадан юз йил ўтиб, ҳамон ўша жойда депсиниб ётишимиз нохуш ва хавотирли эди, албатта.

Тўйдан қайтишда бизга ўттиз беш ёшлардаги, жиккак, анчайинг кўримсиз киши ҳамроҳ бўлди. Чап қўлининг сунъийлиги, юзидаги чандиқ дилимда дафъатан нохуш туйғу уйғотганини ҳам айтиб ўтишим керак. Аммо овози жарангдор, гаплари дадил, мантиқли эди.

Унга менинг ёнимдан жой беришди. Кабинага хийла қийналиб кирди ва бағоят эҳтиёткорлик билан жойлашиб олди. Чап қўлидаги ҳиссиз бармоқларига чарм қўлқоп кийгизиб қўйилганди унинг.

– Кеча автобус билан келгандим, – деди у, – Самарқанддан бирор савобталаб келиб қолса, мени

ҳам олиб кетар, деган умидда ўгиргандим – худо сизларни етказди.

– Самандархон, энди сиз назаркарда одамсиз – да, – деди Мирбақо домла енгил тилёғламалик билан.

Боя, йўлда роса ғийбат қилинган Самандар шу одам бўлса керак, деб фикрладим ўзимча.

Кутилмаганда, у биринчи бўлиб менга мурожаат қилиб қолди.

– Менга қаранг, ука, мана буни олиб қўйинг, – деди бобомнинг расмларига ишора қилиб.

Мен ғазабимни жиловлаб, гапнинг давомини эшитмоқчи бўлдим.

– Бу Беҳбудий домланинг ҳақиқий расмлари эмас, – давом этди у, – қай бир чаласавод рассом у кишининг қиёфаларини бузиб қўйган. Салобатли, нуроний қиламан деб саллани катта, соқолни узун қилган. Ва энг ёмони, бу расм оммавийлашиб кетди. Ваҳоланки, бу – мантиққа зид. Жадидлар, айнан соқолларининг қисқалиги, саллаларининг ихчамлиги билан ажралиб туришган. Уламо шунинг учун уларни “жадид” деб атаган. Ўша пайтларда “жадид” худди биз “экстремист”, “демократ”ни камситиб ёки заҳарханда қилиб тилга олганимиздек, киноя маъносида қўлланган.

Гарчанд, жадидлар ва бобом тўғрилида анчагина маълумотга эга бўлсамда, бу гаплар мен учун мутлақ янгилик эди. Самандар деганлари ҳақида фикрим андак ўзгарди. Фикрларимни жамлаб, тағин унга қулоқ солдим. Самандар эндиликда бошқа мавзуда гапирарди.

– Афғонистонга жўнатиш олдидан Термиз яқинида уч ой машқўтказдик, – давом этарди янги танишим, – ҳарбий ҳийла-ю, асрорларни ўргандик. Рус, украин, молдаван... ҳаммасидан бор эди. Дастлаб миллатчилик, маҳаллийчилик ҳеч кимнинг хаёлига келгани йўқ. Тартиб-интизом қаттиқ эди – Совет Иттифоқидай қудратли мамлакатнинг тенг ҳуқуқли аскарлари эдик, ахир! Вақт ўтиши билан бошланди. Мен ўшанда миллатчилик, маҳаллийчилик – ожизлар, худбинлар, нотавонлар иши, деган хулосага келганман. Орамизда Тошкентдан келган Руслан деган бола бор эди. Отаси ўзбек, онаси татар, дейишди. У бир куни биз – ўзбекларни тўплаб, биз – буюк миллат эканлигимизни, ана шу шарафга иснод келтирмаслик учун бирлашишимиз зарурлигини уқтирди. Шундан кейин унинг шериги туриб, Руслanni ўзбек болаларининг атамани деб эълон қилди. Тўпланганлар қарсак чалишди. Аслида ҳали ҳеч ким бизни яккалаш, қадр-қийматимизни ерга уришни хаёлига ҳам келтирмаганди. Ахир, ўзга миллат болаларидан чандон кўп бўлсак, бу ёғи эса ўз юртимиз. Шунга қарамай денг, ҳалиги таклиф кўпчиликка ўтиришди ва Руслан деганнинг атрофида тўплана бошладик. Тан оламан, мен ҳам кўпчиликдан четда қолишни ўзимга эп кўрмадим. Кўп ўтмай, ўзгаларни тергаш, таҳдид қилиш бошланди.

Мирҳоди домла билан шериги қаҳ-қаҳ отиб кулишди.

– Ўзлари ҳам қовун тушириб қўйган эканларда, – деди Мирбақо домла. Самандар жавоб ҳам қайтармай сўзида давом этди.

– Бора–бора атаманимизга командирлар ҳам қаттиқ гапирмайдиган бўлиб қолишди, – давом этарди у, – машқларга истаган пайтда қатнашар, сўрамай–нетмай шаҳарга кетиб қоларди. “Биз билан бўлмаганлар – бизнинг душманимиз”, деган иборани такрорлашни хуш кўрарди. Шу тариқа ёлғизланиб қолган татар, қирғиз болалар ҳам сафимизга қўшилиб, ўзгача рафтор қиладиган бўлдилар. Ўттиз кишидан ортиб қолгандик биз. Шундай кунлардан бирида горнизонимизда уч чечен пайдо бўлди...

– Ҳа–ҳа–ҳа, – қаҳқаҳа отиб юборди Мирбақо домла шу ерга келганда, – тутганини қўйиб юбормайдиган, жанжалкаш халқ.

Самандар бу гапдан дафъатан жиддий тортди.

– Домла, халқ, миллат ҳақида шундай дейиш мумкинми?! Бунга мен билан сизнинг маънавий ҳаққимиз борми?!

Мирбақо домлага бу дашном ўтиришмади, шеклли жавобга чайналди, унинг дудмал гапидан бирор мазмун тополмадим.

– Хуллас, ғалати эди ҳалиги чеченлар, – давом этди у. – Андак жиддийроқ ишга қўл урадиган бўлишса, чўнқайиб олиб, тиловат қилишарди. “Биз фақат худодан кўрқамиз”, дейишарди бот–бот. Ҳатто бизга ҳам мойил эмасди улар. Бу ҳол бора–бора Русланга оғир бота бошлади. Дастлаб, улар очик жойда уччовлашиб намоз ўқишаётганда, баримизнинг диққатимизни ўша томон қаратиб, устларидан куладиган бўлди. Бу ҳам етмагандек, оёғи

майишиброқ юрадиган чеченга “запорожец” деб лақаб қўйди. Бир куни ўша чеченга: “Хей, “запорожец” намозхон жўраларингни олиб, хузуримга киринглар, гап бор”, – деди фармойиш оҳангида. “Нима гап?” зарда ва нописандлик билан сўради чечен. “Бу ернинг ўз қонун–қоидалари бор: шуни уқдириб қўймоқчиман”. “Кўрамиз”, – деди чечен ўша иддао билан. “Кўр – кўрамиз, дейди, кар – эшитамиз дейди, қўрқоқ – енгамиз, дейди”, сўз ўйини қилди атаманимиз. У ёғи нима бўлганидан беҳабарман. Тонг билан ёнимдаги тожик бола туртиб уйғотди. “Тур, о бу чеченла Русланни осиб кетибдудла...”

Ётоқ билан ҳожатхона оралиғида катта тут дарахти бўларди. Ваҳм билан бориб қарасам, шўрлик Русланнинг бўйнига сиртмоқ солиб, арқоннинг учини шохга боғлаб қўйишибди. Сардоримизнинг оёғи ердан батамом узилмаган, аммо гавдаси дарахтга чирмаб ўраб ташланган, оғзига қўпол қилиб, кир латта тиқилганди. Туни билан шу алпозда турган бўлса керак, кўзида ҳаёт аломати кўринмасди. Кўкрагидаги бир парча қоғозга русчалаб: “Ким ечиб олса, ўрнига ўзи осилади”, деб ёзилганди. Биз, яъни ўзбек болалар юрак довлаб боролмадик. Ўрис болалар келиб, арқонни кесишди: Руслан шилқ этиб, ерга йиқилди. Ўн кунча госпиталда ётиб келди–ю, бинойидай одам бўлиб қолди. Табиийки, биздан гилалади, аммо ҳамма билан саломлашадиган, кеккаймайдиган бўлиб қолди.

Афғонлар, аниқроғи, Руслан ва чеченлар ҳақидаги ҳикояни фақат мен эмас, орқада ўтирганлар ҳам нафас ютиб тинглашди. Кейин қизғин муҳокама қилишга киришишди.

– Ҳе, ўзи чечен жанжалкаш халқ, – деди Мирбақо домла, бу гал жилла андиша билан. Мирҳоди домла иккиланиб, чайналди.

– Чеченлар боплабди, аммо сизлар ўттиз киши бўлатуриб, учта чечендан қўрққанларинг жуда ҳам кулгили гап, Самандархон! Масалан, ман сизни анча жасур одам деб ўйлагандим, – деди, – аммо атаманингизни сиз ҳам сотиб қўйибсиз.

– Домла, ҳакам ҳуштак чалмасдан олдин тепилган тўп ҳисобга олинмаслигини биласизми? Зеро гап бунда ҳам эмас. Инсоннинг қалбида ҳамиша адолатсизликка қарши исён кечиб туради. Шахсан мен Русланнынг адолатсизлик қилаётганини ич-ичимдан ҳис қилгандим, яккаланиб қолмаслик учун, шунчаки аралашиб турардим. Кейин шундай ҳулосага келдимки, бошқалар ҳам худди мендай фикрлашган экан. Назаримда, бунинг илдизини бошка ёқдан, Руслан ва унга ўхшаб, маърифатдан бебаҳра қолганлардан излаш керак. Жадид боболаримиз нега ўтган асрнинг бошидаёқ миллатни маърифатли қилиш учун курашишди. “Ўқи, болангни ҳам ўқит” дейишди ва ана шу даъватлари учун шўрпешана шўролар уларни ваҳшиёна тарзда жазолашди. Энг ёмони, айрим зиёлиларимиз ҳозиргача жадид боболаримизни қоралашдан андиша қилишмайди.

Ҳамма жимиб қолди. Мирбақо домла алланима деб ғулдиради, аммо гапининг мазмунини тушунолмаи қолдим. Улар бу гапдан ноўнғай аҳволга тушиб, бирданига жимиб қолишди ва мен ҳарчанд қилсам ҳам бунинг сабабини тушуниб етолмадим.

Ноўнғай сукунатни Самандар аканинг ўзи бузди.

– Шу ерда бир дақиқа тўхтаймиз, – деб қолди у, Амир Темур дарвозасига етиб келганимизда. Мен машинани бир чеккага олиб, тормозни босдим.

– Бу дарадан бот–бот ўтиб тураман, гоҳида қўмсаб, атайин келиб кетаман, – деди шеригим, – шунга қарамай, ҳар гал ҳаяжондан юрагим ҳаприқиб кетади. Катта кўча, дарё, темир йўл торгина дарага тикилиб бораётгандай, ҳадемай нимадир юз бериши муқаррардай бўлиб туюлаверади. Киши андак саросимага тушади: аввал бу ҳолат ва ҳаракатларнинг қай бирини кузатишни билмай қоласан.

Самандар ака иккаламиз машинадан тушдик. У уч–тўрт қадам босди–ю, атрофга суқ билан боққанича қотиб қолди. Бу ерга илк бор келган ажнабий меҳмондай бошини сарак–сарак тебратди. Сўнг бир харсанг устида турган кушга узоқ термулди.

– Қаранг, – деди ҳаяжони тағин ҳам ошиб, – миққий! Бу қуш йўқолиб кетган, деб юрардим. Шукур, бор экан!

– У бургут эмасми? – шубҳаландим найзага ўхшаштик қояда мағрур турган нодир паррандага қараб.

– Йўқ, ука, бу миққий деган ноёб қуш. Жуфти ҳалолига бир умр хиёнат қилмайдиган, қузғунларга

кирон келтирадиган парранда, илонни ҳам илиб кетади. Аммо камайиб кетишининг сабаблари ҳамон маълум эмас.

У қушдан кўзини узмаган ҳолда, бошини мастона тебратганича давом этди.

– Мен Афғонистонда ўлиб кетсам, бу азиз жойни қайта кўролмайман, деб армон билан йиғлардим. Шукур! Дунёнинг бирор қитъасида бунақа серас-рор масканни учратолмайсиз. Ҳар гал келганимда ўпкам тўлиб кетаверади.

Унинг овози титраб кетди. Бир лаҳза тин олгач, бошини мастона тебратиб, қўшиб қўйди: “Ватан! Ватан!! Ватан!!!”

Ҳамон кабинада ўтирган шерикларимиз танг бўлиб, бизни устма–уст чақира бошлашди. Тагин йўлга тушдик.

– Хўш, мулло Самандар, Афғонистондан гапираётган эдингиз... – тергаб қўйишди шеригимни.

– Шўролар ҳукумати Афғонистон билан дипломатик муносабатларни тиклашда ҳам пешқадам боболаримиздан фойдаланган. Илк бор Абдулла Авлониини элчи қилиб юборган.. Авлони хазратлари буларнинг барини ёзиб қолдирганлар. Бебаҳо хазина... Эҳ, жаид боболаримизга муносиб авлод бўлолмадикда... У киши ҳам Тошкентда катта мавқега эга бўлганлар. Беҳбудийдай илк газеталар чиқарган, “Турон” театр труппасини ташкил этган ва унда илк бор “Падаркуш”ни қўйган ва ҳоказо. Эҳтимол, у кишидан қутулиш учун Афғонистонга жўнатишгандир.

– Бу гапларни қўйинг, чеченларни гапиринг, – деди Мирбақо домла.

– Машқлар тутагандан кейин бизни Афғонистоннинг турли вилоятларига тақсимлашди, – давом этди у, – гуруҳимизга ўндан зиёд ўзбек; тожиклар, руслар, ўша маймоқ чечен тушди. Бир куни туш маҳали ўша чечен баримизга мурожаат қилиб қолди.

– Мусулмонлар, калима қайтаришни биласизларми? Бизнинг жавобларимиз узук-юлук, алдам-қалдам бўлиб чиқди.

Сухбат шу ерга келганда, орқада ўтирган домлар кулиб юборишди.

– Бошқаларга майли-ю, аммо сиз, эшонзода бўлатуриб билмасангиз... – киноя қилди Мирҳоди домла.

Самандарнинг нозик жойидан тутгани боис Мирбақо домла мириқиб кулди.

– Мен у вақтлар ўн тўққиз ёшда эдим, давом этди Самандар, – атеизмдан аъло баҳо олардим. Лекин мана сизлар – олтмишвойлар, бунинг устига мустақиллик, эркинлик, қани калима қайтариб, маъносини айтиб берингларчи.

Домлалар бундай рафторни кутишмаганлари боис, уларнинг ҳам жавоблари узук-юлук, алдам-қалдам чиқди. Мирбақо домла калима қайтарди-ю, мазмунини айтиб беролмади.

– Тилимни кичитмангда, домла, – деди шеригим, – сиз атеизмдан дарс берардингиз, мустақилликдан кейин ўзингизни батамом инкор этиб, дин тарихини ўқита бошладингиз. Лекин элементар нарсани

тушунтириб беролмайсиз.

Бу ноўнғайликдан тезроқ қутулиш илинжида Мирҳоди домла гапни аввалги ўзанга бурди.

– Хўш, давомини гапиринг, давомини чеченнинг ўзи биларканми?

– Биларкан, “Балхда, – деди у, – десантчиларимиз қўлга тушишибди. Калима қайтарганларини озод қилиб, қолганларини отиб ташлашибди”. Рост гапки, бу гапдан кейин дилимизга ўт тушди. Чечен дўстимизга илтижо билан тикилиб қолдик. Умидвор нигоҳларимизда: “Биз бадбахтларга калима қайтаришни ўргат”, деган зорланиш зоҳир эди. “Дафтар–қалам олинглар”, деди у босиқлик билан. Фикридан қайтиб қолмасин, деб зудлик билан айтганларини ҳозирладик. “Ёзинглар! Ла илаҳа иллаллоҳу Муҳаммадин Расулulloҳ. Яъни, Оллоҳ – ягона, Муҳаммад – унинг Расули”.

Шуерга келганда, Самандар ака бир нечалаҳзатин олди. Орқада ўтирганлар сингари ўзим ҳам овозсиз калима қайтариб, уни ёдда сақлаш ҳаракатида бўлдим. Домлалар бир зумда тўнларини тескари кийиб, шўролар даврини, унинг динга бўлган муносабатини ёмонлаб кетишди. Талай мисоллар келтиришди.

– Бу эски гап, минг йиллик сақични чайнамаслик керак, – эътироз билдирди Самандар ака, – хитойликлар бировни қарғамоқчи бўлса: “Илоҳим, ўтиш даврида яша”, деркан. Чунки бу давр осон кечмайди. Биз ҳам ўтиш даврини бошдан кечираябмиз. Лекин аксаримиз оғма одамлармиз. Мустақиллик эълон

қилинди. **Аммо қандай оламулмул воқеа содир бўлганини ҳанузгача идрок этолмай юрибмиз.** Ўта лақмалик билан “Коммунизм бўлиб ўтган экан–у, билмай қолибмиз”, деган бағоят варсоқи ва бемантик каломни қайтаришдан уялмаймиз. Ғилдирак ичидаги олмахонга ўхшаймиз. Шу боис, тарихимиз бой бўлса ҳамки, ўзимиз қашшоқ бўлиб қолаверамиз! Ўтган аср бошида Махмудхўжа Бехбудий, ўша сизлар китобларингда танқид қилган, яъни “буржуа миллатчиси” деб атаган буюк ва беназир инсон...

Бобокалонимнинг номларини эшитишим билан сесканиб тушдим. Бошқарувни йўқотишдан хавотир тортиб, тезликни сусайтирдим. Шу билан бирга вужудим кулоққа айланиб, шеригимни тингладим: “... мустақилликни ана шундай қон тўкмай, тинч йўл билан амалга ошириш ҳақида ёзган эдилар. Туркистон Мухторияти эълон қилинишидан қувониб, бу музофотдаги барча миллатларни хушёрликка, бирдамликка чорлагандилар. “Бовурлар, деб ёзган эди у киши қозоқ биродарларга ёзган мактубида, – билингки, ҳозирда Туркистондаги барча халқлар учун Мухторият эълон қилинди ва сиз билингки, **ҳақ олинур, лекин берилмас! Инчунин мухторият олинур, лекин берилмас...**”

У адашмай, тутилмай бобокалонимнинг гапларини охиригача айтди. Кейин жимиди. Биз ҳам сукут сақладик. Сукунатни унинг ўзи бузди:

– Ўйлайман ва охирига етолмайман: бобомиз идрок этган ҳақиқатни тушуниш учун нечун етмиш йил керак бўлди? Юртимизга оёқ қўймаган немис иқти-

содчиси Карл Маркса, пролетар доҳийси Ленинга маҳобатли ҳайкаллар ўрнатдик, сиғиндик, аммо октябрь инқилобини зўравонлик деб эълон қилган бобомизни ҳозиргача таҳқирлаб келаётирмиз... Начора, бўйин бўлса, бўйинтуруқ топилар экан-да...

Инграб юбормаслик учун лабимни қаттиқроқ тишладим, тилим шўртак таъмни сезди. Фикримни чалғитиш учун йўлга эътиборимни оширдим.

– Биз Октябрь инқилобини қоралашга унчалик шошилмаслигимиз керак, – бу гал анча босиқлик билан гап бошлади Мирбақо домла. – Шу инқилоб туфайли жуда кўп нарсага эришдик. Йиллар ўтган сари унинг қадрини ҳис этаверамиз. Таққослаб кўрамиз–да. Ҳозирданоқ бошланди: қашшоқлик, адолатсизлик...

– Ҳали бу бошланиши, унинг каломини илиб кетди Мирҳоди домла, – мен докторлик диссертациямда деталма–детал киритганман – бепул ўқитиш, бепул медицина, тараққий этган саноат, қишлоқ хўжалиги...

Ҳа, домлаларнинг фикрини ҳам инкор этиб бўлмасди. Узоқдавом этган мубоҳасалардан шу нарса аён бўлдики, Самандар ака жадидлар ҳаракати ҳақида кандидатлик диссертацияси ёзаётганда, Мирҳоди домла ўтган аср бошларида маорифни тараққий эттиришда большевикларнинг роли мавзуида докторлик иши қилибди.

– Сиз айнан октябрь инқилобини шарафлаб, профессор бўлдингиз, – деди Самандар ака, – шунинг учун ҳам уни алқашга мажбурсиз. Ваҳоланки, имонли инсон диктатни ҳеч қачон ҳазм қилолмайди!

– Сиз эса усули жадидни мақтаб, лоақал кандидат ҳам бўлолмадингиз, – деди у жавобан, заҳарли зарда билан овозини андак кўтариб.

– Тан оламан, тақдир менга нуқул чап қўлини чўзди. Аммо сизлар ҳар қандай инқилоб, ишни ўз болаларини ейишдан бошлайди, деган гапни эшитганмисиз? Сиз ана шу ваҳшийлик ва зўравонликни ёқлаб, ғолиб бўлдингиз! Бунга жавобан улар ҳам оғзингизга тўйгунигизча эмизик тутишди. Жадид боболаримиз эшигимизни қия очиб: “Сизлар – одам”, дейишди, аммо бу хитобни эшитмадиларинг...

Бу гапдан чўчиб тушдим: аниқроғи, домлалар ғазабга миниб, улар жанжаллашиб қолишларидан хавотирим чандон ошди. Аммо ундай бўлмади. Самандар аканинг ана шундай аччиқ кесатишларига иммунитет пайдо қилишга улгурганга ўхшашди улар. Ҳамма жимиб қолди. Мен эса бобокалонимни ўйлардим. Модомики, жамиятда Самандар акага ўхшаган ростгўй, жўмард кишилар бор экан, у кишининг номи ҳеч қачон унутилмаслигига имон келтирдим. Дастлаб кўзимга нохушгина кўринган бу одам бояги миққий қушдай ноёб ва сарбаланд бўлиб қолганди.

– Умар Хайём бизнинг кунларда яшаганда, зиёлиларимиз тўғрисида тахминан шундай деб ёзарди, давом этарди у:

***“Бир қўлда “Капитал”, бир қўлда Қуръон,
Баъзида ҳалолмиз, баъзида ҳаром,
Феруза гумбазли осмон остида
На чин мусулмонмиз, на кофир томон”.***

Баримиз беихтиёр кулиб юбордик. Кабинадаги анча жиддий, мунозарали муҳит жилла юмшагандай бўлди. Самандар акадан тагин Афғонистон ҳақидаги ҳикояни давом эттишини сўрашди.

– Йўқ, биз мужоҳидлар қўлига тушмадик, – давом этди у заррача эътироз билдирмай, – улар билан ҳатто юзма–юз ҳам бўлмадик. Бир куни машинамиз Саланг довонидан ошаётганда, ҳайдовчимизнинг нақ пешанасидан отишди. Бухоролик эди, боякиш. Калима қайтаришни ҳам, афғонларнинг тилини ҳам яхши биларди, ўзи ҳам уларга ўхшаб кетарди. Машинамиз орқага тисланиб борди–ю, ағанаб кетди. Кўзимни очсам, госпиталда ётибман. Бир қўлим мажақланган, тишларим синиб, юзим маматалоқ бўлиб кетган. Бир рус, ҳалиги чечен, икки ўзбек ўлиб, қолганлар ярадор бўлишган экан. Ҳа, манфур ажал эътиқод, миллат танламас экан. Шунда ўлиб кетмаганимга кўпроқ надомат чекдим. Йўқ, гап бир қўл билан яшашда эмас, ҳаётим мазмунсиздай эди. Нима учун туғилдим, улғайдим ва бировнинг юртида мажрух бўлдим, сафдошларимдан ажралдим, дея азият чекардим. “Булар бари ватан учун!” дейишарди командирларимиз. Энди ўйлаб кўрсам, ватан номи билан жиноят қилаётган кишилар экан, улар! Ёдларингда бўлса, Эсесесер Халқ депутатлари съездида академик Сахаров сўз олиб: “Афғонистондан болаларимизни тезда олиб чиқиш шарт, улар нобоп сиёсат қурбони бўлишябди...” деди. Шунда илк бор мен аллақандай сирли, аммо муқаддас ҳақиқатни туйгандай бўлдим. Ҳаяжонланиб кетдим. Аммо

интиқлигимга қарамай, шўрлик академик сўзини давом эттиролмади: депутатлар бирин-кетин унга тош отабошладилар. Бизнинг вакилларимиз ҳам Сахаровдай буюк олимни калтабинликка айблашди, роса танқид қилишди шўрликни. У индамади, лақма ва лакалов коммунистларга муносабатини ҳам билдирмади. Жадид оталаримиздай, жаҳолатни манфур сиёсатни лаънатлади, холос. Мен туйган ҳақиқат шу бўлдики, халқ номидан ўзини минбарга урадиган найрангбоз сиёсатдонларнинг муддаоси кўпроқ ўзини намоёиш қилиш, устунлигини кўрсатиш, аниқроғи очко ишлашдан ўзга нарса эмас экан. Надомат чекаман: ўшанда Сахаровнинг сўзини қўполлик билан тўхтатишмаганда, кўзимиз каттароқ очилган бўлармиди?! Жафокаш афғонлар инглизларга қарши неча йил курашишди: қирилди, ярадор бўлди, аммо бўйин эгмади. Кейин биз нота-вонлар бостириб кирдик. Бир неча йил чандон кучли рақиб билан мардонавор курашишди, лекин кишан киймади, бўйин эгмади! Озодлик деган муқаддас сўзнинг моҳиятига етиш учун афғон ва чечен бўлиш шарт эмас! Дунёбинлик, савия керак! Бизнинг кўп зиёлиларимиз шу ҳақиқатнинг моҳиятига етмаябдилар. Ўша чечен айтарди: “Бизнинг юрт, албатта, мустақил бўлади, болаларимиз ўзга юртларда қурбон бўлишмайди, бойликларимизни ҳеч ким ташиб кетмайди, заминимиз топталмайди! Лекин сизлар озод бўлолмайсизлар: одамларингиз аҳил эмас. Мустақиллик уларнинг эҳтиёжига айлангани йўқ!” Мен тутатиб кетдим: “Бизда бир мақол

бор, дедим: ўзингни эр билсанг, ўзгани шер бил!”
Оллоҳнинг иродасини қарангки, биз озод бўлдик,
улар эса ҳамон жон олиб, жон беришябди.

– Тушунарли, – деди Мирбақо домла.

– Лекин мен дунё кездим, қон кўрдим ва озод-
ликнинг нима эканлигини обдон ҳис этдим, уни
зоҳиран қўмсайдиган бўлдим. Илинж излаб ўша бо-
боларимизга мурожаат этдим ва улар ҳам ўз навба-
тида собитқадамлик билан йўл кўрсатдилар, ибрат
бўлдилар, даъват этдилар. Жаҳолатга қарши – за-
коват билан, қабоҳатга қарши – адолат билан кура-
шиш йўлини айтдилар.

Мен бу мароқли суҳбатнинг давомини интиклик
билан кутгандим, аммо у негадир, мавзуни бошқа
томонга буриб юборди.

– Диссертациямни қайтаришгач, замондан ихло-
сим батамом қайтди ва ўзимни компьютер олами-
га урдим. Болакайларни тўплаб, уларга томошалар
кўрсатардим, виртуал олам асрорларини ўргатардим.
Чунки келажак Интернет олами бўлишини, бу бора-
да биз бошқалардан ортда қолиб кетмаслигимизни
истардим. Ахир, биз ҳам ҳеч кимдан кам эмасмиз-
ку! Аммо ҳаёт оғирлашди, институтда ҳам штатлар
қисқартирилди. Азбаройи рўзғоримни тебратиш
учун Россияга жўнадим. Бўёқчилик қилдим. Жамо-
амиз билан бир йирик компания хоналарини бўяб
беришни гарданга олдик. Деворларни бир қўлим
билан грунтовка қилаётганимда, яъни текислаётга-
нимда, корхонага Япониядан янги компьютер слиб
келишди. Аммо ҳарчанд қилишса ҳамки, уни ишга

туширишолмади. “Рухсат берсаларинг, мен уни ишлатиб берардим”, дедим ийманиб. Мутахассислар ажабланиб, бир-бирларига қараб олишди. Бир қўлли бўёқчи гастарбайтернинг таклифи томдан тараша тушгандай бўлиб туюлди уларга. Ноилож, кўнишди ва мен зум ўтмай ҳамда қийналмай уни ишга туширдим. Қарангки, бу ердаги мутахассислар янги программалар жойлаштириш, Интернетга уланиш ва керакли сайтларни топиш, вирусга қалқон қўйишни ҳам билишмас экан. У вақтларда руслар учун ҳам бу мўъжиза, янги олам эди—да... Кейин бошлиқ мени компьютерчи қилиб олди, яшашим учун хона ажратди, янги либос ва заруратлар харид қилиш учун пул берди. Йил ўтмай, мен компьютер бюросининг бошлиғи бўлдим. Раҳбарларнинг илтимоси билан уларнинг болаларига ҳам “ўргимчак тўри” деб аталадиган олам сирларини ўргата бошладим. Пул топдим ва хотинимга юбордим. Аммо кўп ўтмай, мен бедавони бошқа бир дард ўртай бошлади. “Мен Ўзбекистонга керакман—ку! Шундай оғир кунларда, бу ерларда юриб, ўзга юрт болаларига сабоқ бергунча, ўзимизнинг қоракўзларни янги замонга тайёрлаш, уларни бу борада саводли қилиш фарзандлик бурчим эмасми?” – деган фикр менга тинчлик бермай қўйди. Ахир, Беҳбудий, Мунаввар қори, Авлоний, Ҳамза сингари маърифатпарвар жадидлар нечун ўз хисобларидан мактаб очишган, дарсликлар ёзишган? Чунки улар халқни саводли қилмай туриб, ҳеч нимарсага эришиш мумкин эмаслигини обдон ҳис этишган.

– Сиз ҳам эндиликда одамларга компьютерни ўргатмай, тараққиётга эришиш мумкин эмаслигини сезгансиз, – киноя қилди Мирҳоди домла.

– Шунинг учун ҳам қабулингизга кирдим. Талабаларга компьютер ўргатмоқчи эканлигимни айтдим.

– Мен сизни дарҳол тушундим,–улаб кетди Мирҳоди домла, – янги компьютер харид қилиб, хона ажратиб бердим, сизга маош белгилладим.

– Мен ихлос, садоқат билан иш бошладим. Тинмадим, уйим, оилам ҳам ана шу сирли олам эди. Касалманд хотинимга қарашиш, шакаргуфторлик қилишга вақтим бўлмасди, мен нодоннинг!

– Тўғри!

Орага сирли сукунат чўкди. Уни Самандар ака бузди.

– Тўғри бўлса, нега мени ишдан бўшатиб юбордингиз?– сўради у дардли оҳангда. Бу – мусулмон болаларини ўқитгани учун пешқадам боболаримизни қамоқларда чиритишдай гап–ку!

Мирҳоди домла ногаҳоний сўроқнинг бундай кўндаланг қўйилишини кутмаган экан, шекилли, тутилиб қолди. Унинг ўрнига Мирбақо домла ясама илтифот, зўраки мутойиба билан вазиятни юмшатмоқчи бўлди. Аммо савол жуда дангал қўйилгани учун ҳам, хаспўшлаб ёки чап бериб кетиш жўн иш эмасди. Сухбатдошлари ноўнғай аҳволга қолганликларидан фойдаланиб, Самандар ака давом этди:

– Хотиним мендан пинҳона икки бор қабулингизга кириб, ишга тиклашингизни зорланиб сўрабди. Бу хатоси учун у марҳумани ҳеч қачон кечирмай-

ман! Сиз бўлсангиз, у бояқишга, менга ўхшаш тили заҳар одамлар билан ишламаслигингизни айтиб-сиз. Нақадар тошбағирлик ва худбинлик! Тўғри, инсонга, инсон боласининг арзу–додига қулоқ солмайдиган, қулоқ солишни истамайдиган кунлар эди ўшанда. Эътибор берганмисизлар, кўп юртларда ит, мушук, айиқларнинг ҳам ҳуқуқини ҳимоя қилишади. Бизда эса гоҳида...

– Тўғри, – тонмади буниси ҳам жавобан, – мен ўзимнинг янги командамни тузишим керак эди. Тариғи пишган одамнинг товуғи бўл, деган нақлни эшитганмисиз. Сиз эса, ҳатто сиёсий хатоларга ҳам йўл қўйдингиз. Жадидчилик ҳаракатини тиклаймиз, дедингиз...

– Домла, сизга ҳаракат дастурини тутқазган эдим. Унда мазкур ҳаракат иштирокчилари қонунларга таяниб, тўй–маракаларнинг харажатларини камайтириш, урф–одатларимизни эъзозлаш ва ёппасига компьютер саводхонлигига ўтишга даъват этадиган демократик ҳаракат эканлиги таъкидланганди. Сиз “демократик” деган сўздан чўчиб кетдингиз ва зум ўтмай менинг душманимга айланиб қолдингиз. Чунки сизга ўзингиз таъкидлагандек, товуқмижоз одамлар керак эди. Нақадар бачкана фалсафа. Ахир, биз бирга ишлардик, синашта бўлгандик–ку! Демак, ё сиз ўзгардингиз ёки биз...

– Вазият ўзгарди, – аралашди Мирбақо домла.

– Майли. Шундай ҳам дейлик. Аслида мен кимман?! Бирор илмий даражам бўлмаса, бунинг устига мажруҳман. Энг ёмони, одамларнинг иллатла-

рини хаспўшлаёлмайман. Бундай киши сизларга ҳамтовоқ бўлолмаслиги аниқ. Аммо, сизлар икковлашиб, лавозимларни очикдан–очик пуллашга ўтдиларинг, бечора студентларга солиқ сола бошладиларинг. Таъмали рўйхатларингга тушмаган бола имтиҳондан ўтолмасди, адолатсизликка дуч келиб, ноумид кетган не–не истеъдодли навниҳолларни биламан. Биз очкўзлигимиз, иккиюзламачилигимиз билан уларни таҳқирладик. Хўкиз бўлса ҳам пул берган ўқирди! Қаранг энди, жадид боболаримиз ёнларидан пул тўлаб, парта, доска, глобус сотиб олишган; болалардан ёки уларнинг ота–оналаридан бир тийин олишмаган. Йўк, биз уларга муносиб ворис бўлолмадик! Пора олишни – сигарет сўрашдай жўн, одатий юмушга айлантирдик.

– Асосингиз йўк!– баббаравар овоз кўтаришди орқадагилар.

– Ҳа, сизлар порани улуғворлигимиз, олижаноблигимиз, хуллас фазилатларимиз учун беришади, деб ўйлардиларинг. Албатта, уни менга кўрсатиб олмасдиларинг! Бу ҳаром пулнинг бир бўлагини “юқорига” чўзардиларинг. Шу билан улар ҳам тинч бўларди. Мен боя Руслан деган атаманимиз ҳақида гапиргандим. “Атаман – отаман, дегани, – уқдирарди у. – Бу сўзнинг ҳам маъноси икки хил: биринчидан, оталарингман; иккинчидан, измимдан чиқсаларинг – отаман!” Сизлар шунақа атаманга айлангандиларинг. Мустақиллик эълон қилинди ва у худди мен айтган уч чечендай иш тутиб, сизларни жазолади. Энг яхши дўст ҳам, энг манфур душман ҳам ўзингни асабинг экан. Менинг асабла-

рим Афғонда дабдала бўлиб келган эди, қолган-қутганини сизлар емирдиларинг!

Бу гап иккала домланинг ҳам иззат-нафсига тегди. Собиқ ректорнинг овозида зардами, ғазабми пайдо бўлди.

– Сиз кўзгуга қараб, аввал ундаги доғни кўрадиган нотафонсиз! Ёмонлигингиздан ҳам худо сизни шунақа қилиб қўйган!

Орага мавҳум сукунат чўкди. Вазиятнинг ўзи қаҳр-ғазабни саришталаб олишни тақозо этарди. Мен тезликни оширдим.

– Мана шу уйларда турклар яшарди, – ниҳоят гап ўзанини бошқа томонга бурди собиқ ректор Булунғурдан ўтаётганимизда. – Яхши одамлар эди...

Бошқалар ҳам чалғиб, суҳбатга қўшилиб кетишди, Ўзларича Москвани айблаган бўлишди.

– Икки киши жанжаллашса, – сўз бошлади Самандар ака бироз танаффусдан кейин, – айб – ақллисида, икки миллат муштлашса, айб – зиёлиларда. Демак, ўшанда зиёлиларимиз фарзандлари, ўқувчилари, талабаларини инсон инсонга дўст, биродар, деган руҳда тарбиялашмаган. Демак, уларнинг ўзлари ҳам миллатчилик оғуси билан заҳарланган бўлган. Бизнинг миллат янгиликдан, эврилишдан худодан кўрққандай кўрқади. Халқимиз тарихи қадимий, аммо маданиятимиз тарихи янги: уни жадидлар бошлаб беришди.

– Сиз тагин нигилистлик қиябсиз, – эътироз билдирди собиқ ректор, – халқ тарихи, бу – маданиятимиз тарихи ҳам. Тўғри, орада танаффуслар

бўлди, аммо Амир Темур замони, Алишер Навоий даврида яратилган маданият дурдоналарини инкор этиш мумкин эмас! Ўзбек халқи...

– Домла қўйинг, жонимни халқумимга келтирманг: миллатни кўкка кўтариб мақташдан, миллий махдудликдан наф йўқ. Машраб айтадику: “Агар аслингни билсанг, қатраи оби ҳаромдурсан”, деб. Ҳамма миллат ҳам шу... Ҳақиқат ва адолатдан гапирайлик. Юртимизга юнон, араб, мўғул, рус бостириб кирди, биз уларнинг баридан енгилдик ва уйимиз тўридан жой беришга мажбур бўлдик. Бугун артерияларимизда уларнинг омихта қони оқаётганлигини рад этиш бефойда. Йигитларимиз Россияда мардикор, аёлларимиз Туркияда, Исроилда, Дубайда...

– Сиз ўзбекка ўхшамайсиз...

Мен туғилган маҳалланинг номи – Найманча. Билсанг, найманингман, билмасанг...

Мирбақо домла мавзуни бошқа ўзанга йўналтирмоқчи бўлдим ёки заруратданми, чап томондаги чўққи томон имлаб деди:

– Бир жиянимизнинг ўлигини яқинда ана шу баландликдан олиб тушдик-да. Ҳарбий эди.

– Нима бўлибди?

– Минага дуч келиб... Чегарачи эди. Нариги томондан бир ҳаннот, юқоридан тош юмалатиб, йўлдаги миналарни зарарсизлантирган экан. Кейин ана шу йўлакдан қишлоқ подасини ҳайдаб ўтиб кетибди. У томонга ўтиб, излаш, даъво қилишнинг йўли бўлмагани боис, одамлар чегарачилардан гумонсирашибди, ўша ўғриларнинг шериги деб

ўйлашибди. Жавобан бизникилар ҳам ўша жойдан ўтиб, бир пода қўйни ҳайдаб келишибди. Аммо жониворлар орқага қараб қочмоқчи бўлганда, жиян уларни қайтараман деб... Тошкентдан мина изловчилар келиб, жасадни олиб беришди. Бечора келинимизнинг қорнида етти ойлик боласи бор эди.

– Менинг ҳам бир геолог дўстим шу томонда нобуд бўлди, – давом эттирди Самандар ака, – аввал олдинда кетаётган шериги минага дуч келибди, унга ёрдам бераман деб бу ҳам... Суриштириб кўрдим: саксондан кўпроқ одам ўлди, дейишди. Асосан чўпонлар, сайёҳлар, меҳмонлар... “Қизил китоб”га кирган жониворлар, чорва моллари ҳам. Лекин бирорта террорчи ёки нашапуруш ўлмаган экан.

Худди команда берилгандай, ҳамма бирдан жимиб қолди. Гаплар тугадими, баҳсларнинг оқибатидан хавотир тортишдими, Жомбойгача жим бордик. Чорраҳага келганимизда йўл ёқасида гул кўтарган болалар, оқ ятак кийган муйсафидлар саф тортиб туришганини кўрдик.

– Булар қандайдир бошлиқни кутиб олишга чиқишган, – деди Самандар, – ярамаста пешвоз чиқиш учун шунча одам овора...

– Раҳбарни кутиб олиш, ҳурмат қилиш – қадимий анъанамиз, – эътироз билдирган бўлди Мирҳоди домла. – Улуғ бўлсанг, улуғларни улуғла, деган нақл бор.

Кутилмаганда баҳс–мунозара тағин авж олиб кетди.

– Домла, қонимни қайнатманг, – деди асабий ҳолатда Самандар ака. – Бу-бориб турган гирромлик! Улуғ инсон, деганда, жипириқ амалдор назарда тутилмайди-ку! Ана шу бошлик ким бўлишидан қатъий назар, мен айтган Русландай, ўзини атаман деб биладиганлардан. Амалдорнинг наздида одамлар эгилиб турганлари учун унинг бўйи баланд бўлиб туюлади. Тик туриб гаплашсангиз, ўзингиз қатори бир гуноҳкор банда эканлигига ишонч ҳосил қиласиз! Айниқса, ишдан олингандан кейин гаплашиб кўрсангиз, бир тийинга қиммат одам эканлигига амин бўласиз. Яшириб нима қилдим, ёмон кўрсангиз ҳам айтаман: сизни ҳам эрталаб ўринбосарлар, деканлар, кафедра мудирлари қўл қовуштириб кутиб олишарди. Кечқурун шу алпозда ҳамду-сано билан кузатиб қўйишарди. Ҳурмат қилишганиданмас, кўрққанларидан шундай қилишарди, шўрликлар. Йўқ, улар ёмон одамлар эмасди, аммо шаклланиб улгурмаган, шўрпешаналар эди, холос. Ишимиздан, маошимиздан маҳрум этмасин, деб қалтираб туришарди. Лекин иш жойларига қайтгандан кейин сизни ғийбат қилишарди. Диссертациянгизни ўзгалар ёзиб берганини, нафсингиз наҳангга айланганини гапиришар, латифалар тўқишарди. Худо ҳаққи, мен буларнинг баридан хабардор эдим.

Жилла жимликдан сўнг у андак юмшоқ оҳангда давом этди:

– Сизни яхши кўраман, домла. Ишонинг. Ўжарлик ва бадбинлик кишини хор қилади. *Ёшликдаги*

қусурлардан холи бўлабориш керак, чунки кексаликнинг ўз иллатлари бўлади!

Энди ҳеч ким унинг сўзини бўлмай, эътироз билдирмай қўйганди. Назаримда, бу маълум даражада домлаларнинг мағлубияти ҳам эди. Шоҳи Зиндага яқинлашганимизда, Самандар ака ўзгача оҳангда давом этди:

– Биз қишлоқдан шаҳарга қўрқа–писа келамиз. Кейин амал, пул соҳиби бўлгач, Самарқандни маҳв этиш истаги уйғонади. Бизнинг нописандлигимиз авж пардага кўтарилади: миллатчилик, маҳаллийчилик қиламиз, одамлар, жумладан шаҳарликлар наздимизда қалтираб туришини истаб қоламиз. Охир–оқибатда эса тегадигани бир қулоч ер бўлади, холос. Хоразмлик Паҳлавон Маҳмуд тили билан айтганда:

“Эй хожа, чаро аз ин жаҳон беҳабари?

Рўзону шабон дар талаби симу зари

Дастмояи ту аз ин жаҳон як кафан аст,

Он ҳам ба гумон аст, бари ё набари”.

Яъни: “Эй хожа! Сен бу дунё асрорларидан беҳабарсан. Тун–у кун мол–у дунё ҳирсидасан. Бу дунёдан сенга тегадигани бир газ кафандир. Уни ҳам олиб кетоласанми, йўқми – гумон...”

–Тожиқсиз–да,–деди Мирғани домла, аллақандай надомат, истехзо билан.

– Йўқ, домла, ўзбекман, паспортимни ҳам кўрсатишим мумкин. Мана кўзларимга қаранг: қопқоқчаси бор. Шайбонийлар келганда, боболарим тоғларга қочиб кетишган. Тахминан юз йиллардан кейин отам қўрқа–писа қайтиб келган.

Тағин ҳеч ким индамади. Баландликдан тушгач, таксилар турган жойда машинага тормоз бердим. Биз етиб келган эдик. Домлалар мен билан ҳисоб-ки-тоб қилиб, такси тутишгач, ҳали кабинадан тушишга улгурмаган Самандар акага мурожаат қилдим.

– Самандар ака, сиз тушмай қўяқолинг, уйингиз-гача олиб бораман.

У мендан бундай эминлик, меҳрибонлик кутмагани боис, ажабланиб юзимга тикилди.

– Ўтиринг, ўтиринг, йўлимиз бир, – андак ҳийла ишлатдим. – Биз домлалар билан тағин бир бор хайрлашиб йўлга тушдик. Лекин бироз йўл юргач, савол беришга мажбур бўлдим.

– Уйингиз...?

– Хўжа Аҳрор томонда.

– Мен ҳам ўша томонда яшайман, – дедим. Катта кўчага чиқиб олгач, у сўз қотди.

– Танишиб ҳам олмадик...

Жилла иккиланиб тургач, хаяжонимни босиб жавоб бердим.

– Мен ҳазрат Беҳбудийнинг эваралари бўламан!

– Кимнинг?– қулоқларига ишонмади у чамаси.

Жавобимни такрорлагач, ўтинч аралаш сўради: “Шу ерда тўхтанг!” Мен машинани тағин чеккага олдим. У ҳеч нима демай, мен томон энгашди, сўнг бағрига босди, бўйним, юзим аралаш ўпа кетди. Кўзидан ёш чиқиб кетди. Бу ҳолдан ўзи хижолат чекди, шекилли, овози қалтираб, гапиролмай қолди. Мен нима қилишимни билмай саросималандим. У кўз ёшларини артиб олиб, имо қилгач, йўлга тушдим.

– Энди ўнгга ҳайданг, – деди бу гал.

Мен рулни ўнг томонга бурдим. Биз очиқ темир дарвоза олдида тўхтадик.

– Самандар ака, телефонингизни ёзиб олсам майлими, меҳмон бўлиб келаман, – дедим. У киши индамай визитка берди. Тағин бир бор хайр–хўшлашиб орқага қайтдим.

Чамаси уч кунлардан кейин сим қоқиб, бормоқчи бўлганлигимни айтгандим, у уйда эмаслигини, тахминан тўрт соатлардан кейин қайтишини, мени кутишини гапирди.

Бу гал менга аён бўлган нарсалар шу бўлдики, бу катта дарвоза ва ҳовли ўзиники бўлмай, бир неча оила яшайдиган, русчасига айтганда, “общий двор” экан.

– Эски шаҳарда яшардим, Москвада ишлаб, топган пулларим ҳисобига раҳматли аёлим шу кулбани харид қилган, – деди Самандар ака. – Аввал рус, корейс, татар қўшнилар бор эди, барилари Россияга кетиб қолишди. Бу ҳовлида мен билан қишлоқдан кўчиб келган икки оила яшайди. Биз қаерга ҳам борамиз? Ватанимиз шу ер бўлса! Шахсан ўзимнинг бобо–ю, бобокалонларим шу шаҳарда яшашган, уларнинг қабрлари Шоҳи Зиндада. Бобокалонингиз ёзадилар:

“Ватан ва аҳли диёрнинг қадри мусофиратга маълум бўлур. Ватан муқаддасдур. Қадрини билмоқ керак. Сотмасга ва ўлгунча айрилмасга керакдур. Эй қодир худо, мусофир бандаларингнинг тингла, уларни муродга еткур”

Москвада ишлаганимда бир шеригим бот–бот ички бир ваҳима билан илтижо қилиб қоларди:

“Самандар, бандаси умид билан яшайди, аммо мабодо ўлиб қолсам, мени қишлоғимнинг мазорига кўмишсин”. “Сен отдай соғломсан, ҳалибери ўлмайсан” деб овутардим. Ҳақиқатан ҳеч балога гирифтор бўлмай қайтиб келди. Ёзда қишлоққа кўчиб чиқардик. У ерда Мирғиёс деган сандиксоз бўларди. Шунинг *лора* лақабли тўтиси бор эди, ранглари камалакни эслатарди. У кўрган кишисига “здрррасти” деб салом берарди. Бу жониворни кўрган кишининг дили равшанлик топарди. Чунки табиат бор маҳоратини ишга солиб, зеб берганди унга. Бир кун нима бўлади—ю, жонивор қафасдан чиқиб, учиб кетади. Бечора сандиксоз ўша кунийёқ уйма—уй юриб, тўтисини дараклайди, аммо тополмайди. Эртаси *лора* қишлоқ гўрковининг айвонига қўниб, қайта—қайта салом бераверади. Дарҳол сандиксозга одам юборишади, ҳангоматалаб қўни—қўшни тўпланади. Мирғиёс деганимиз қафасни кўтариб келади, ерга дон сепади, ялиниб, ёлвориб, пастга тушишини сўрайди. Шу маҳал денг, гўрковнинг ўғли армиядан келиб қолади: қий—чув бўлиб кетади ва парранда ҳуркиб учиб кетади. Эртаси денг *лора* сартарошимизнинг айвонига қўниб, қайта—қайта салом бераверади. Дарҳол сандиксозга одам юборишади. У етиб келади, одамлар тўпланадилар. Яна хушомадлар, илтижолар, ширинзабонликлар... Тасодифни қарангки, сартарошнинг хотини ҳомиладор экан, шу пайт аёлни дард тутиб қолади; саросималик бошланади, ҳадемай сигналини варанглатиб “тез ёрдам” келади ва *лора* учиб кетади. Шунда

қишлоқда гап тарқалади: “Бу оддий тўти эмас, жаннатнинг некқадам куши; жониворда аллақандай ҳикмат бор; у қайси хонадонга бориб салом берса, хушбахтлик рўй беради. Бу ҳам худонинг бир инояти” ва ҳакозо. Одамлар, бу тўтиқушнинг ташрифи-ни зоҳиран илҳақлик билан кутадиган бўладилар. Аммо бирон ҳафтадан кейин бечора сандиқсоз ўз айвонидан унинг ўлигини топиб олади. У очликдан жон узган экан. Боиси, бир умр қафасда яшган жонивор ёввойи табиатга мослашолмаскан. Лекин, нима бўлганда ҳам, сўнгги мадорини тўплаб, қадрдон гўшасига учиб келади ва...

Самандар ака, хотини оламдан ўтганини аввал айтган эди. Уч хонали уйда ёлғиз ўзи яшаркан. Уйга киришингиз билан девор тўрига илинган бобомнинг портретларига кўзингиз тушади. Бу ерда компьютер ва андак сочилиб ётган китоб–журналларни кўрасиз.

Мезбон мени иккинчи хонага ҳам олиб кирди, бу уйча китоб ва эски компьютерлар билан тўлган эди.

– Менда компьютерларнинг коллекцияси бор. Мана буни қаранг, ўтган асрнинг саксонинчи йилларида чиқарилган компьютер. У вақтларда электрон–ҳисоблаш машинаси, дейишган. Бунинг экранни кичик, процессори сандиққа ўхшайди. Мана буниси шу кеча–кундуздаги – ноутбук. Мен барча жадидларнинг таржимаи ҳоллари, асарлари, улар ҳақида ёзилган мақола, китобларни алоҳида сайт-

га тўплаганман. Сайтимга юздан кўпроқ мамлакат байроқчаларини кўриш мумкин. Уларнинг аксари жадидлар ҳаёти билан қизикади. Япония, Америка, Россиядан олимлар келиб, бу борада мен билан гаплашиб кетишди. Биласизми, экспертлар яқин ўттиз йилда газета, журнал, китоб нашр этиш охирига етади, деб ҳисоблашишмоқда. Мен бунга ишонман! Ана шу хизматларнинг барини Интернет ўз зиммасига олиши аниқ. Бунга ишониб яшамоқ ва шу истиқболга қараб иш тутмоқ керак! Ахир, қўлингиздаги телефонда дунёнинг бор хабарлари яққол акс этиб турган бўлса, газета излаш чикора. Ёки сайтлардан истаган шоир, ёзувчининг асарини топсангиз, китоб харид қилишга ҳожат қолмайди. Бу ҳақиқат ҳеч кимга эриш туюлмаслиги керак. Рес-публикада жадидлар ҳаракатини қайта тиклашни ўйлаб қоламан гоҳида.

– Улар нима иш қилишади? – унинг монологини бўлиб, савол беришга мажбур бўламан.

– Замон жадидлари уйма–уй юриб, болакайларга компьютер асрорларини ўргатишлари, ҳамма жойда – мактаблар, чойхоналар, маҳаллаларда курслар ташкил этишлари, ўз чўнтаклари ва ҳомийлар ҳисобидан ночор оилаларга компьютер топиб беришлари лозим. Эски компьютерларни йиғиб, қишлоқларга элтишлари, қобилиятли болаларга тақсимлашларини истайман! Мен шундай ҳаракат бошламоқчиман! Ёмон кўришса, жазолашса ҳам майли! Чунки жадидлар ҳаракати давом этмаса, жамиятда тараққиёт бўлишига ишонмай қолдим. Тўғри, биз улардай оламшумул вазифани бажа-

ролмаймиз, аммо маънавиятимиз тараққиёти учун улуш қўшган бўламиз. Одамларни кимдир уйғотиши керак–ку! Йўқ, баландпарвоз гаплар керак эмас! Масалан, мен бирор кишига компьютерни ўргатсам, у ҳам лоақал болаларига ўргатса, юрт тараққиётига ҳисса қўшган бўламан. Боболаримиз асрлар давомида тиклаган маънавий обидага биз ҳам бирорта ғишт қўймасак, тараққиёт тўхтаб қолади–ку...

У бир лаҳза тин олиб, ўйга чўмди. Сўнг савол берди: – Ҳовлиларинг Қўшҳовуз маҳалласида–а? – Мен маъқуллаб бош ирғагач, давом этди: – Борганман у ерга. Жадидлар ҳақида анчагина қўшимча маълумот олгандим, тоғаларингиз кўп гаплардан воқиф қилгандилар. Бобонгизнинг ягона қизлари Парвин опа билан суҳбатимиз охирига етмасди. Француз тили бўйича мутахассис эди. Фаранг тилидан тўғридан–тўғри ўзбекчага ағдарарди. Мен у кишини бобурзода Зебунисога ўхшатардим. “Зебунисо, кексайди–ю, унга харидор топилмади”, деб куйинади шоира бир шеърида... Дарҳақиқат, ҳинд юртида у ёлғиз эди. Сизнинг аммангиз эса ўз юртида ёлғиз бўлиб қолди. У турмушга чиқмади. Лекин у киши мени жадидлар ва жадидзодалар ҳақидаги энг нодир маълумотлардан воқиф этди. Хуллас, аммангиз туфайли мен тўплагандай бой манба ҳеч кимда бўлмаса керак. Жадид боболарнинг аччиқ қисматларини ўйлаб, бот–бот жуда хўрлигим, бўкириб йиғлагим келади.

– Домлаларни анча изза қилдингиз, – дедим бир пиёла чой ичгач, йўлдаги хангомаларни хотирлаб.

– Ҳали ҳам уларни аядим. Қаранг, иккаласи ҳам профессор, аммо замон, вазият ўзгарганини ҳис қилишолмайди. Уялмай–нетмай: “Коммунизм бўлиб ўтган экан–у сезмай қолибмиз”, дейишади. Сизга бир ғалати гапни айтиб берай. Бизнинг ижрокомда Марк Аверенович деган амалдор бўларди. Билмадим, арманими, яҳудийми, грекмиди... Қўли узун эди баччағарнинг, истаган кишисига навбатсиз уй ёки машина олиб берарди. У пайтларда уйга эгалик қилиш ёки машина сотиб олиш учун икки–уч йил навбатда туришга тўғри келарди–да, ахир. Ҳатто ғишт, шифер олиш учун ҳам ижроком рухсати талаб этиларди. Хуллас, у корчалон керакли кишиларга давлат ҳисобидан яхшилик қилиб, баланд мавқега эришганди. Тошкент, Москвадаги казо–казолар билан дўстлиги бор эди хумпарнинг. Мустақиллик эълон қилингандан кейин Голландияга кетиб қолди. Ит эгасини, мушук бекасини танимайдиган ўша ғалвали кунларнинг бирида ижрокомга кирдим–у, Марк Авереновичнинг қабулхонаси бурчагида бетартиб қалашиб ётган китобларга кўзим тушди. Орасида кераклиси бордир, деган умидда олиб қарасам, ҳаммасига дастхат ёзилган экан. Яъни муалифлар томонидан тақдим этилган. Булар Марк Авереновичга керак бўлмай қолган, албатта. Шунинг учун ташлаб кетган экан. Шу китоблардан бир дастасини олиб келганман.

Ўқиб кўринг, айрим дастхатларга у туллак ўз муносабатини ҳам билдирган.

Илк бор қўлимга икки муаллифнинг сигирларни сунъий қочириш ҳақидаги юпқа китобчаси тушди. Дастхат русчалаб ёзилганди ва таржимаси бу турур:

“... сиз Самарқанд олимларининг меҳрибон дўстисиз. Ўзбек ҳалқи учун азиз ва қадрдонсиз. Ушбу рисолада биз биринчи бор Голландия буқаларидан фойдаланиш афзалликларини очиб бердик”.

Букалар юртига кетиб қолган Марк Аверенович китобни варақлаб ҳам кўрмаган, лекин шунга қарамай муносабатини аямаганди. Дастхатнинг қуйи қисмига: “Дураки” деб ёзганди у.

Дарҳақиқат, Самандар ака айтгандай, китоблардан кўра дастхатлар мени кўпроқ қизиқтириб қолди. Уларда хушомад–у илинж, таъма-ю тавозелар жамулжам-у, жобажо эди. Муаллифларнинг китобдек муқаддас неъматга самимият ўрнига қўшиб берилган қаллоблик ва носамимийликларини ўқиш, хижолат чекадиган даражада аянчли эди.

Бир шоиранинг дастхатини ўқиб, рост гапки ўксиб кетдим.

“Марк Аверенович, бегим! Бир қошиқ қонимдан кечгайсиз...”

Кандайдир қаллобга Кумушбиби каломи билан илтижо этиш, бориб турган мунофиқликнинг ўзи эмасми?! Хатнинг давомида букалар юртига кетиб қолган бу одамни гоҳида Отабекка, гоҳида Улуғбекка ёки Амир Темурга тенглаштирган ўринлари ҳам бор эдики, буларни тилга олиш аянчлидир.

Марк Аверенович шоиранинг дастхати пастига бир оғиз сўз ёзибди. “Шлюха!” (Бузук)

Анча номдор шоирларнинг ҳам дастхатларини ўқиб, хафсалам пир бўлиб кетди. Шоир ёки шоира ҳам шунчалик забунлашиб кетиши мумкинми, ахир?! Қани буларда Машраб, Нодирабегим, Беҳбудий бобом, Чўлпон жасорати?! Насл-насаби ноаён бир жипириқ кимсага арзимас сўнгак учун дум тебратиб турган, унинг пайтавасини ялаётган мазкур қаламкашларнинг халқ, миллат, мустақилликни улуғлаб ёзган шалдироқ ашъорларига ишониш мумкинми?!

“Марк Аверенович, – деб ёзибди тагин бир шоир, – Бобур ва Улуғбек ҳақида достон битганман. Навбат сизга...”

“Буқалар юртига кетиб қолган” одам эса ўз қайдида нафратини яширмабди: “Шоирлар ва масхарабозларни кўрарга кўзим йўқ!”

– Сиз мана буни кўринг, ялтоқона хушомадларга эътибор беринг, – Самандар ака тағроқда турган китобга имлади. “Маорифимиз тарихидан лавҳалар” деган китобнинг тепасига қарасам, муаллифлари таниш: Мирҳоди ва Мирбақо домлаларнинг фамилиялари ёзилган. Китобни очиб, варақламоқчи бўлгандим, Самандар ака эътироз билдирди.

– Нима қиласиз шу ғалчаларни ўқиб, бу ярамаслар бобонгизга тош отишган. Сутсиз сигир сузағон келади, деб эшитганмисиз. Асабингиз бузилади. Дастхатни ўқисангиз кифоя. “Муҳтарам ва азиз... Шахсан сизнинг раҳбарлигингиз ва саховатингиз

туфайли вилоятимиз маорифи юксак даражаларга кўтарилди. Ўзбек халқи бу хизматларингизни жуда ҳам қадрлайди...” ва ҳақозо.

Марк Аверенович қизил қалам билан дастхатдаги орфографик хатолар ва мантиқсиз жумлаларни тузатиб чиққач: русчалаб: “Чаласавод профессорларни осиш керак!” деб ёзибди.

Гарчанд Самандар ака эътироз билдирган бўлса-да, китобни варақлаб кўрдим ва у киши тагига чизик тортган мисраларни ўқишга киришдим.

“Беҳбудий ҳамма масалаларда миллий буржуазия ва жадиализмнинг ташвиқотчиси бўлди. Жадиidler очган мактабларда подшоларни ағдариш эмас, уларни ҳурмат қилишга ўргатишарди. Зеро Беҳбудий ва унинг сафдошлари буржуа миллатчиларининг вакиллари ва ашаддий пантуркистлар эдилар”.

Самандар ака китобни қўлимдан назокат билан олиб, бояги фикрини такрорлади. “Ўқиманг, дедим-ку... Дарё тошиб оқса ҳам, ит ялаб ичади, деб эшитганмисиз? Марк Авереновичнинг калласи ишлаган – у беҳудага, чаласавод олимларни осиш керак, деб ёзмаган. Чунки чаласаводлар инсониятга жуда катта зарар етказди. Шаклланиб улгурмаган бу бандалар хаёлпараст утопиячиларга ҳам, қонга ташна гуруҳларга ҳам осонгина эргашиб кетаверади. Бобонгиз ёки бошқа жадиidlerни миллатчи дейишдан олдин заррача ўйлаб, мушоҳада қилиб кўриш керак-да. Миллатчи бўлса, нега уларнинг мактабларида туркий, форсий ва русий тилда дарс ўтилди. Нега

Бехбудий ҳазратлари “Тўрт тилни ўрганмоқ лозим” деган мақола ёздилар. Нега уларуч–тўрт тилда равон гапирардилар. Большевиклар ҳам уларни ашаддий миллатчиликда айблашди ва шунинг учун жазолашди. Чунки жамиятда чаласаводлар бисёр эди. Кўрдингизми, чаласаводлик бу – жаҳолат ўчоғи. Бундай жамият зиндонга ўхшайди: қаёққа юрма, деворга бориб уриласан! Мен ҳазрат ҳақларида шундай тухмат ва ғаразларни ўқиганманки, тепа сочим тикка бўлиб кетган”.

Иккаламиз ҳам жимиб қолдик. Шу тобда ёдимга Москвадаги ишбошимиз Аветик Исаевич тушди. У хумпар биз – мардикорларни камситар, эзарди. Марк Аверенович деган ҳаннот эса, ўз юртимизда зиёлиларимиз олдиға суяк ташлаб, уларни масхаралаган экан, деган фикрга келдим.

Мен Самандар аканинг уйидан анча кеч ва аралаш–қуралаш фикрлар оғушида чиқдим. Бобомға ва унинг сафдошларига жуда ҳам ачиндим, Самандар аканинг, уларнинг қисматини ўйлаб, гоҳида йиғлаб оламан, деган гапи ёдимға тушиб, ўзим ҳам ўксиб кетдим.

Бу даргоҳға тез–тез келадиган, ҳар гал янги таассурот ва маълумотлар билан бойиб қайтадиган бўлдим. Бора–бора Самандар ака билан оға–ини бўлиб қолгандик. У киши уйида Интернет–клуб ва компьютер курси очган бўлиб, ҳафтада икки кун болалар билан машғулот ўтказаркан. Мен ҳам курсға қатнаб, компьютер асрорларини ўргана бошладим. Бу уддабурро одамнинг компьютер клавишларға

умуман назар ташламаган ҳолда, бир қўли билан бағоят чакқон ёзишига тан берардик ҳар гал.

– Компьютерни билган кишига ҳамма жойда – Самарқандда ҳам, Москвада ҳам иш бор, – такрорларди у киши бот–бот, – ишонмасаларинг, эълонларни ўқинглар – талабни билиб оласизлар. Курсга кирса, икки ойда ўрганиб олиш мумкин. Ахир, Россияга бориб, қул бўлгандан кўра, бу билим, касб минг бор афзал эмасми?! Арқон ингичка жойидан узилади, душман қалъанинг омонат жойини излайди. Фақат билим ва касбга эга бўлган одамгина ўзи, оиласи ва жамиятни ҳимоя қила олади!

У киши “Ёшлар маркази”да ҳам курс очганини, институтдан кетгандан бери ўзини шу ишга бағишлагани ва бу борадаги айрим саргузаштларини ҳам гапирганди. Хоҳишингиз бўлса, шулардан бирини ҳикоя қилиб бермоқчиман.

“Ёшлар маркази”да қўшработлик Минҳожиддин деган шогирдим бор эди. Бир куни тўйига хабар қилди, бориб меҳмон бўлишимни ўтиниб сўради. Борсам–борай, дедим. Бир томони сайхонликларга, у ёғи қирликларга тутшиб кетган катта қишлоқда яшашар экан. Сойлиқда денг, камида минг кишига жой қилишган. Ҳар қишлоқдан келадиган меҳмонлар учун алоҳида ўрин ажратишган. Ўзбекистон халқ артисти ...ев денг, радиокарнайларни зириллатиб кўшиқ айтаябди. Ўйинчиси тўртта. Пулни тўкиб ташлашаябди. Ҳалиги артист тўрт минг долларга келган экан. Мен борган куни уч новвос, тўрт қўй сўйилганини айтишди. Арақни

қутиси билан кўтариб, ўртага қўйишади денг. Тўй шу алпозда уч кун давом этди. Ўзим ҳам роса кайф қилдим. Минҳожнинг отаси жуда хушфеъл одам экан, каминага ҳам тўн кийгизди, тагин уч-тўрт кун меҳмон бўлишимни илтимос қилиб қолди. “Майли дедим, мен ўн кунлардан кейин келаман, аммо иккита шартим бор”. “Хўш”, сергак тортди у. Мастлик – ростлик, дейди-ку, андак кайфим бор эди: “Айбга буюрмайсиз, – дедим, – хожатхонангизнинг эшиги йўқ экан, уни эпақага келтирасиз. Иккинчидан, ўғлингизга битта компьютер олиб берасиз”. “Буларни шу бугуноқ ҳал қиламан”, деди. Ваъданинг устидан чиқишганини эшитиб, тагин бордим. Амаки жуда хурсанд бўлди. Кейин қишлоқнинг иқтидорли болаларини тўплаб, компьютер ўргатишга киришдим. Бу ердаги янги мактабга ўнта компьютер олиб беришган экан. Аммо муаллим йўқлиги учун уларни қулфлаб қўйишганини айтишди. Мактабда ҳам дарс бера бошладим. Кейин Минҳожиддинни муаллим қилиб олишларига кўндирдим.

Ҳозир шогирдларим бошқа қишлоқларда ҳам клублар, курслар очишган. Компьютер технологиясини ўзлаштирмаган миллат тараққиётдан ортда қолиб, боло-ю қазоларга мубтало бўлиши турган гап.

* * *

Самарқандда бобомнинг юбилейлари муносабати билан илмий анжуман ўтказиладиган бўлди. Тошкентдан меҳмонлар келишди, ўзимизникилар ҳам пайдо бўлдилар.

Мен сўнгги йилларда бу ориф одамларнинг аксари билан танишиб олгандим. Улар бобомни ҳақиқатан ҳам яхши кўрадиган, хизматларини кўкка кўтарадиган ва айримлари шу мавзуда илмий иш қиладиган камтарин, заҳматкаш кишилар.

Эрталаб ҳайкал пойига гулчамбарлар қўйишди ва раислик қилувчи: “Азиз биродарлар! Беҳбудий ҳазратларининг қабрлари йўқ эди, туғилган кунлари гулни қаерга қўйишни—ю, қаерга тиловат қилишни билмасдик. Энди шундай тавоф қиладиган жой бор”,— деди, тагин бир бор ҳайкалга тикилиб.

Конференцияга Самандар акани ҳам таклиф этгандим. У киши етиб келиши билан дилимда аллақандай хавотир ҳам уйғонди. Аниқроғи, бу беандиша одам меҳмонларга ўрлик қилиб, уларни ранжитиб қўйишидан чўчидим.

Раислик қилувчи йиғилишни очиб, бобомнинг маърифатимиз йўлидаги хизматлари ҳақида анчайин батафсил гапирди. Аммо янги гап айтмади. Ундан кейин сўз олган нотик “Саёҳатнома”ни “Бобурнома”га тенглаштирди, аммо асарнинг тили ҳаммабоп бўлмаганлиги боис, ҳозирги адабий тилда нашр этишни таклиф этди.

Аммо чинакам баҳсу мунозаралар бобомнинг Қаршига бориши ва ўлими сабаблари масаласида авж олиб кетди. Бу борада диссертация ёқлаган таниш олим у кишининг ўлимига кўпроқ большевикларни айбдор қилиб кўрсатди. Қўлида аниқроқ ҳужжат бўлмаса ҳамки, турли тахминлар билан гапини исботлашга ҳаракат қилди. Шундан кейин Са-

мандар ака қўл кўтариб қолди ва енгилгина йўталиб олиб сўз бошлади.

– Талайгина тадқиқотчиларимиз Беҳбудий ҳазратларининг ўлимига большевиклар сабабчи, деган даъвога кўпроқ урғу бериб, бошқа зарур қирраларни четга суриб қўяётганга ўхшашади. Мен эса, бу иддалар ва тахминларга ҳамон гумонсираб қарайман. Тарихий жараёнларга назар солсангиз, ҳар қандай янги тузум ёки ҳукумат, дастлабки пайтда ўз рақиблари ёки бетарафлар билан мароса-ю мадора йўлини тутати, кучланиб олгандан кейингина, улар билан ўзгача оҳангда гаплашади. Устоз Қарши шаҳрида қатл этилган 1919 йилда большевиклар ҳали ожиз эдилар, душман излаш васвасасидан кўра зарурроқ юмушлари бисёр эди. Чунки мамлакатда фуқоралар уруши давом этаётганди, иқтисод издан чиққанди. Ўша пайтда қабул қилинган тинчлик, озиқ-овқат, ер ҳақидаги Декретларда Лениннинг “Пролетариат диктатураси пайтида иқтисодиёт ва сиёсат” деган асарида ўртаҳол деҳқонлар ва маҳаллий зиёлиларга таяниш, уларни сафга қўшиш зарурлигига такрор ва такрор урғу берилади.

Зеро, улар дастлабки пайтларда шундай йўл тутишди ҳам. Махмудхўжа Беҳбудийни Самарқанд Маориф комиссари (вазири) вазифасига тайинлаши ва у киши билан қатор масалаларда маслаҳатлашиб иш тутишгани бунинг исботидир. Модомики, шундай экан, йил ўтмай унинг жонига қасд қилишлари мантиққа тўғри келмайди. Бу борада бирорта ҳужжат ёки гувоҳ ҳам йўқ. Борингики, шун-

дай бўлганда ҳам, орадан олти йил ўтиб, 1926 йилда Қаршидек қадимий, йирик шаҳарга у кишининг номини беришмасди, деб ўйлаб қоламан.

Садриддин Айнийнинг “Бухоро жаллодлари” аса-рида айнан 1919 йил воқеалари қаламга олинган. Адибнинг ёзишича, худди ўша пайтда амир жадидларни аёвсиз таъқиб қилиш ҳақида фармон берган экан. Ҳаттоки, боласини янгича мактабда ўқитган, газета ўқийдиган, ўзгача кийинган кишилар ҳам арк қаршисида қўйдек бўғизланганини, инсон қони ариқдаги сувдек оққанини ёзади.

Модомики, шундай экан, жадидлар сардорининг амирлик тупроғига қадам қўйишидан унинг айғоқчилари беҳабар қолиши мумкин эмас эди. Масаланинг айнан ана шу жиҳатига эътибор қаратиб айтиш мумкинки, амир большевиклар билан тил бириктирган ва уларнинг айғоқчиларидан фойдаланган, деган даъволарга ишониб бўлмайдди. Чунки, Амир Олимхон чоризмни қанчалик нафрат билан ёмон кўрса, большевикларни ҳам ўзининг ашаддий душмани деб билган. Шунинг ўзи ҳам, унинг Беҳбудийни қатл этиш учун ленинчилар билан ҳамкорлик қилиши эҳтимолини инкор этади. Бу – менинг шахсий фикрим, албатта.

1936 йилга келиб, большевиклар ҳақиқатан ҳам марҳум Маҳмудхўжа Беҳбудий, аниқроғи, унинг руҳи–хотирасига қарши ҳужум бошладилар. Бир замонлар “большевиклар партияси мусулмонлар учун зарарли” деб ёзган иборасини асосий дастак қилиб олишди, Беҳбудий номини тарих саҳифаларидан

батамом ўчириб ташлаш учун у кишини “халқ душмани”, “пантуркист” деб эълон қилишди. Тан олмок керак, жадидлар анчайин туркпараст эдилар. Туркий тил мақомини ўз жойига қўйиш учун шундай йўл тутишга мажбур бўлгандилар улар.

Фикри ожизимча, айрим танқидчилар, Бехбудий ҳазратларининг муқаддас васиятномаларига ҳам шубҳа билан қарашганлиги, ундан большевикларнинг ҳидини излашганлиги, булардан ҳам ошиб тушбди.

Бугун жамиятда, кечаги кунни қоралашга бўлган кайфият жила устундай. Начора, ўзимизни ношоиста тутамиз ва воқелик ҳақидаги тасаввуримиз воқеликнинг ўзига тўғри келмай қолади. Кечаги кун эса, ўзининг барча иллатлари ва ютуқлари билан бизнинг ёшлигимиз, тақдиримиз эди. Энг муҳими, тарихни ўрганишнигина эмас, уни ҳимоя қилишни ҳам уддалашимиз, ҳар қандай шахсий ва ҳатто миллий манфаатларимиздан унинг эминлиги, устиворлигини устун қўя билишимиз шарт деб биламан.

Жавобан, таниш олим анчайин зарда билан Қарши шаҳрига устоз номини берилиши большевикларнинг одамларни чалғитиш учун қилинган навбатдаги хийласи, қаллоблиги эканлигини гапирди.

Раислик қилувчи икки томонни ҳам муросага чақирди. Кўп ўтмай, бобомнинг дўстлари билан Бухоро тупроғига, яъни Қаршига бориш сабаблари тагин мунозараларга сабаб бўлди. Нотиқлардан бири уларнинг ҳаж сафарига чиққанлигини исботлашга зўр берса, иккинчиси уни инкор этиб, Па-

рижга ёки Лондонга йўл олган бўлиши эҳтимолини ёқлаб чиқишди. Шундан кейин Самандар ака тагин сўз сўради.

– Агар ҳаж сафарига, Франция ёки Англияга йўл олишган бўлишса, Қарши орқали боришмасди. Темир йўл бекатлари Самарқанд, Тошкентда–ку. Бошқа йўл йўқ.

– Ҳамма нарсани инкор этувчиларни нигилистлар деб аташади. Мадомики бу тахминларга қўшилмас экансиз, фикрингизни, яъни ўз версиянгизни гапиринг, – деди раислик қилувчи.

Самандар ака, негадир тожикча нақлни қўлади: “Мо ин кор намекунем, лек инкор намекунем (Биз бу ишни қилмаймиз, лекин уни инкор ҳам этмаймиз.) Менинг тахминимча, ўша йили устознинг яқин дўсти, маслакдоши Абдулла Авлоний Совет ҳукуматининг Афғонистондаги мухтор элчиси қилиб тайинланганди ва у киши дўстларни таклиф қилган бўлиши эҳтимолга яқин. Термиздан эса Афғонистонга ўтиш ўнғай.

Раислик қилувчи ҳам, нотиқлар ҳам жимиб қолишди. Чунки бу мутлақ янги ва мушоҳадага чорлайдиган фикр эди.

– Бирорта ҳужжат борми?

– Йўқ. Аммо Афғонга бориб, топиб келишни мўлжаллаб юрибман.

Шу билан йиғилиш тугади. Раислик қилувчи мен томон юзланиб:

– Охирги сўз Маҳмудхўжа Беҳбудий жанобларига, – деди.

Ўтирганлар ажабланиб, бир–бирларига савол назари билан қарадилар. Ўрнимдан туришим билан ҳамманинг нигоҳи менга қадалди.

– Муҳтарам бобомга шу қадар эҳтиром кўрсатганларинг учун Худо сизларни ҳурмат қилсин! Бир замонлар Туркиялик башоратчи аёл у кишига: “Сен узоқ яшайсан, мабодо ўлдиришса, тағин тирилиб яшайверасан”, деган экан. Бобомни биринчи бор, қирқ тўрт ёшларида амир жаллодлари; иккинчи бор, пайғамбар ёшига етганларида, большевикларнинг хунхўрлари ўлдиришди. Энди Беҳбудий ҳазратларини ҳеч ким ўлдиролмайди! Чунки у кишининг енгилмас ва мустақил ватани бор, сизлардек жигарлари бор!

Ўпкам тўлиб, давомини гапиролмай қолдим.

Ҳамма қарсақ чалиб юборди.

2012 – 2017 йиллар

НУСРАТ РАҲМАТНИНГ “ЖАДИД” АСАРИ ХУСУСИДА

Кейинги йилларда роман жанрига муносибат турланиб келмоқда. Кўп ҳолларда жанр талаблари ўзгармоқда, янгиланмоқда. Шулардан бири Европа мамлакатларида пайдо бўлган ҳикоялардан иборат романлардир. Бундай ҳолатда сир-бирига боғланмагандай бўлиб туюлган парчалар замиридаги ғоя кейинроқ намоён бўлади. Уларни бирлаштириб турган асл мақсад табиат муҳофазаси, ахлоқ ёки бошқа мавзу бўлиб чиқади.

Нусрат Раҳматнинг “Жадид” асари бундан мустасно эмас. “Қўлингиздаги асар анъанавий роман жанрига унчалик мос келмаслигини тан олишим керак, - деб ёзади муаллиф, - аммо бугунги Ғарб ва Европанинг номдор ёзувчиларининг эски қолиплари бўлиб, саргузаштлар, афсоналар, детективлар, публицистикага йўғрилган асарлар ёзиш-ётганини ҳам эътибордан четда қолдириш ўринли бўлмас. Мазкур романларда, биз ибрат олишимиз зарур бўлган бош қаҳрамон, сюжет чизиғи,

салбий, ижобий персонажлар, муаллиф позициси ҳам йўқ ҳисоби. Аммо шунга қарамай, уларнинг ўқувчилари кўп. Ҳозирги рақобатли замонда эса бунинг аҳамияти озмунча эмас. Ўзимизда ҳам қалин китобларни кам ўқийдиган бўлишди. Адабиётга қаламини чархлаб, бадиий-публицистик руҳдаги асарлар кириб кела бошлади. Улар ҳозиржавоб сиқик. Зеро “вақт – пул” деган ақида бизни ҳам четлаб ўтмайдиганга ўхшайди”.

Асарни «Жадид» (“Беҳбудийга бахшида ҳикоялар”) деб номлайди муаллиф. Зеро бу ҳикоялар фақат Беҳбудий ёки жадидлар ҳақидагина эмас, маориф ва маънавият учун жонини тикканлар, тамаддуни баланд ёки ночор бўлганлар, улар орасидаги тафовутлар, зиддиятлар ҳақида ҳамдир.

Асарни ўқир экансиз, беихтиёр XX аср бошидаги ҳаёт бўёқлари кўз ўнгимизда намоён бўлади. Шу билан бирга жадидлар авлодининг бугунги ҳаёти “Номаълум одам монологи”да баланд маҳорат билан чизилади. Уларнинг тақдири сизни бефарқ қолдирмайди.

Афсуски, биз жадидлар ҳаётини чуқур билмаймиз, улардан ибрат олишга жазм этмаймиз. Бугунги мустақилликнинг тамал тошини ўша жадидлар қўйганлигини ёшларга уқтирмаймиз.

Асарда 1868 йилда Самарқанднинг руслар тамонидан ваҳшиёна босиб олиниши, 1917 йилда Туркистон мухториятини хоку туроб қилинишини Нусрат Раҳмат биринчи бор бадиий ноталарда тасвирлаб берди.

“Самарқанддан Қуддусгача” деб номланган боб Маҳмудхўжа Бехбудийнинг “Қасди сафар” асари асосида ёзилган бўлиб, у кишининг Кавказ, Туркия, араб мамлакатларига саёҳатига бағишланган. Муаллиф жадидлар сардори билан ҳамроҳ бўлган кишилар образини жуда усталик билан тасвирлайдики, улар кейин ҳам ёдингиздан кўтарилмайди.

Букитобни катта ададда нашр этиш ватарғиб этиш шу куннинг долзарб вазифаси деб ҳисоблаймиз.

**Сирожиддин АҲМАД,
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият
ходим, санъатшунослик фанлари номзоди.**

**Абдурайим СОЛИЕВ,
филология фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси аъзоси.**

**Асарнинг электрон варианты билан муаллифнинг
блог-сайти – nusratrahmat.blogspot.com
орқали танишиш мумкин.**

**Муаллифнинг электрон почтаси:
nusrat41@mail.ru**

Муаллиф телефони: (+99890) 743-96-67

МУНДАРИЖА

Дебоча ўрнида.....3

Биринчи боб

Маҳв бўлган шаҳар.....11

Иккинчи боб

Самарқанддан – Қуддусгача.....32

Учинчи боб

Шакурий ёки биринчи муаллим қиссаси.....147

Тўртинчи боб

Муфти ҳазратлари.....163

Бешинчи боб

Мухторият.....175

Олтинчи боб

Номаълум одам монологи.....195

Нусрат Раҳматнинг «Жадид» романи ҳақида...291

Адабий-публицистик нашр

Нусрат РАҲМАТ

ЖАДИД

(Бехбудийга баҳшида ҳикоялар)

Мухаррирлар

**Асадулло ШУКУРОВ,
Аслиддин МУСТАФОЕВ**

Мусаххих

Дилафрӯз РАҲМАТОВА

Саҳифаловчи

Бокир АБДУЛЛОЕВ

«Nashirlik yog'dusi» нашриёти.

100129. Тошкент шаҳри, Чорсу майдони, 3-А.

Лицензия рақами АІ № 027, 27.10.2018 й.

Босмахонага берилди. 26.12.2019.

Босишга рухсат этилди 07.01.2020 йил.

Ўлчами 60x84 $\frac{1}{16}$. Шартли босма тобок 18,5. Нашр ҳисоб тобок 18,0. «Times New Roman» гарнитурасида офсет босма усулида офсет қоғозида босилди. Тиражи 700 нусха.

Буюртма № 07/01

«Reliable print» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.

100011, Тошкент шаҳри, Чорсу майдони. 3-А.